

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

РОМАСЬ Марія Іванівна

УДК 347.44 (477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДЕРЖАВА УКРАЇНА ЯК УЧАСНИК ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У
ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ**

Спеціальність 081 Право
Галузь знань 08 Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **М. І. Ромась**

Науковий керівник:
ГРИНЬКО Світлана Дмитрівна
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України

Хмельницький – 2021

АНОТАЦІЯ

Ромась М.І. Держава Україна як учасник договірних зобов'язань у цивільному праві. – Кваліфікаційна праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. – Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова Хмельницької обласної ради, Хмельницький, 2021.

Дисертацію присвячено визначенню загальних закономірностей та видових особливостей договірних зобов'язань за участі держави Україна, а також розробленню науково-теоретичних пропозицій для вирішення проблемних питань у сфері правового регулювання цивільних договірних відносин.

З'ясовано, що цивільна правосуб'єктність для участі держави Україна у договірних зобов'язаннях має спеціальний характер, оскільки її обсяг та зміст передбачений виключно нормативно-правовими актами. Виокремлено такі ознаки цивільної правосуб'єктності держави Україна: а) не може бути обмежена у цивільній правоздатності; б) не може бути обмежена у цивільній дієздатності; в) не може бути позбавлена цивільної дієздатності; г) момент виникнення цивільної право- та дієздатності повністю збігається.

Зроблено висновок про те, що держава Україна у цивільних договірних правовідносинах бере участь у двох формах: 1) безпосередньо (самостійно) – через органи, які діють в межах своєї компетенції від імені держави; 2) опосередковано – через установи, підприємства, що засновані на праві господарського відання або оперативного управління. На боці органів державної влади, що діють від імені держави Україна, виступають переважно органи виконавчої влади.

Виділено ознаки цивільно-правової відповідальності держави Україна за порушення договірних зобов'язань: 1) держава Україна може бути як

потерпілим, так і правопорушником; 2) держава Україна може застосувати сама до себе державний примус через судові рішення; 3) самостійно встановлює порядок відшкодування шкоди, збитків шляхом прийняття законів; 4) держава несе відповідальність лише власним, нерозподіленим між іншими учасниками майном; 5) держава несе відповідальність лише за власними зобов'язаннями (якщо інше не передбачено законом); 6) підставою виникнення є цивільне правопорушення – невиконання або неналежного виконання умов такого зобов'язання. Для цивільного правопорушення у договірному зобов'язанні за участі держави Україна характерний юридичний склад (умови), за наявності яких настає цивільно-правова відповідальність: 1) протиправна поведінка; 2) шкода; 3) причинно-наслідковий зв'язок; 4) вина.

Виявлено, що для держави Україна характерною є поведінкова концепція розуміння вини при настанні цивільно-правової відповідальності. Поведінковою виною держави Україна є недостатнє вжиття заходів для недопущення порушення зобов'язання.

Виокремлено такі заходи цивільно-правової відповідальності держави Україна за порушення договірних зобов'язань: а) відшкодування збитків, б) сплата неустойки, в) сплата процентів річних за прострочення виконання грошового зобов'язання. Зроблено висновок про те, що до держави Україна можуть бути застосовані такі заходи лише на підставі рішення суду про безспірне списання бюджетних коштів, яке набрало законної сили. У зв'язку з цим запропоновано розглядати державу Україна як приватного суб'єкта, який несе цивільно-правову відповідальність, та як публічного суб'єкта, що застосовував до порушника державний примус у вигляді судового рішення.

Охарактеризовано державу Україна як учасника договірних цивільних зобов'язань: 1) держава Україна може бути як кредитором, так і боржником; 2) стороною є саме держава, а не державний орган; 3) на стороні держави Україна можуть виступати як один, так і декілька органів державної влади; 4) об'єктом є як майно державної власності, так і немайнові блага;

5) притаманне чітке нормативне обмеження об'єктів договірних відносин; б) задовольняється загальносуспільний інтерес; 7) усі грошові кошти, отримані державою Україна від виконання договорів, стороною яких вона є, спрямовуються до Державного бюджету України.

Запропоновано визначення загальносуспільного інтересу у договірних цивільних зобов'язаннях за участі держави Україна як прагнення до всеосяжного задоволення потреб суспільства, кінцевою метою чого є узгодження публічного інтересу з індивідуальними потребами приватних осіб.

Визначено поняття договірної зобов'язання за участю держави Україна як домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, однією зі сторін якої є держава Україна з обов'язком вчинити певну дію через органи державної влади щодо майна, яке перебуває у державній власності, та інших об'єктів; утриматися від вчинення дії у випадку, передбаченому законом, на користь іншої сторони, або має право вимоги до інших осіб про вчинення певних дій або утриматися від їх вчинення з метою задоволення загальносуспільного інтересу.

Доведено, що договори за участі держави Україна є двосторонніми (крім договору дарування, який є одностороннім), реальними або консенсуальними, оплатними (за винятком договору дарування), та укладені у письмовій формі. Держава Україна може бути стороною лише поіменованих договорів, тобто таких, які визначені законом.

Зроблено висновок про наявність підстави для обмеження дії принципу свободи договору за участі держави Україна, а саме – обов'язкове укладення з державою Україна договорів про поставку продукції до державного резерву для суб'єктів господарської діяльності всіх форм власності, визнаних відповідно до законодавства України монополістами, якщо виконання такого договору не завдає їм збитків.

Обґрунтовано, що держава Україна не може бути учасником таких цивільно-правових договорів: а) публічного договору; б) алеаторного (ризикового) договору; в) договорів, нормативне регулювання яких передбачає участь лише фізичних або юридичних осіб, суб'єктів підприємництва, суб'єктів ліцензійної та іншої дозвільної господарської діяльності; г) договорів, що укладаються лише в усній формі.

Встановлено, що договори за участі держави Україна укладаються шляхом застосування: 1) електронних майданчиків, на основі тендерів, конкурсів, аукціонів тощо (договір купівлі-продажу, оренди, концесійний договір, угоди про розподіл продукції); 2) внутрішніх процедур (договір про спільну діяльність, договори зберігання, позичання матеріальних цінностей, доручення, управління майном, кредит, позика).

Класифіковано договори за участі держави Україна за предметом на такі: 1) про передачу майна у власність (договір купівлі-продажу та договір дарування); 2) про передачу майна у тимчасове володіння та користування (договір оренди); 3) про виконання робіт і надання послуг (концесійний договір, угоди про розподіл продукції, договір про спільну діяльність, договори зберігання, позичання матеріальних цінностей, доручення, управління майном, позики, зокрема кредитний).

Виділено види договору купівлі-продажу за участі держави Україна: 1) державні контракти (договори) з оборонних закупівель, 2) договір поставки матеріальних цінностей до державного резерву, 3) договір контрактації сільськогосподарської продукції (форвардні закупівлі зерна); 4) договір купівлі-продажу об'єкта приватизації (викуп); 5) викуп земельних ділянок та інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб; 6) договір міні земельними ділянками під час викупу земельних ділянок та інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб.

Охарактеризовано договір дарування за участі держави Україна як єдиний односторонній та безоплатний договір. Запропоновано розглядати державу Україна лише обдаровуваним, оскільки у Державному бюджеті не передбачається безоплатна передача майна фізичним або юридичним особам в межах цивільно-правових відносин.

Виявлено, що об'єктом договору оренди за участі держави Україна є державне майно, яке передається в користування переважно через аукціон за допомогою електронної торгової системи. Для договору оренди державного майна характерні особливі види забезпечення виконання зобов'язання – авансовий внесок та забезпечувальний депозит. Особливістю договору оренди державного майна за участі держави Україна є те, що з боржника може бути стягнуто заборгованість не лише на підставі рішення суду, а й у безспірному порядку. Різновидами договору оренди державного майна є 1) оренда земельних ділянок, що перебувають у державній власності, та 2) договір оренди об'єктів паливно-енергетичного комплексу, що перебувають у державній власності.

Досліджено, що концесійний договір, договір управління майном, договір про спільну діяльність є формами здійснення державно-приватного партнерства. Угоди про розподіл продукції не є формою державно-приватного партнерства, оскільки надра є виключною власністю Українського народу, а тому підпадають під особливий правовий режим. Нормативне регулювання концесійного договору та угод про розподіл продукції містить пряму вказівку на «державу Україна» як сторону таких договорів.

Обґрунтовано, що договір позичання матеріальних цінностей з державного резерву є різновидом позики. Запропоновано визначення договору позичання матеріальних цінностей з державного резерву. За договором позичання матеріальних цінностей з державного резерву одна сторона (надавач – держава Україна) зобов'язується передати у власність другій стороні (позичальнику) матеріальні цінності державного резерву, а

позичальник зобов'язується повернути до державного резерву тієї ж кількості аналогічні матеріальні цінності або, у разі неможливості їх повернення, – з відшкодуванням за рішенням Кабінету Міністрів України грошової вартості на час повернення, але не менше, ніж на час відпуску, з наступним спрямуванням одержаних коштів на закладення відповідної кількості матеріальних цінностей.

Запропоновано визначення договору про відповідальне зберігання матеріальних цінностей державного резерву. За цим договором постачальник (виробник) або одержувач (споживач) зберігає закладені до державного резерву матеріальні цінності без надання йому права користуватися цими матеріальними цінностями до прийняття у встановленому порядку рішення про відпуск їх з державного резерву, а держава Україна в особі Держрезерву здійснює відшкодування за таке зберігання.

Запропоновано визначення договору доручення на управління корпоративними правами держави Україна. За цим договором повірений (уповноважена особа, представник) зобов'язується вчинити від імені та за рахунок довірителя (держави в особі Фонду державного майна України або іншого органу державної влади) певні дії для здійснення функцій з управління корпоративними правами (акціями, частками), які належать державі.

Ключові слова: учасник цивільних правовідносин, цивільне зобов'язання, договірне зобов'язання, держава Україна, цивільно-правовий договір, види договорів за участі держави Україна, свобода договору, інтерес, сторона договору, юридична рівність, цивільна правосуб'єктність, суверенітет, публічно-владні повноваження, форми участі держави Україна у договірних зобов'язаннях, орган державної влади, компетенція, цивільно-правова відповідальність, поведінкова вина.

SUMMARY

Romas M.I. The State of Ukraine as a Party to Contractual Obligations in Civil Law. – Qualification scientific paper as manuscript copyright.

Dissertation for a Philosophy Doctor Degree in the Specialty 081 Law. – Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law of the Khmelnytskyi Regional Council, Khmelnytskyi, 2021.

This dissertation reviews the general patterns and specific features of contractual obligations involving the State of Ukraine, and proposes scientific and theoretical options to solve problematic issues in the field of legal regulation of civil contractual relations.

The findings illustrate that the civil legal personality of Ukraine's involvement in contractual obligations is of a special nature, since its scope and content is provided for exclusively by regulatory legal acts. The following are features of the civil legal personality of the state of Ukraine: a) cannot be limited in civil legal capacity; b) cannot be limited in civil legal capability; c) cannot be deprived of civil legal capability; d) civil legal capacity and capability emerge at the same time.

The paper established two forms of involvement of the state of Ukraine in civil contractual legal relations: 1) direct (independent) – through the bodies acting within their competence on behalf of the state; 2) indirect – through institutions, enterprises operating under the right of economic control or operational management. The state authorities acting on behalf of the state of Ukraine are represented primarily by the executive authorities.

The following attributes of civil liability of the state of Ukraine for violation of contractual obligations have been identified: 1) the state of Ukraine can be both a victim and an offender; 2) the state of Ukraine can apply state enforcement to itself based on a court decision; 3) independently defines the procedure for compensation for harm and damage by adopting laws; 4) the state shall be liable

only with its own property undistributed among other participants; 5) the state shall be liable only under its own obligations (unless otherwise provided for by law); 6) the reason for the liability is a civil offense – non-fulfilment or improper fulfilment of the terms of such an obligation. A civil offense in a contractual obligation involving the state of Ukraine that gives rise to civil liability features a set of facts (conditions): 1) unlawful behavior; 2) damage; 3) a cause-effect link; 4) guilt.

It has been established that typical for the state of Ukraine is a behavioral concept of understanding guilt when civil liability arises. The behavioral guilt of the state of Ukraine means insufficient adoption of measures to prevent violation of the obligation.

The state of Ukraine shall be subject to the following civil liability measures for violation of contractual obligations: a) compensation for losses, b) payment of a penalty, and c) payment of annual interest for late performance of a monetary obligation. Such measures can be applied to the state of Ukraine only on the basis of a court decision regarding indisputable charge to the budget, which entered into legal force. Thus, it is proposed to consider the state of Ukraine as a private entity bearing civil liability, and as a public entity that has applied to the offender state enforcement in form of a court decision.

The state of Ukraine as a participant in contractual civil obligations has the following characteristics: 1) the state of Ukraine can be both a creditor and a debtor; 2) the state shall be a party and not a state body; 3) Ukraine may be represented by one or more public authorities; 4) the object includes both state property and non-property goods; 5) there is an express regulatory restriction for objects of contractual relations; 6) the public interest is satisfied; 7) all funds that the state of Ukraine receives from implementation of agreements which it is a party to shall be directed to the State Budget of Ukraine.

Public interest in contractual civil obligations involving the state of Ukraine is defined as a desire to comprehensively meet the needs of the society, which ultimate goal is to coordinate the public interest and individual needs.

The concept of a contractual obligation involving the state of Ukraine is defined as an agreement of two or more parties aimed at establishing, amending or terminating civil rights and obligations, which the state of Ukraine is a party to, with the obligation to perform a certain action through state authorities with respect to the state property and other objects; to refrain from actions in the case provided for by law in favor of the other party or has the right to demand other persons to perform certain actions or to refrain therefrom in order to satisfy the public interest.

Agreements that the state of Ukraine is a party to have been proven to be bilateral (except for a deed of gift, which is unilateral), real or consensual, non-gratuitous (except for a deed of gift), and concluded in writing. The state of Ukraine can only be a party to the named agreements, that is, the agreements identified by law.

The paper concludes that there is a reason for limiting the principle of freedom of contract where the state of Ukraine is involved, i.e. mandatory conclusion with the state of Ukraine of agreements for supply of goods to the state reserve for business entities of all forms of ownership, recognized under the legislation of Ukraine as monopolists, if performance of such an agreement does not cause damage thereto.

It has been justified that the state of Ukraine cannot be a party to the following civil agreements: a) public agreement; b) aleatory (risk) agreement; c) agreements, which normative regulation provides for the participation of only individuals or legal entities, business entities, entities that provide licensing and other permitting economic activity; d) agreements concluded only in oral form.

Agreements with the state of Ukraine are concluded through the use of:

- 1) electronic platforms, based on tenders, competitions, auctions, etc. (sale and purchase agreement, lease, concession agreement, production sharing agreements);
- 2) internal procedures (agreement on joint activities, storage agreements, loans of material assets, orders, property management, credit, loan).

By subject matter, agreements with the state of Ukraine are classified as follows: 1) on the transfer of ownership of property (sale and purchase agreement and deed of gift); 2) on the transfer of property for temporary possession and use (lease agreement); 3) on performance of works and the provision of services (concession agreement, production sharing agreements, joint venture agreement, storage agreements, loan of material assets, order, property management, loans, in particular credit).

The following types of sale and purchase agreements involving the state of Ukraine have been identified: 1) government defense contracts (agreements); 2) an agreement for the supply of material assets to the state reserve; 3) an agreement for contracting of agricultural products (forward purchases of grain); 4) a sale and purchase agreement for a privatization object (redemption); 5) purchase for public needs of privately owned land plots and other immovable property located thereon; 6) an agreement for exchange of land plots during the purchase of privately owned land plots and other immovable property located thereon, for public needs.

The deed of gift with the state of Ukraine is characterized as a single unilateral and gratuitous agreement. It is proposed to consider the state of Ukraine only as a donee, since the State Budget does not provide for the gratuitous transfer of property to individuals or legal entities within civil relations.

The subject matter of a lease agreement with the state of Ukraine is established to be the state property, which is transferred primarily at auctions using electronic trading systems. The state property lease agreement is characterized by special types of collateral to secure performance of obligations – an advance payment and a security deposit. A state property lease agreement with the state of Ukraine has a special feature, whereby the debt can be collected from the debtor not only on the basis of a court decision, but also in an indisputable manner. State property lease agreements include: 1) lease of state-owned land plots, and 2) lease agreements for state-owned objects of the fuel and energy complex.

A concession agreement, a property management agreement and a joint venture agreement are defined as forms of public-private partnership. Production

sharing agreements are not a form of public-private partnership, since the subsoil is the exclusive property of the Ukrainian people, and therefore fall under a special legal regime. Legal regulation of the concession agreement and production sharing agreements directly refers to the 'state of Ukraine' as a party to such agreements.

A loan for use agreement for tangible assets from the state reserve is proven to be a type of loan. The paper suggests a definition for a loan to use agreement for tangible assets from the state reserve. Under the loan for use agreement for material assets from the state reserve, one party (the lender – the state of Ukraine) undertakes to transfer the tangible assets of the state reserve to the ownership of the other party (the borrower), and the borrower undertakes to return the same amount of similar tangible assets to the state reserve or, where it is impossible to do so – to reimburse, by decision of the Cabinet of Ministers of Ukraine, the monetary value effective as of the date of reimbursement, which cannot be less than the monetary value effective as of the transfer date, and these funds shall subsequently be used to replace the corresponding amount of tangible assets.

The paper proposes a definition of a safe custody agreement for tangible assets from the state reserve. Under this agreement, the supplier (manufacturer) or the recipient (consumer) shall keep in custody the tangible assets of the state reserve without the right to use them until a decision is made under the established procedure to transfer these from the state reserve, and the state of Ukraine, represented by the State Reserve, shall compensate for such custody.

The paper proposes definition of an agency agreement for management of corporate rights of the state of Ukraine. Under this agreement, an agent (an authorized person, representative) undertakes to perform certain actions on behalf and at the expense of the principal (the state represented by the State Property Fund of Ukraine or another public authority) to manage corporate rights (shares, interests) owned by the state.

***Keywords:** participant in civil relations, civil obligation, contractual obligation, the state of Ukraine, civil agreement, types of agreements with the state of Ukraine, freedom of contract, interest, party to the agreement, legal equality,*

civil legal personality, sovereignty, public law authority, forms of involvement of the state of Ukraine in contractual obligations, government authority, competence, civil legal liability, behavioral guilt.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Ромась М.І. Особливості договірних зобов'язань за участю держави Україна. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2019. № 42. С. 91-94.

2. Ромась М.І. Поняття та ознаки цивільних зобов'язань за участю держави Україна. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 21-26.

3. Ромась М.І. Становлення правового вчення про державу Україна як учасника цивільних правовідносин. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2020. № 4 (1). С. 79-85.

4. Ромась М.І. Види договірних зобов'язань за участю держави Україна. *Університетські наукові записки*. 2020. № 3-4 (75-76). С. 138-150.

5. Ромась М.І. Цивільна правосуб'єктність держави Україна як учасника договірних цивільних правовідносин. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. №. 6 (7). С. 277-282.

6. Ромась М.І. Публічно-правові утворення як суб'єкти зобов'язальних відносин у римському приватному праві. *Збірник тез міжнародної наукової конференції «Вісімнадцяті осінні юридичні читання»*. (м. Хмельницький, 25 жовтня 2019 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2019. С. 294-296.

7. Ромась М.І. Участие несовершеннолетних в договорных обязательствах по гражданскому законодательству Украины сквозь призму международных стандартов. *Материалы международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы защиты прав*

несовершеннолетних на современном этапе» (г. Минск, Беларусь, 4 марта 2020 год). Минск: РИВШ. 2020. С. 82-85.

8. Ромась М.І. Договір як форма участі держави Україна у цивільних правовідносинах. *Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Договір як універсальна форма правового регулювання»*, (м. Івано-Франківськ, 20 березня 2020 року). Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». 2020. С. 26-28.

9. Ромась М.І. Держава як учасник цивільних правовідносин крізь призму римського права. *Збірник тез міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Римське право в світлі сучасної методології гуманітарного значення»* (м. Хмельницький, 29 травня 2020 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2020. С. 102-104.

10. Ромась М.І. Ознаки держави Україна як учасника цивільних правовідносин. *Збірник тез міжнародної наукової конференції «Дев'ятнадцять осінніх юридичних читань»*. (м. Хмельницький, 23 жовтня 2020 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2020. С. 166-168.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	16
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕРЖАВИ УКРАЇНА ЯК УЧАСНИКА ДОГОВІРНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН.....	27
1.1. Поняття держави Україна як учасника цивільних правовідносин.....	27
1.2. Цивільна правосуб'єктність держави Україна як учасника договірних правовідносин.....	46
1.3. Особливості цивільно-правової відповідальності держави Україна за порушення договірних зобов'язань.....	78
РОЗДІЛ 2. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ЗА УЧАСТЮ ДЕРЖАВИ УКРАЇНА	113
2.1. Поняття та ознаки договірних зобов'язань за участю держави Україна.....	113
2.2. Види договірних зобов'язань за участю держави Україна.....	144
РОЗДІЛ 3. ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ ВИДІВ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ЗА УЧАСТЮ ДЕРЖАВИ УКРАЇНА.....	166
3.1. Держава Україна як учасник договірних зобов'язань із передання майна у власність.....	166
3.2. Держава Україна як учасник договірних зобов'язань із передання майна у користування.....	186
3.3. Держава Україна як учасник договірних зобов'язань із виконання робіт і надання послуг.....	198
ВИСНОВКИ.....	220
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	229
ДОДАТКИ.....	252

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВС – Верховний Суд

ВС України – Верховний Суд України

ВП ВС – Велика Палата Верховного Суду

ВК України – Водний кодекс України

ГК України – Господарський кодекс України

ДКС України – Державна казначейська служба України

Держрезерв – Державне агенство резерву України

ЗК України – Земельний кодекс України

КАС України – Кодекс адміністративного судочинства України

КМ України – Кабінет Міністрів України

КС України – Конституційний Суд України

ЛК України – Лісовий кодекс України

ПК України – Повітряний кодекс України

НБ України – Національний банк України

ЦК України – Цивільний кодекс України

ЦК УРСР – Цивільний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки

ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України

ФДМ України – Фонд державного майна України

ВСТУП

Актуальність дослідження. Держава Україна є активним учасником договірних зобов'язань, оскільки укладаючи цивільні договори задовольняються основні суспільні потреби. До прикладу, держава Україна вступає у партнерські відносини з приватними особами на договірних засадах для реалізації важливих інвестиційних проектів. Така співпраця здійснюється задля узгодження інтересів державних та приватних партнерів з метою отримання взаємної вигоди.

Особливої актуальності набуває вивчення договірних зобов'язань за участі держави Україна у зв'язку адаптацією національного законодавства до вимог Європейського Союзу. Асоціація з Європейським Союзом передбачає стабільність української економіки, якої можна досягнути шляхом участі держави у договірних зобов'язаннях на засадах рівності. Зокрема, потенціал військового та технічного співробітництва підвищується шляхом оновлення законодавства про публічні закупівлі, приватизацію державного майна, концесію, оренду державного майна, оборонні закупівлі. Очевидно, що рушійною силою таких змін є євроінтеграційні процеси, які передбачають партнерство та відкритість. Завдяки цьому повністю змінено порядок укладення цивільних договорів за участі держави Україна шляхом запровадження публічних електронних майданчиків, змагальності серед претендентів на укладення договорів та найголовніше – визнання держави Україна стороною цивільного договору.

Вказані нововведення стимулюють інвестування в економіку, що має надважливий вплив на її покращення, а тому дослідження участі держави Україна у договірних зобов'язаннях набуває все більшої актуальності. Однак дана проблема і досі не знайшла відображення у вітчизняних теоретичних напрацюваннях. Так, не досліджено цивільну правосуб'єктність держави Україна для участі у договірних зобов'язаннях, особливості її право-, діє- та деліктоздатності. Зокрема, існує проблема виникнення цивільної право- та

дієздатності держави Україна, можливості їх позбавлення або обмеження. Особливої уваги потребує питання цивільно-правової відповідальності держави Україна за порушення договірних зобов'язань, зокрема необхідно вирішити проблему визначення вини, застосування державного примусу.

Більше того, досі не вивчено правову природу договорів за участі держави Україна, не обґрунтовано ознак держави Україна як учасника договірних цивільних зобов'язань. Як наслідок відсутня наукова класифікація договорів за участю держави Україна, що допомогло б сформуванню цілісного уявлення про такі особливі цивільні зобов'язання.

Потребують також наукового обґрунтування договори, непередбачені цивільним законодавством України, якими, зокрема, є концесійний договір, угоди про розподіл продукції, договір позичання матеріальних цінностей з державного резерву. У доктрині цивільного права відсутні напрацювання щодо особливостей укладення та виконання цивільних договорів державою Україна, істотних умов таких договорів, визначення змісту договору, нетипових видів забезпечення зобов'язань, відповідальності за порушення зобов'язань. Аналіз вказаних проблем допоможе вирішити наукові дискусії, усунути прогалини в чинному законодавстві.

Дослідження держави Україна як учасника договірних зобов'язань у цивільному праві проводилися лише в аспекті вивчення загальних положень зобов'язального, зокрема договірних прав, а також щодо можливості її участі у конкретних договірних правовідносинах. На це питання у сфері цивільного права звертали увагу Т. В. Боднар, М. І. Брагінський, О. А. Беяневич, С. М. Бервено, Н. Ю. Голубєва, А. Б. Гриняк, С. Д. Гринько, О. В. Дзера, І. Р. Калаур, В. М. Косак, Н. С. Кузнецова, В. В. Луць, Р. А. Майданик, С. О. Погрібний, І. В. Спасибо-Фатєєва, Р. О. Стефанчук, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Н. В. Федорченко, О. С. Яворська, О. Ю. Черняк (Димінська) та інші.

У вітчизняній юридичній науці є поодинокі наукові праці, присвячені окремим питанням участі публічно-правових утворень у цивільних

правовідносинах. О. О. Первомайський у монографічній праці «Участь територіальних публічно-правових утворень в цивільних відносинах: проблеми теорії та практики» (2013 р.) висвітлив участь держави Україна у договірних зобов'язаннях, однак це було зроблено фрагментарно, оскільки робота присвячена характеристиці територіальних громад як учасників цивільних правовідносин.

Дотичними до даної теми є дисертаційні дослідження О. М. Клименко «Особливості правового становища держави як суб'єкта приватного (цивільного) права» (2006 р.) та Ю. М. Дзери «Держава як учасник цивільних правовідносин» (2011 р.), де було висвітлено загальні положення про державу Україна як учасника договірних зобов'язань у цивільному праві, однак не визначено особливості її участі в окремих договірних зобов'язаннях.

На підставі викладеного можна зробити висновок, що дослідження держави Україна як учасника договірних зобов'язань у цивільному праві є актуальним, має важливе теоретичне та практичне значення, що зумовило доцільність його проведення на рівні дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до планів науково-дослідної роботи кафедри цивільного права та процесу на 2017–2023 роки «Актуальні питання правового регулювання особистих немайнових та майнових відносин у контексті приведення законодавства України до європейських стандартів» (державний реєстраційний номер 0117U000105), що є складовою наукової теми Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2017–2026 роки (державний реєстраційний номер 0117U000103).

Тему дисертації затверджено у вченій раді Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (протокол № 3 від 29 жовтня 2018 року).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є визначення особливостей участі держави Україна у договірних цивільних зобов'язаннях, а також розроблення науково-теоретичних пропозицій для вирішення проблемних питань у сфері правового регулювання цивільних договірних відносин.

Для досягнення зазначеної мети передбачено розв'язати такі завдання:

- визначити поняття держави Україна як учасника цивільних правовідносин;
- з'ясувати цивільну правосуб'єктність держави Україна як учасника договірних зобов'язань;
- розкрити особливості цивільно-правової відповідальності держави Україна за порушення договірних зобов'язань;
- визначити поняття та ознаки договірного зобов'язання за участю держави Україна;
- охарактеризувати види договірних зобов'язань за участю держави Україна;
- визначити особливості договірних зобов'язань за участю держави Україна;
- розробити науково-теоретичні пропозиції для вирішення проблемних питань у сфері правового регулювання цивільних договірних відносин.

Об'єктом дисертаційного дослідження є зобов'язальні правовідносини у цивільному праві за участю держави Україна.

Предметом дослідження є участь держави Україна у договірних цивільних зобов'язаннях.

Методи дослідження. Під час дисертаційного дослідження використано такі методи: формально-логічний, аналізу, синтезу, дедукції, індукції, історичний, порівняльного аналізу, формалізації, системно-структурний, аксіоматичний, які дозволили визначити особливості участі держави Україна у договірних зобов'язаннях.

За допомогою формально-логічного методу розкрито основні положення про державу Україна як учасника цивільних правовідносин, її особливостей (підрозділ 1.1). Методи аналізу, синтезу, дедукції та індукції дозволили охарактеризувати цивільну правосуб'єктність держави Україна як учасника договірних зобов'язань, цивільно-правову відповідальність за порушення договірних зобов'язань, а також запропонувати визначення понять відповідних правових категорій (підрозділи 1.2, 1.3). Історичний метод допоміг з'ясувати правову природу держави Україна як учасника цивільних правовідносин, зокрема, договірних зобов'язань (підрозділи 1.1., 2.1.). Метод порівняльного аналізу застосовано для дослідження іноземного регулювання участі публічно-правових утворень у договірних зобов'язаннях, виокремлення окремих договорів за участі держави Україна та встановлення ознак, необхідних для порівняння їх різновидів (розділи 1, 3). Методи формалізації та системно-структурний дозволили сформулювати систему договірних зобов'язань за участі держави Україна та виокремити їх видові елементи (підрозділ 2.2.). Аксиоматичний метод застосовано для характеристики держави Україна як учасника договірних зобов'язань, що дозволило зробити логічний висновок про наявність таких ознак, які непритаманні жодному іншому учаснику цивільних правовідносин (розділи 1, 2, 3).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертаційна робота є першим в Україні комплексним дослідженням участі держави Україна у договірних зобов'язаннях у цивільному праві. За результатами дослідження сформульовано та обґрунтовано низку наукових положень, що виносяться на захист, зокрема:

уперше:

1) виокремлено такі ознаки цивільної правосуб'єктності держави Україна: а) не може бути обмежена у цивільній правоздатності; б) не може бути обмежена у цивільній дієздатності; в) не може бути позбавлена

цивільної дієздатності; г) момент виникнення цивільної право- та дієздатності повністю збігається;

2) визначено поняття договірного зобов'язання за участю держави Україна, як домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, однією зі сторін якої є держава Україна з обов'язком вчинити певну дію через органи державної влади щодо майна, яке перебуває у державній власності, та інших об'єктів, або утриматися від вчинення дії у випадку, передбаченому законом, на користь іншої сторони, або має право вимоги до інших осіб про вчинення певних дій або утриматися від їх вчинення з метою задоволення загальносуспільного інтересу;

3) встановлено, що держава Україна виступає учасником договірного зобов'язання для задоволення загальносуспільного інтересу, тобто для всеосяжного задоволення потреб суспільства, кінцевою метою чого є узгодження публічного інтересу з індивідуальними інтересами приватних осіб;

4) зроблено висновок про те, що держава Україна може бути стороною лише поіменованих договорів, тобто таких, які визначені законом;

5) запропоновано розуміння вини держави Україна при порушенні договірного зобов'язання, учасником якого вона є, як невжиття чи недостатнє вжиття заходів державою Україна для недопущення порушення договірного зобов'язання (поведінкова концепція вини). Зроблено висновок про неможливість застосування психологічної концепції вини, оскільки у договірних зобов'язаннях держава Україна діє через органи виконавчої влади, зокрема Кабінет Міністрів України, Фонд державного майна України, Державна казначейська служба України, Державне агентство резерву України, тому не можна оцінювати їх поведінку через психічне ставлення до її наслідків (умисел чи необережність);

удосконалено:

б) вчення про елементи цивільно-правового договору. Зроблено висновок про те, що держава Україна не може бути учасником таких цивільно-правових договорів: а) публічного договору; б) алеаторного (ризикового) договору; в) договорів, нормативне регулювання яких передбачає участь лише фізичних або юридичних осіб, суб'єктів підприємництва, суб'єктів ліцензійної та іншої дозвільної господарської діяльності; г) договорів, що укладаються лише в усній формі;

7) підходи до розуміння видів забезпечення виконання договірних зобов'язань. Виокремлено такі види забезпечення виконання зобов'язань за договорами за участі держави Україна: а) авансовий внесок та забезпечувальний депозит (договір оренди), б) забезпечення тендерної пропозиції та забезпечення виконання договору (договір про закупівлю), в) гарантійний лист про своєчасне повернення матеріальних цінностей до державного резерву; гарантійне зобов'язання чи додаткова угода про фінансову відповідальність банку, в якому обслуговується позичальник; договір майнової застави (договір позичання матеріальних цінностей з державного резерву);

8) положення про принцип свободи договору. Зроблено висновок про наявність підстави для обмеження дії принципу свободи договору за участі держави Україна, а саме – обов'язкове укладення з державою Україна договорів про поставку продукції до державного резерву для суб'єктів господарської діяльності всіх форм власності, визнаних відповідно до законодавства України монополістами, якщо виконання такого договору не завдає їм збитків;

9) положення про види заходів цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань. Виокремлено такі заходи цивільно-правової відповідальності держави Україна за порушення договірних зобов'язань: а) відшкодування збитків, б) сплата неустойки, в) сплата процентів річних за прострочення виконання грошового зобов'язання;

10) підходи про застосування заходів цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань. Зроблено висновок про те, що до держави Україна можуть бути застосовані такі заходи лише на підставі рішення суду про безспірне списання бюджетних коштів, яке набрало законної сили;

набули подальшого розвитку:

11) положення правову природу правосуб'єктності держави Україна. Обґрунтовано, що держава Україна не може бути носієм одночасно адміністративної та цивільної правосуб'єктності, оскільки це суперечить основним засадам функціонування цивільних правовідносин – юридичній рівності та вільному волевиявленні;

12) вчення про ознаки держави Україна як учасника договірних цивільних зобов'язань. Виокремлено такі ознаки: 1) держава Україна може бути як кредитором, так і боржником; 2) стороною є саме держава, а не державний орган, який її представляє; 3) виконання зобов'язань здійснюється за допомогою нерозподілених бюджетних коштів; 4) предметом є дія чи утримання від вчинення дії; 5) об'єктом є як майно державної власності, так і немайнові блага; 6) притаманне чітке нормативне обмеження об'єктів договірних відносин; 7) метою є задоволення загальносуспільного інтересу; 8) усі грошові кошти, отримані державою Україна від виконання договорів, стороною яких вона є, спрямовуються до Державного бюджету України; 9) порядок укладення, зміни та припинення договірних зобов'язань передбачаються виключно законом;

13) характеристика порядку укладення цивільно-правових договорів. Обґрунтовано, що договори за участі держави Україна укладаються шляхом застосування: 1) електронних майданчиків, на основі тендерів, конкурсів, аукціонів тощо (договір купівлі-продажу, оренди, концесійний договір, угоди про розподіл продукції); 2) внутрішніх процедур (договір про спільну діяльність, договори зберігання, позичання матеріальних цінностей, доручення, управління майном, кредит, позика);

14) характеристика договору купівлі-продажу за участі держави Україна. Виділено види цього договору: 1) державні контракти (договори) з оборонних закупівель, 2) договір поставки матеріальних цінностей до державного резерву, 3) договір контрактації сільськогосподарської продукції (форвардні закупівлі зерна); 4) договір купівлі-продажу об'єкта приватизації (викуп); 5) викуп земельних ділянок та інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб; 6) договір міни земельними ділянками під час викупу земельних ділянок та інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб;

15) положення про ознаки цивільно-правової відповідальності. Обґрунтовано ознаку про можливість застосування державного примусу (у якості судового рішення) державою самої до себе при настанні цивільно-правової відповідальності. Запропоновано розглядати державу Україна як приватного суб'єкта, який несе цивільно-правову відповідальність, та як публічного суб'єкта, що застосував до порушника державний примус.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що їх можна використати:

- у науково-дослідній сфері як підґрунтя для подальших загальнотеоретичних наукових досліджень проблем цивільного договірного права;

- в освітньому процесі під час викладання навчальних дисциплін «Цивільне право», «Порівняльне цивільне право», «Правочини з нерухомістю»;

- у нормотворчому процесі для вдосконалення законодавства у сфері правового регулювання цивільних договірних зобов'язань за участі держави Україна;

- у правозастосовній діяльності судових органів для вирішення спорів у разі порушення цивільно-правового договору за участі держави Україна.

Наукові концепції, висновки та пропозиції дисертаційної роботи використано для підготовки лекцій та навчально-методичних матеріалів у Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова (*Акт про реалізацію результатів наукових досліджень від 27 серпня 2021 року – Додаток Б*).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано самостійно, сформульовані в ньому положення та висновки обґрунтовано на основі особистих досліджень автора. Наукову новизну одержаних результатів дослідження автор отримав особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення та результати дисертаційного дослідження висвітлено та обговорено на міжнародних конференціях: наукових – «Вісімнадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 25 жовтня 2019 року), «Дев'ятнадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 23 жовтня 2020 року); науково-практичних – «Актуальные проблемы защиты прав несовершеннолетних на современном этапе» (м. Мінськ, 4 березня 2020), «Договір як універсальна форма правового регулювання» (м. Івано-Франківськ, 20 березня 2020 року), «Римське право у світлі сучасної методології гуманітарного знання» (м. Хмельницький, 29 травня 2020 року).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено у десяти наукових працях, зокрема чотирьох наукових статтях у виданнях України, визначених фаховими з юридичних наук, одній – у періодичному науковому виданні іноземної держави, яка входить до Організації економічного співробітництва та розвитку і ЄС, п'ятих тезах доповідей на міжнародних наукових і науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, який містить 234 найменування, та 2 додатків. Загальний обсяг дисертації – 258 сторінок. Обсяг основного тексту становить 201 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕРЖАВИ УКРАЇНА ЯК УЧАСНИКА ДОГОВІРНИХ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

1.1. Поняття держави Україна як учасника цивільних правовідносин

Актуальні проблеми сучасного цивільного права неможливо досліджувати окремо від головної колиски його зародження й розвитку – римського права. Основні ідеї та принципи цивільного права стали фундаментальними для формування цілих правових систем та наукових учень. Тому розглядаючи питання участі держави у цивільних правовідносинах, неможливо оминати головні сентенції римських юристів з цього приводу.

Суб'єктами права за часів Стародавнього Риму визнавалися лише вільні люди (римські громадяни, латини, переґрини, вільновідпущеники, колони), правосуб'єктність яких визначалася поняттями свободи, громадянства та сімейного статусу; раби ж були об'єктом суспільних відносин [120, с. 64]. Визначаючи суб'єктами права переважно фізичних осіб, поняття «юридична особа» римському праву не було відомо, оскільки новітні дослідження показали, що в латинській мові навіть не було такого терміну, тому прикладами такого роду суб'єктів виступали казна (*aerarium, fiscus*), муніципії, різноманітні союзи осіб однієї професії, *decuriae apparitorum* (союз нижчих державних службовців), благодійні утворення тощо [113, с. 61]. *Fiscus* відрізнявся деякими привілеями: державне майно не могло перейти у власність приватних осіб за давниною володіння; зобов'язальні вимоги держави задовольнялися здебільшого перед вимогами інших кредиторів тощо [202, с. 92]. При цьому право власності римського народу було відокремлене від майна принцепса, який міг вступати у цивільні

правовідносини, укладати договори на рівні з іншими суб'єктами [66, с. 300]. Так, за римською класифікацією договори і делікти були основними підставами виникнення зобов'язань і були однаково важливими поняттями [60, с. 225].

Підпорядковані міста Риму мали кожне самостійний статус, що визначався окремим договором, зміст якого стосовно різних міст-держав міг істотно відрізнятися залежно від величезної кількості обставин (характер взаємовідносин Риму і громади цього міста, її племінною відповідністю, періоду, в який було укладено договір, віддаленість від Риму) [117, с. 14]. Муніципалітети (міські общини) мали право на самоврядування та майнову самостійність, що знаходило своє відображення у можливості брати участь в майнових відносинах на підставі норм цивільного права [120, с. 80].

Таким чином, у римському праві держава не визнавалася суб'єктом приватних правовідносин, хоча випадки такого явища знаходили своє відображення у діяльності фіска та муніципалітетів.

Основні ідеї римського права щодо участі держави у приватних відносинах були рециповані країнами романо-германської правової системи. Наприклад, у Кодексі Наполеона (1804) відсутня чітка вказівка на можливість участі держави у цивільних відносинах. При цьому у ст. 1123 вказано, що будь-яка особа може укладати договори, якщо така особа не визнана недієздатною [44, с. 377]. Кодекс Наполеона також містить положення про надання певних привілеїв державній казні як кредитору у цивільному зобов'язанні. Так, за ст. 2095 привілеєм є особливе право вимоги кредитора, яке має перевагу перед іншими кредиторами, навіть щодо іпотечних зобов'язань. Зокрема, у ст. 2098 вказано, що державна казна може користуватись привілеями кредитора в зобов'язаннях, що регулюється окремими законами; в той же час державна казна не може користуватись привілеями, що спричинить порушення прав, які раніше були набуті третіми особами [44, с. 590].

В Німецькому цивільному уложенні (1896) держава взагалі не розглядалась як суб'єкт цивільних правовідносин, частіше за все вона виступала як регулятор таких відносин [187, с. 28]. Однак на сучасному етапі розвитку німецького цивільного права як сама держава, так і федеративні землі беруть участь у договірних правовідносинах від імені органів влади, які є юридичними особами [41, с. 85]. Так, у підрозділі 3 «Юридичні особи публічного права» згаданого Уложення вказано, що казна несе відповідальність за шкоду, спричинену третій особі [43, с. 4]. Із зазначеної норми Німецького цивільного кодексу випливають два аспекти участі держави у цивільних правовідносинах: 1) держава через органи державної влади несе цивільно-правову відповідальність перед іншими учасниками цивільних відносин та 2) держава (казна) у цивільних правовідносинах наділена правовим статусом юридичної особи публічного права (у зв'язку із назвою підрозділу).

Відповідно до ст. 2.1. Книги 2 Цивільного кодексу Нідерландів до юридичних осіб публічного права відносять державу, провінції, муніципалітети тощо [1]. Аналогічні положення містяться і в інших кодексах Європи. Так, за ст. 21 Цивільного кодексу Чехії «якщо держава виступає стороною цивільних правовідносин, вона діє як юридична особа» [2].

Говорячи про теперішній час, слід одразу погодитись з Р.А. Майдаником, який вказує, що держава в країнах Західної Європи як така на сьогодні вже не є суб'єктом приватного господарського права. Вчений вказує на винятки у вигляді фіскальних правочинів, при вчиненні яких держава виступає лише в ролі споживача [100, с. 90].

Серед науковців теж поступово формувалися погляди на правовий статус держави. Ж.Ж. Руссо у своїй праці «Про суспільний договір» називав державу як форму організації, яка б захищала і охороняла особу та її майно, при цьому підкорюючись загальним правилам поведінки, і залишаючись при цьому вільною [185, с. 12]. Г. Кельзен свого часу характеризував державу як персоніфікацію правопорядку, І. Кант — як об'єднання великої кількості

людей, що підпорядковуються правовим законам, Г. Еллінек — як суб'єкта права, територіальну корпорацію, що наділена первинною владою [68, с. 74].

На території України питання участі держави у цивільних правовідносинах ототожнювалось з поняттям «казна». Так, казна визнавалась окремою юридичною особою, представником майнових прав держави [58, с. 409]. Відповідно до Зводу Законів Цивільних Російської Імперії 1832 року казенним називалось майно, що не належало ні приватним особам, ні колективу осіб, ні відомству палаців, ні наділам, ні установам (ст. 406) [85].

У дореволюційні часи (до 1917 року) казна була учасником цивільних правовідносин з привілейованим статусом [106, с. 156], а певні правочини щодо неї забезпечувались примусовою силою державної влади [233, с. 10]. Казна як правило виступала юридичною особою – суб'єктом майнових цивільних прав та обов'язків [5, с. 350]. Участь держави в цивільних відносинах збільшилася з прийняттям в 1918 р. декрету про скасування спадкування, за яким спадкове майно переходило у власність держави, якщо вартість його перевищувала 10 тисяч карбованців; а держава в свою чергу брала на себе обов'язок по утриманню непрацездатних спадкоємців, позбавлених спадкового майна [214, с. 245].

Пізніше, в радянському цивільному праві, термін «казна» вживався у трьох значеннях: 1) державне майно, коли мова йшла про відповідальність радянської казни за зобов'язаннями торгівельних представництв; 2) грошові кошти; 3) державне майно, непередане в управління державних юридичних осіб [190, с. 94]. При цьому С.М. Братусь вказував, що діючи через свої іноземні торгівельні представництва СРСР можна було ототожнити в цьому випадку з юридичною особою, оскільки такі торгівельні представництва діяли як сама держава (від її імені), і при цьому були створені як юридичні особи [19, с. 169]. Науковець також наголошував, що наявність державного бюджету і визначає державу як казна, однак таке специфічне утворення не вкладається в рамки цивільного права [20, с. 241]. На противагу цьому А.В. Венедиктов зазначав, що для соціалістичної держави юридична сутність

державних органів є однією з правових форм, за допомогою яких вона організовує управління державною соціалістичною власністю за посередництвом цих державних органів, а не формою безпосередньої участі самої держави в цивільно-правових відносинах [29, с. 67].

З прийняттям у 1963 році Цивільного кодексу Української РСР поняття «казна» взагалі зникло із законодавства. Кодекс регулював відносини державних, кооперативних та інших громадських організацій між собою; громадян з державними, кооперативними та іншими громадськими організаціями; громадян між собою (ст. 2 ЦК УРСР) [210]. Положення про можливість участі Української РСР або Союзу у цивільних правовідносинах у вказаному Кодексі було відсутнє, а участь державних організацій у цивільних відносинах регламентувалась затвердженими планами та відповідно до цільових призначень (ст. 92 ЦК УРСР) [210].

У радянській юридичній літературі було обґрунтовано положення про те, що в єдиній системі державних організацій необхідно розрізняти: а) державні органи, які безпосередньо виконують функції державного керівництва суспільством (державну владу, управління, правосуддя, нагляд і контроль), і б) державні господарські підприємства і соціально-культурні установи, які здійснюють виробництво матеріальних благ та іншу оперативно-господарську, а також соціально-культурну діяльність [108, с.110]. Тобто Радянська держава могла брати участь у цивільних правовідносинах через органи державної влади або через господарські товариства, створені самою державою, які відповідно мали кожне свою мету та предмет відання.

Як правильно відзначалося наукою радянського цивільного права, випадки безпосередньої участі держави в цивільно-правових відносинах були надзвичайно рідкісними [108, с. 108]. Радянська соціалістична держава не виступала як суб'єкт цивільного права, оскільки у величезній більшості випадків суб'єктами прав і обов'язків у майнових відносинах були державні органи і госпрозрахункові підприємства [20, с. 241]. Держава в той період

займала авторитарне становище, єдиним регулятором суспільних відносин визнавалися норми актів законодавства, а тому роль договору як регулятора суспільних відносин була знижена за рахунок підвищення ролі адміністративних (владних) актів [188, с. 38].

Радянське цивільне право ґрунтувалось на принципах взаємодії державного планового управління з інтересами господарських підприємств, що було пов'язано з розвитком народного господарства держави, та на принципі привілейованого захисту права державної власності [191, с. 28]. Так, Р.О. Халфіна писала, що безпосереднє розпорядження радянською державою матеріальними цінностями відбувалось не на підставі договорів, а на основі адміністративно-правових актів (п'ятирічний план відновлення, плани народних поставок, плани залізничних, річкових, морських перевезень тощо) [207, с. 123]. На рівні з цивільно-правовим договором як підставою виникнення зобов'язань визначав планові акти і О.А. Красавчиков [191, с. 428]. В той же час С.С. Алексєєв зазначав, що хоча, наприклад, плани залізничних перевезень і були адміністративним актом, однак формально договір про перевезення все-таки укладався – ним закріплювались лише умови перевезень, предмет, місце та суб'єкти виконання [6, с. 326]. Тобто вчений відстоював позицію, що радянська держава не була повністю позбавлена можливості участі у договірних цивільних правовідносинах.

В той же час у радянській період точилися дискусії з приводу ототожнення держави з юридичною особою. Зокрема, С.А. Муромцев вважав, що поняття юридичної особи як рівноправного з фізичними особами учасника цивільних відносин первинно розвивалося стосовно муніципальних утворень, з яких в подальшому воно було перенесено на інші корпорації та державу [86, с. 44-45]. О.А. Красавчиков зазначав, що держава не може розглядатися в якості юридичної особи, оскільки держава самостійно визначає порядок, форми та характер здійснення прав, що їй належать, в той час як юридична особа діє відповідно до статуту, положенням про нього, яке затверджується компетентними органами держави [191, с. 172-173].

Держава за радянських часів визнавалась учасником речових, а також зовнішньоекономічних відносин. Так, майно, яке залишилось після смерті власника, у якого не було спадкоємців, переходило у власність держави (ст. 524 ЦК УРСР 1963 р.); у власність держави переходило безхазяйне майно (ст. 137 ЦК УРСР 1963 р.); зовнішньоторгові операції могли здійснювати лише торгові представництва СРСР за кордоном (ст. 567 ЦК УРСР 1963 р.) [210].

Таким чином, радянське цивільне право передбачало участь держави у приватних відносинах лише у виняткових випадках, оскільки це було зумовлено особливостями соціалістичного управління.

В Основах цивільного законодавства Союзу РСР та республік (1991 р.) участі держави у цивільних правовідносинах присвячено окрему статтю 25. Вказана стаття встановлює участь держави у цивільних правовідносинах на рівних засадах з іншими учасниками; від імені держави у цивільних правовідносинах беруть участь органи управління державним майном, фінансові та інші уповноважені органи тощо [114]. При цьому у зазначеній статті передбачено, що держава відповідає за своїми цивільно-правовими зобов'язаннями майном, що входить до державної «казни» [114]. Із вказаного випливає, що «казна» розглядається як об'єкт цивільних правовідносин, а не як суб'єкт.

Сучасне цивільне законодавство України розглядає державу як рівноправного учасника цивільних відносин. Відповідно до статті 2 ЦК України учасниками цивільних відносин є фізичні особи та юридичні особи [209]. В цей же час частина 2 вказаної статті доповнює цей перелік учасників такими як держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. При цьому держава діє у цивільних відносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин (ч. 1 ст. 167 ЦК України) [209]. Слід вказати, що у ЦК України присутні два поняття: «держава Україна» (ст.ст. 2, 720 ЦК України) та «держава» (ст.ст. 170, 173, 174, 176, 368, 374 ЦК України).

Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 174 ЦК України держава відповідає за своїми зобов'язаннями своїм майном, крім майна, на яке відповідно до закону не може бути звернено стягнення [209]. А частиною 2 статті 326 ЦК України передбачено, що від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють відповідно органи державної влади [209]. Залежно від повноважень, якими наділяє держава такі органи, вони можуть бути юридичними особами і структурними формуваннями держави, не наділеними статусом юридичної особи, або виконувати окремі функції від імені держави завдяки діяльності посадових осіб [214, с. 250]. При цьому термін «особи», який у ч. 1 ст. 2 ЦК України визначено для фізичних та юридичних осіб, не має застосовуватись до держави та інших суб'єктів публічного права, котрі є учасниками цивільних відносин [215, с. 455].

Очевидно, що феномен участі держави Україна у цивільних правовідносинах має ряд особливих ознак, оскільки держава є політичною організацією, наділеною владно-управлінськими повноваженнями, які вона не може застосовувати, керуючись основними засадами цивільного права (юридична рівність, вільне волевиявлення тощо).

Державою є організація політичної влади у суспільстві, яка забезпечує його цілісність; функціонування та розвиток шляхом управління та координації інтересів різних соціальних груп [99, с. 19]. Держава є головним елементом політичної системи суспільства, до якої входять усі існуючі в суспільстві утворення політичного спрямування [69, с. 38]. Особливістю участі держави у цивільних правовідносинах є те, що держава за своєю правовою природою є суб'єктом публічного права, оскільки відноситься до публічно-правових утворень, а тому встановлення у даному питанні чітких кордонів між приватним та публічним правом є однією з найбільш досліджуваних проблем серед сучасних науковців, оскільки імперативні норми можуть знаходити свій вияв у приватно-правових відносинах, а диспозитивні норми – у публічних правовідносинах.

Вперше поділ на приватне та публічне право було здійснено за часів Стародавнього Риму. Так, приватним правом регулювались відносини між фізичними особами, в той час як правовий статус держави, її органів та окремих посадових осіб було сферою регулювання публічного права [120, с. 7]. Публічним правом є система юридичної централізації відносин, а приватне право навпаки складає систему юридичної децентралізації, а саме – наявність множинності визначених центрів [121, с. 38-40]. М.І. Брагінський свого часу розмежовував приватне та публічне право шляхом виявлення певних зв'язків між учасниками правовідносин, зазначаючи, що публічне право будується на відносинах підпорядкування, а приватне – рівності [17, с. 68]. С.Д. Гринько зазначає, що питання участі публічно-правових утворень у цивільних правовідносинах набуває особливої гостроти у зв'язку із взаємопроникненням, взаємовпливом і необхідністю встановлення оптимального співвідношення між публічним і приватно-правовим регулюванням участі у правовідносинах спеціальних суб'єктів цивільного права [58, с. 200]. У зв'язку з цим О.О. Первомайський наголошує, що лише достатньо розвинена правова система може забезпечити участь держави в цивільних (приватних) відносинах таким чином, що сутність цих відносин буде збережено, а держава не матиме в межах цих відносин жодних переваг порівняно з суб'єктами приватного права [117, с. 10].

Таким чином, за своєю природою держава є суб'єктом публічно-правових відносин, однак вступаючи у цивільні правовідносини, відбувається її «розщеплення» – залишаючись публічно-правовим утворенням, держава не наділена владними повноваженнями [45, с. 171].

Суб'єктом цивільно-правових відносин є особа, який є носієм юридичних прав і обов'язків. І.В. Спасибо-Фатєєва наголошує, що суб'єктами цивільного права є приватні особи, а учасниками цивільних правовідносин можуть бути як приватні, так і публічні особи [193, с. 97]. Очевидно, що поняття «учасник» цивільних відносин є більш ширшим, ніж поняття «суб'єкт» цивільних відносин. Дана обставина передусім пов'язана з

тим, що учасником «конкретних» цивільних відносин може бути також «особа», яка не є суб'єктом розглядуваних відносин, зокрема, «третя особа» [63, с. 67]. У зв'язку з цим неможливо оминати правову конструкцію, передбачену ч. 1 ст. 318 ЦК України, якою передбачено, що суб'єктами права власності є Український народ та інші учасники цивільних відносин, визначені статтею 2 цього Кодексу [209]. Із зазначеного вбачається, що Український народ є суб'єктом, який теоретично володіє правоздатністю, однак бути повноцінним учасником права власності (цивільних відносин) не може бути, оскільки здійснювати таке право власності можуть лише «учасники цивільних відносин». Народ може безпосередньо здійснювати своє право власності шляхом участі у референдумі з питань загальнонародної власності, в усіх інших випадках майнові питання вирішує в інтересах народу держава через відповідні державні органи [214, с. 252].

За цивільним законодавством держава Україна бере участь у таких цивільних правовідносинах: 1) держава набуває права власності на скарб, що становить культурну цінність (ч. 4 ст. 343 ЦК України); 2) держава може бути суб'єктом права спільної часткової та сумісної власності (ч. 2 ст. 356 та ч. 2 ст. 368 ЦК України); 3) держава є суб'єктом права власності на землю (ч. 1 ст. 374 ЦК України); 4) держава може бути спадкоємцем за заповітом (ч. 2 ст. 1222 ЦК України) [209]. При цьому бути спадкоємцем за законом держава Україна не може, оскільки за ст. 1277 ЦК України відумерла спадщина переходить саме у власність територіальної громади, а не держави [209]. До прикладу, ст.ст. 724, 768 Цивільного кодексу Франції передбачають протилежне регулювання аналогічного випадку – «у разі відсутності спадкоємців, спадок переходить державі» [44, с. 293]. Аналогічне положення міститься у Німецькому цивільному уложенні, у ст. 1936 якого вказано, що за відсутності спадкоємців, спадок переходить по закону казні землі, в якій спадкодавець проживав; а якщо спадкоємець не проживав в жодній із земель, то спадкоємцем по закону є казна Федерації [43, с. 488]. При цьому казна не може відмовитись від спадку, що перейшов до неї за законом (ст. 1942) [43,

с. 489]. Із вказаного можна зробити висновок, що у Федеративній Республіці Німеччина окремими суб'єктами цивільного права є казна земель та казна Федерації, що очевидно зумовлено федеративним устроєм держави.

Із вказаного слід зробити висновок, що держава Україна є як суб'єктом, так і учасником цивільних правовідносин, однак для визначення її правової природи в таких відносинах необхідно надати їй характеристику як суб'єкту публічного та приватного права (оскільки учасником держава Україна є і в приватних, і в публічних правовідносинах, а правовий статус суб'єкта визначається лише для певного виду згаданих правовідносин).

Україна, як будь-яка держава, є, перш за все, політико-територіальною організацією публічної влади. А тому слід погодитися з думкою В.А. Тархова, який державу називає найбільш складним суб'єктом цивільного права [199, с. 181]. Держава для реалізації покладених на неї функцій наділяється державним суверенітетом, у силу чого сама регулює різні відносини, встановлюючи загальнообов'язкові правила поведінки [109, с. 13], а тому держава може мати такі суб'єктивні права та юридичні обов'язки, яких не можуть мати інші особи [223, с. 141-142]. На це звернув увагу свого часу О.С. Іоффе, на думку якого, держава – це особливий суб'єкт цивільного права; особливий тому, що беручи участь в цивільних правовідносинах, вона повністю зберігає свої ознаки політичної організації, ознаку носія влади, носія суверенітету [78, с. 171].

Відповідно до ст. 1 Конституції Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава [88]. Слід погодитись з думкою, що головною властивістю держави Україна є суверенітет (ст. 2 Конституції України), що є не тільки конституційною ознакою держави у публічному праві, а й основною засадою для визначення цивільної правосуб'єктності [215, с. 454]. На думку вченого-конституціоналіста В. М. Шаповала, державний суверенітет засвідчує верховенство держави на своїй території та її незалежність у міждержавних відносинах [228, с. 74]. Наявність суверенітету держави означає, що вона в межах своєї території здійснює

найвищу владу в порівнянні з іншими владними суб'єктами (внутрішній суверенітет), а в зовнішніх відносинах є єдиним суб'єктом, діяльність якого незалежна від волі інших суб'єктів міжнародного права, що проявляється у забороні останнім втручатись у внутрішні справи держави (зовнішній суверенітет) [218, с. 76].

Створення держави відбувалось історико-політичним шляхом, а не волевиявленням певних осіб для здійснення господарської діяльності, а реєстрація шляхом внесення даних до єдиного державного реєстру не є притаманною для незалежного, демократичного суспільно-політичного утворення. Наявність суверенітету, тобто верховенство влади у внутрішній сфері та незалежності у зовнішній, дозволяє державі за допомогою об'єктивного права самостійно визначати засади своєї участі у цивільних відносинах та власну правосуб'єктність [217, с. 153].

Таким чином, хоча суверенітет є конституційно-правовою ознакою, невтручання інших суб'єктів та учасників в діяльність держави Україна є також і цивільно-правовою ознакою. Держава, як носій суверенітету, є єдиною та неподільною, а тому у цивільних правовідносинах держава теж розглядається як єдиний, самостійний суб'єкт [45, с. 169].

Вступаючи у цивільно-правові відносини, держава Україна не перестає бути носієм публічної влади, оскільки публічна влада є визначальною властивістю держави у будь-яких правовідносинах. В такому випадку слід погодитися з думкою П.П. Віткявічюса, який вказував, що держава, беручи участь в цивільних зобов'язаннях, ніколи не виступає звичайним суб'єктом цивільного права, оскільки вона в той же час зберігає ознаки політичної влади [30, с. 173].

Держава Україна як суб'єкт публічно-владних повноважень самостійно встановлює напрями економічної політики, контролює дотримання прав та свобод людини і громадянина, встановлює загальноприйняті правила поведінки, регламентує порядок укладення, зміни та припинення договорів тощо. Цілком зрозуміло, що при здійсненні владних повноважень держава не

перебуває у рівному становищі з іншими суб'єктами права, оскільки норми публічного права мають імперативний характер і передбачають пряме підпорядкування суб'єктів одне одному.

Таким чином, основними ознаками держави як публічного суб'єкта є:

- 1) політико-територіальна організація влади;
- 2) створення історико-політичним шляхом;
- 3) наявність суверенітету;
- 4) є носієм публічної влади;
- 5) наділена публічно-владними повноваженнями.

Розглядаючи державу, як учасника приватних правовідносин, необхідно виділити такі її ознаки.

Відповідно до положення ст. 1 ЦК України цивільні відносини – це врегульовані нормами цивільного права особисті немайнові та майнові відносини, що засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників [209]. Вказаній статті кореспондує вже зазначена вище ст. 167 ЦК України, відповідно до якої держава діє у відносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин [209].

Із вказаного слідує, що законодавець чітко встановив юридичну рівність держави Україна у цивільних відносинах, а тому така її властивість є однією з визначальних для аналізу правового статусу держави Україна у цивільних зобов'язаннях.

У дисертаційному дослідженні Ю.М. Дзери «Держава як учасник цивільних правовідносин» вказано, що визнання держави рівноправним учасником цивільних правовідносин ще зовсім не означає, що до такого утворення або ж до майна, яке виступає об'єктом державної власності, можуть бути в повній мірі застосовані заходи примусу, відповідальності тощо, які застосовуються до звичайних учасників цивільних відносин, наприклад, фізичних або юридичних осіб [61, с. 1]. Вступаючи в цивільні правовідносини, держава має ряд певних особливостей: вона самостійно приймає закони, якими повинні керуватися всі інші суб'єкти; держава може приймати адміністративні акти, з котрих виникають цивільно-правові відносини незалежно від волі іншої сторони; держава зберігає владні функції

навіть тоді, коли вона вступає в цивільно-правові відносини, побудовані на засадах рівності [134, с. 204]. В той же час, у цивільних відносинах держава не може впливати своїм владним імперативом на інших учасників відносин, самовільно відмовляється від зобов'язань, що на неї покладені, і зобов'язана здійснювати свої цивільні права та обов'язки відповідно до вимог закону, договору і принципів цивільного права [217, с. 154].

У ч. 2 ст. 1 ЦК України законодавець передбачив, що цивільним правовідносинам не може бути характерне «адміністративне або інше владне підпорядкування» [209]. Тобто таким чином цивільне законодавство України не допускає будь-якого владного підпорядкування у цивільних відносинах, а оскільки держава Україна є учасником цивільних відносин, то і зазначене вище обмеження також застосовується до такого специфічного учасника.

Із положень ЦК України випливає, що законодавець не відносить державу Україна до юридичної особи публічного права, а навпаки – виділяє її як самостійного учасника цивільних правовідносин. Наприклад, в деяких країнах (Німеччина, Франція, Грузія та ін.) держава розуміється юридичною особою публічного права [193, с. 97]. В США юридичними особами публічного права вважається держава (Федерація та окремі штати), державні (муніципальні) органи (державні департаменти, незалежні агенства тощо); у Франції юридичними особами публічного права також вважається держава, державні навчальні заклади, торгові палати тощо [86, с. 206].

В Україні дискусія щодо ототожнення правового статусу держави з правовим статусом юридичної особи вже є вирішеною. Відповідно до ч. 1 ст. 80 ЦК України юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку [209]. Юридична особа може бути створена шляхом об'єднання осіб та (або) майна, шляхом примусового поділу (виділу) (ч.ч. 1, 4 ст. 81 ЦК України) [209]. Як слушно зазначав Ю.М. Дзера, держава Україна не може бути визнана юридичною особою (юридичною особою публічного права) або казною (скарбницею). Разом з тим державі притаманні окремі ознаки, які традиційно у правовій доктрині

віднесені до ознак юридичної особи (майнова відокремленість, здатність нести самостійну відповідальність) [61, с. 9].

Тому, оцінюючи текст ЦК України щодо наявності у держави Україна ознак юридичної особи публічного права, О.О. Первомайський слушно зазначає, що положення кодексу таких ознак не встановлюють [117, с. 32]. В той же час у Законі України «Про зовнішньоекономічну діяльність» вказано, що держава Україна в особі її органів, беручи участь у зовнішньоекономічній діяльності, діє як юридична особа (ст. 3) [135] (мова йде саме про зовнішньоекономічні відносини, а не цивільні). Таке положення дає підстави вважати, що окремими законами можуть бути передбачені випадки присвоєння для держави ознак юридичної особи, однак це є лише винятком із загальноприйнятої аксіоми, що держава не є юридичною особою.

В той же час спільними рисами, які об'єднують юридичну особу та державу, можна вказати спосіб створення (для юридичної особи – це факт державної реєстрації, для держави – нормативно-правовий акт) та наявність спеціальної правоздатності (для держави – виникнення прав та обов'язків лише на підставі нормативно-правового акту, а для юридичної особи – спеціально визначена мета діяльності). Сучасні вчені також виділяють такі схожі ознаки як: 1) організаційна єдність; 2) майнова відокремленість; 3) здатність нести самостійну відповідальність; 4) здатність бути позивачем і відповідачем у суді [212, с. 109].

Отже, на нашу думку, держава Україна не наділена ознаками юридичної особи, а ототожнення держави Україна як учасника цивільних відносин з юридичною особою є законодавчо неможливим у зв'язку з відсутністю нормативно-правового підґрунтя для цього питання.

Держава є власником належного їй майна, однак на відміну від фізичних або юридичних осіб, не наділена свідомістю та волею, а тому у цивільних правовідносинах держава бере участь безпосередньо, через державні органи – як наділених статусом юридичної особи, так і без такого статусу [45, с. 178]. Так, юридичні особи публічного права можуть брати

участь у цивільних правовідносинах на праві оперативного управління або господарського відання. Хоча держава в такому випадку і не має права втручатися в господарську діяльність таких юридичних осіб, але має право встановлювати межі відання або управління майном [214, с. 254].

За Господарським кодексом України право господарського відання є речовим правом суб'єкта підприємництва, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника у випадках, передбачених цим Кодексом та іншими законами (ст. 136) [33].

Головною характеристикою права господарського відання є те, що власник майна здійснює контроль за використанням та збереженням належного йому майна безпосередньо або через уповноважений ним орган, не втручаючись в оперативно-господарську діяльність підприємства. На противагу цьому власник майна, закріпленого за суб'єктом господарювання на праві оперативного управління, здійснює контроль за використанням і збереженням переданого в оперативне управління майна безпосередньо або через уповноважений ним орган і має право вилучати у суб'єкта господарювання надлишкове майно, а також майно, що не використовується, та майно, що використовується ним не за призначенням (ст. 137 ГК України) [33]. Отже, якщо право господарського відання містить усі три правомочності – володіння, користування і розпорядження, то право оперативного управління звичайно охоплює одночасно лише дві правомочності – володіння і користування або володіння і розпорядження [206, с. 247].

Як свого часу зазначав П.П. Віткявічюс, «органи держави можуть володіти майновим правом оперативного управління тільки в якості юридичних осіб. Як державні органи вони наділені лише владно-розпорядчими функціями, а не майновою правосуб'єктністю, і виконують функції держави» [30, с. 83]. Із вказаного можна зробити висновок, що під

органами держави (її представниками у цивільних відносинах) вчений мав на увазі органи держави, які здійснюють функції держави, та юридичні особи публічного права, які наділені окремою майновою правосуб'єктністю.

Відповідно до ст. 170 ЦК України держава набуває та здійснює цивільні права й обов'язки через органи державної влади в межах їх компетенції, встановленої законом [209]. Безпосередня участь держави у правовідносинах відбувається за допомогою органів державної влади, які відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [88].

Право укладати договори особисто або через представників, якщо відповідна угода може бути здійснена через представника, є не що інше, як прояв правоздатності, яка є передумовою для тих цивільних правовідносин (суб'єктивних прав і відповідних їм обов'язків), суб'єктом яких є особа, яка володіє такою правоздатністю [4, с. 71]. При цьому М.М. Агарков вказував, що неправильно уявляти собі правоздатність статично і думати, що в будь-який момент особа може стати суб'єктом будь-якого громадянського правовідношення [4, с. 71].

Загально прийнято, що дії державних органів вважаються діями самої держави. На думку О.М. Клименко, особливістю реалізації цивільної правосуб'єктності держави є механізм інституту представництва, що є способом внутрішньої організації держави: у цивільних відносинах персоніфікованим носієм цивільних прав та обов'язків є держава, а виразниками державного (публічного) інтересу – правомочні та зобов'язані особи, уповноважені виконувати державні функції [94, с. 6]. А тому слід погодитися з думкою, що держава може бути учасником правовідносин незалежно від кількості людей, які утворюють державу; в правовому розумінні держава бере участь як один суб'єкт (правосуб'єктна організація), а не як множинність осіб [180, с. 10].

Таким чином, для публічно-правових утворень у сфері представництва діє принцип «дозволено лише те, що дозволено», в той час як для приватних осіб діє протилежний принцип – «дозволено все, що не заборонено законом».

Із вказаного вище можна зробити висновок, що ознаками держави як приватного суб'єкта є: 1) юридична рівність поряд з іншими суб'єктами; 2) вступаючи у цивільні правовідносини держава зберігає свою публічно-владну природу, однак не використовує її; 3) держава не наділена ознаками юридичної особи, а є окремим учасником цивільних правовідносин, від імені якого діють органи державної влади; 4) порядок набуття, зміни та припинення прав та обов'язків та межі їх здійснення у цивільних відносинах за участю держави передбачається виключно законом.

Висновки. Вчення про можливість участі публічно-правових утворень у приватних правовідносинах бере свій початок ще з часів римського права, рецепція якого мала визначальний вплив на правові системи усіх держав світу.

Ототожнення держави з юридичною особою, виокремлення нових понять для позначення участі публічно-правового утворення у цивільних правовідносинах («фіск», «казна» тощо), багатовікові дискусії науковців – усе це призвело до закріплення на законодавчому рівні положення про участь держави у цивільних правовідносинах. Держава навіть у цивільному праві залишається політичною організацією, якій притаманний суверенітет, однак, ґрунтуючись на засадах цивільного законодавства, використовувати свої публічно-владні повноваження вона не може.

Держава Україна є складною політико-територіальною організацією. Загально прийнято, що держава Україна – це суб'єкт публічного права, основною ознакою якого є зовнішній та внутрішній суверенітет. В цивільному ж праві держава Україна має особливий статус, вона не наділена владними повноваженнями у цивільних відносинах, адже їх основою є юридична рівність.

Вступаючи у цивільні правовідносини, держава не втрачає своєї публічно-правової природи, тому правовий статус держави як учасника цивільних правовідносин істотно відрізняється від інших учасників. Наявність у держави певних схожих ознак з юридичною особою є недостатнім аргументом для ототожнення даних суб'єктів. Отже, держава Україна у цивільних правовідносинах виступає як самостійний єдиний учасник через органи державної влади, саме тому держава Україна за своїм правовим статусом не є юридичною особою або казною.

Підводячи підсумок усього вказаного вище, видається можливим виокремити такі ознаки держави Україна як учасника цивільних правовідносин (в даному випадку поняття «учасник» є поєднанням правового статусу держави Україна як суб'єкта приватного і публічного права): 1) держава є політичною організацією суспільства; 2) створюється історико-політичним шляхом (а не за волевиявленням осіб); 3) наділена суверенітетом; 4) є носієм публічної влади, однак вступаючи у цивільні правовідносини не може використовувати її; 5) виступає у цивільних правовідносинах на засадах юридичної рівності; 6) держава не наділена ознаками юридичної особи та казни; 7) держава діє як єдиний суб'єкт, який представляють органи державної влади.

Отже, держава Україна як учасник цивільних правовідносин – це публічно-правове утворення, від імені якого діють органи державної влади, яке є носієм цивільних прав та обов'язків та виступає в цивільних правовідносинах у випадках та в межах передбачених виключно законом на засадах юридичної рівності.

1.2. Цивільна правосуб'єктність держави Україна як учасника договірних правовідносин

Загальноприйняте уявлення про правову природу держави як виключно регулятора суспільних відносин поступово втрачає свою актуальність. З активним розвитком ринкових відносин держава з контролюючого суб'єкта перетворюється на рівноправного учасника суспільних відносин, оскільки саме партнерські відносини з приватним сектором економіки приносять найбільші результати у питанні всеосяжного задоволення суспільного інтересу.

Для визначення основних засад функціонування держави у цивільних правовідносинах необхідно, перш за все, з'ясувати її цивільну правосуб'єктність, аналіз якої потребує особливого підходу. У законодавстві України визначення правосуб'єктності відсутнє, а тому виникає необхідність звернутися до напрацювань доктрини цивільного права. Так, під поняттям «правосуб'єктність» слід розуміти соціально-правову можливість суб'єкта бути учасником цивільних правовідносин [218, с. 33]. У поняття «правосуб'єктність» включається не тільки можливість особи виступати в якості учасника правовідносини, а й інші конкретні права, що надаються законом [208, с. 118].

Суб'єкт правовідносин – це правоздатний суб'єкт суспільного життя, який є носієм юридичних прав і обов'язків, а тому для того, щоб особа була суб'єктом правовідносин, вона повинна володіти правосуб'єктністю, яка включає в себе правоздатність і дієздатність [217, с. 56]. Таким чином, поняття цивільна правосуб'єктність є обов'язковою ознакою поняття «суб'єкт цивільного права».

Як відомо, складовими правосуб'єктності є соціально-правові властивості правоздатності, дієздатності та деліктоздатності [215, с. 148]. На нашу думку, для держави характерні такі самі складові елементи, оскільки

лише таким чином держава може безперешкодно вступати у цивільні правовідносини. Включення публічних утворень до кола учасників цивільних відносин пояснюється необхідністю вирішення останніми поряд із публічними, загальнодержавними, місцевими завданнями додаткових, допоміжних завдань як учасників майнових відносин, що потребує наділення цих утворень цивільною правоздатністю [221, с. 206].

Говорячи про цивільну правосуб'єктність необхідно розрізняти поняття правоздатності та дієздатності. Свого часу С.М. Братусь зазначав, що поняття правоздатність і дієздатність є рівнозначними [20, с. 6]. З вказаною думкою вченого неможливо погодитись, оскільки цивільна правоздатність та дієздатність характеризують цивільну правосуб'єктність в цілому, однак ці якості мають різне значення у різних груп, видів, суб'єктів цивільного права [78, с. 125]. Наприклад, як учасник цивільних відносин, держава характеризується суверенітетом і можливістю мати такі суб'єктивні права та обов'язки, яких не можуть мати інші особи [223, с. 141-142].

Існує думка, що можливість участі держави у цивільних відносинах на рівних засадах визначається правовою системою, в якій вона діє. До прикладу, у романо-германській системі права держава здебільшого виступає сильнішою стороною договору, оскільки держава сама встановлює у законах свою правосуб'єктність, в той час як у країнах з англосаксонською системою права такий феномен відсутній [3, с. 146]. На нашу думку, такий спосіб характеристики держави як учасника приватних відносин є дещо вузьким, оскільки правова система визначає лише юридичні механізми регулювання суспільних відносин, а не є методом встановлення правосуб'єктності учасників таких відносин.

Безсумнівно, держава Україна володіє цивільною правосуб'єктністю, однак її особливістю є те, що держава самостійно визначає її зміст та межі [47, с. 159]. З такою думкою погоджується І.В. Спасибо-Фатеева, вказуючи, що правотворча функція держави і означає те, що вона сама визначає

порядок, форми і характер належних їй прав у межах цілей свого існування [221, с. 207].

О.А. Красавчиков свого часу зазначав, що правосуб'єктність держави має універсальний характер, оскільки держава є правосуб'єктною в будь-якій галузі права [191, с. 173]. З такою думкою вченого погоджуються й деякі сучасні вчені [194, с. 445]. В свою чергу А.В Міцкевич вказував, що для держави характерна особлива цивільна правосуб'єктність, оскільки держава є самостійним носієм прав та обов'язків, акумулюючи при цьому «в одних руках» права на майно, що є загальнонародним надбанням [108, с. 97].

На думку О.О. Кутафіна, оскільки публічно-правові утворення не є юридичними особами, то для них притаманна цільова правосуб'єктність. Пояснював вчений таку цільову правосуб'єктність як наявність законодавчо встановлених обмежень на вчинення певних правочинів, або ж навпаки – можливість вчиняти певні правочини щодо майна, виключеного з цивільного обороту тощо [97, с. 47]. Інші цивілісти пояснюють цільову правосуб'єктність держави як виконання носієм публічної влади певних функцій в інтересах усього суспільства [45, с. 172-173]. Думку щодо цільової правосуб'єктності держави розділяє й Р.О. Стефанчук, вказуючи, що попри факт рівності держави у із іншими учасниками цивільних правовідносин, її правоздатність носить не загальний, і не спеціальний характер, а швидше цільовий характер, яка є наслідком виконання нею функції носія публічної влади, яку вона здійснює в інтересах усього суспільства [218, с. 77]. На противагу цьому Є.О. Суханов зазначає, що цільова правосуб'єктність є тотожною до спеціальної [52, с. 377]. Судова практика, зокрема постанова Великої Палати Верховного Суду від 26.06.2019 у справі № 587/430/16-ц, провадження № 14-104цс19, вказує що «у випадку, коли держава вступає у цивільні правовідносини, вона має цивільну правоздатність нарівні з іншими їх учасниками» [129]. В будь-якому випадку, про який би вид участі держави в цивільних правовідносинах не йшлося, вона неодмінно володіє цими загальними властивостями: можливістю набувати від свого імені права, а

також нести обов'язки; здатністю до утворення і виявлення своєї волі [16, с. 134].

На нашу думку, головною особливістю, яка відрізняє державу від інших учасників цивільних правовідносин, є суверенітет (ст. 2 Конституції України), що є не тільки конститутивною ознакою держави у публічному праві, а й основною відправною засадою для визначення цивільної правосуб'єктності держави [215, с. 454].

Вчені-цивілісти Є.О. Харитонов та О.І. Харитонova, досліджуючи «межі» приватного та публічного права, вказують на існування так званих цивільних організаційних правовідносин, основною властивістю яких є субординація учасників. Вчені мають на увазі обов'язкову участь у таких цивільних організаційних відносинах «носія певних владних, майнових повноважень» [205, с. 11-12]. Однак такі відносини все ж є цивільними, оскільки «вони за змістом, спрямовані на впорядкування майнових та інших прав і обов'язків учасників цивільних відносин на засадах, властивих цивільному праву» [205, с. 12], а також можуть виникати з цивільно-правових договорів [205, с. 14]. З позицією субординації як основи організаційних відносин не погоджується Р.А. Майданик, вказуючи, що «організаційні цивільні відносини засновані на юридичній рівності та на засадах координації, а не субординації учасників зобов'язання з організаційним змістом» [101, с. 200].

Деякі вчені-цивілісти дійшли висновку, що «публічно-правові утворення, беручи участь у приватно-правових відносинах на рівних засадах поряд з іншими учасниками таких відносин, не втрачають своїх владних повноважень, залишаються одночасно носіями двох видів правосуб'єктності: адміністративної (публічної) та цивільно-правової (приватної)» [215, с. 456]. На противагу цьому інші ж науковці відстоюють позицію, що держава з моменту вступу у цивільні правовідносин залишає свої публічно-владні повноваження за їх межами, оскільки в такому випадку неможливе існування приватних правовідносин [50, с. 281, 282].

На нашу думку, вступаючи у цивільні правовідносини, держава не може бути носієм одночасно як адміністративної, так і цивільної правосуб'єктності, оскільки це суперечить основним засадам функціонування цивільних правовідносин – юридична рівність та вільне волевиявлення (ч. 1 ст. 1 ЦК України) [209]. Підтвердженням вказаного є судова практика. Так, у постановках Великої Палати Верховного Суду від 20.11.2018, у справі № 5023/10655/11, провадження №12-161Гс18 [127] та від 26.02.2019 у справі № 915/478/18, провадження №12-245Гс18 [128] вказано, що «держава може вступати як у цивільні (господарські), так і у адміністративні правовідносини. У випадку, коли держава вступає у цивільні правовідносини, вона має цивільну правоздатність на рівні з іншими учасниками цивільних правовідносин. Держава набуває і здійснює цивільні права та обов'язки через відповідні органи, які діють у межах їхньої компетенції, встановленої законом. У випадку, коли держава вступає в адміністративні правовідносини, вона діє через свої органи як суб'єкт владних повноважень».

Держава діє у цивільних правовідносинах через органи державної влади. Так, М.М. Агарков вказував, що право здійснювати договори та будь-які інші правочини особисто або через представників, якщо відповідна угода може бути здійснена через представника, є не що інше, як прояв цивільної правоздатності, яка є передумовою для тих цивільних правовідносин (суб'єктивних прав та відповідних обов'язків), суб'єктом яких є особа, яка володіє правоздатністю [4, с. 70].

Отже, для можливості брати участь у цивільних правовідносинах та виконувати інші функції держава повинна мати необхідний обсяг цивільної правосуб'єктності. Цивільна правосуб'єктність держави включає в себе цивільну правоздатність, дієздатність та деліктоздатність. При цьому слід наголосити, що публічно-правові ознаки держави ніяким чином не повинні впливати на її статус як учасника цивільних правовідносин, що засновані на юридичній рівності та вільному волевиявленні.

За ч. 1 ст. 25 ЦК України цивільною правоздатністю є здатність мати цивільні права та обов'язки [209]. Поряд з цим законодавець виділяє дві її головні ознаки – момент виникнення (припинення) та визначений обсяг (ст. 26 ЦК України). Так, наприклад, моментом виникнення цивільної правоздатності у фізичної особи є момент її народження, припинення – її смерть (ч.ч. 2, 4 ст. 25 ЦК України), а цивільна правоздатність юридичної особи виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення (ч. 4 ст. 91 ЦК України) [209]. Також, цивільна правоздатність фізичної особи не може бути обмежена, в той час як цивільна правоздатність юридичної особи може бути обмежена лише за рішенням суду (ч. 2 ст. 91 ЦК України) [209]. Отже, правоздатність не може сама по собі означати наділення суб'єкта певним правом – вона лише створює юридичну можливість володіння правами, для перетворення в дійсність якої необхідне настання певних юридичних фактів [96, с. 40].

Характеризуючи цивільну правоздатність, О.А. Красавчиков виділяв три основні ознаки такого правового явища: 1) широкий обсяг прав, наданих законом; 2) рівність для усіх учасників правовідносин; 3) реальність прав [96, с. 38]. Із вказаного слідує, що ще за часів радянського цивільного права основні ознаки цивільної правоздатності вже знаходили свій вияв у доктрині цивільного права.

Як свого часу вказувала Р.О. Халфіна, правоздатність учасників відносин як необхідна передумова участі в усіх видах правовідносин, не завжди є достатньою, оскільки у тих відносинах, де правоздатність надається особам, які не завжди мають необхідні якості для того, щоб бути активними учасниками правовідносин, передумовою служить наявність дієздатності [208, с. 120-121]. Якщо правоздатність є сумарним вираженням прав, носієм яких може бути суб'єкт, то дієздатність визначає можливість реалізації суб'єктом його правоздатності своїми діями [96, с. 42].

Цивільна правоздатність держави Україна суттєво відрізняється від цивільної правоздатності фізичних та юридичних осіб. Так, наприклад, згідно з ч. 26 ЦК України фізична особа має усі особисті немайнові та майнові права, передбачені Конституцією України, Цивільним кодексом України, іншими законами [209], в той час як держава має лише чітко встановлені у законах права, передбачені для певних правовідносин.

І.В. Спасибо-Фатєєва вказує, що публічні утворення як учасники цивільних відносин мають спеціальну правоздатність, що відповідає меті їх створення [221, с. 210]. Такої ж думки дотримуються й інші вітчизняні вчені-цивілісти, вказуючи, що «публічно-правові утворення не наділені загальною (універсальною) правоздатністю, оскільки нею наділені природні суб'єкти права – фізичні особи» [215, с. 455]. Прибічником такої думки є також О.П. Сергєєв, який вказує, що цивільна правоздатність публічного утворення носить виключно спеціальний характер, оскільки таке утворення може мати лише ті права та обов'язки, які необхідні для реалізації функцій публічної влади [54, с. 355].

Характеризуючи цивільну правоздатність держави, правильною є думка П.П. Виткявичуса, який зазначав, що цивільну правоздатність держави неможливо розглядати ізольовано від її політичної влади [30, с. 76]. Такої ж думки притримується й вчена-цивіліст І.В. Спасибо-Фатєєва [193, с. 99].

Слід також зазначити, що моментом виникнення цивільної правоздатності держави є набрання законної сили розпорядчого акта про встановлення незалежності, державності, суверенітету. Такими актами були Декларація про державний суверенітет (1990 р.) та Акт проголошення незалежності України (1991 р.). Із зазначеного слідує, що невід'ємною ознакою цивільної правоздатності держави є встановлений факт незалежності та суверенітету, що означає можливість самостійної участі такого суб'єкта у суспільних правовідносинах.

Цивільна правоздатність держави, як і фізичної особи, також не може бути обмежена (на відміну від юридичної особи), оскільки, на нашу думку,

таке обмеження може розглядатись як посягання на територіальну цілісність і недоторканість України, що є складом злочину згідно зі ст. 110 Кримінального кодексу України [95]. Це ж стосується і питання припинення цивільної правоздатності держави, яке хоч і має геополітичний характер, однак як зовнішній, так і внутрішній суверенітет України є непорушним.

Із зазначеного вище можна зробити висновок, що публічні утворення як учасники цивільного обігу є колективними суб'єктами, які набувають цивільні права та обов'язки для реалізації задач публічної влади [54, с. 348]. Цивільна правоздатність держави має спеціальний характер, оскільки її обсяг та зміст передбачений виключно нормативно-правовими актами.

У зв'язку з цим можна виділити такі ознаки цивільної правоздатності держави Україна: 1) передбачена виключно нормативно-правовими актами; 2) держава є юридично рівною поряд з іншими учасниками цивільних правовідносин; 3) моментом виникнення цивільної правоздатності є встановлений факт незалежності та суверенітету; 4) цивільна правоздатність держави не може бути обмежена.

За ч. 1 ст. 30 ЦК України цивільною дієздатністю є здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання [209]. Дана норма є основоположною для участі усіх суб'єктів у цивільних правовідносинах, що підтверджується ч. 2 ст. 203 ЦК України, за якою наявність у особи необхідного обсягу цивільної дієздатності є однією з вимог для чинності правочину [209] .

О.С. Іоффе свого часу вказував, що безпосередньо із правоздатності суб'єктивні права не виникають, оскільки для цього необхідно настання певного юридичного факту. На підтвердження цього вчений наводив наступний приклад: здатність бути учасником договірних відносин притаманна особі незалежно від того чи запропонує їй будь-хто укласти договір, однак правоздатність залишиться незмінною, оскільки вона є

загальною, абстрактною, сумарно вираженою здатністю мати права та обов'язки [78, с. 124].

Деякі вчені також вважають, що «держава не перестає бути носієм публічної влади з усіма правовими наслідками конституційного (адміністративного) характеру, а наділяється деякими властивостями юридичної особи, передбаченими нормами цивільного права, необхідними для участі суб'єктів публічного права в майновому обороті» [8, с. 13]. Такої ж думки притримувався О.О. Кутафін, вказуючи, що держава, хоч і не є юридичною особою, однак при укладенні договорів користується нормами, які регулюють діяльність юридичних осіб [97, с. 51]. З думкою про те, що держава не визнається юридичною особою, однак може іноді користуватись таким правовим статусом – можна погодитись, оскільки як вже зазначалось вище, цивільна правосуб'єктність держави та юридичної особи є дещо побідною, однак в жодному випадку – тотожною.

Особливістю участі держави у цивільно-правових відносинах є те, що її дієздатність неможливо обмежити або позбавити її. Факт створення держави як особливої форми організації суверенної політичної влади не вичерпується будь-яким строком її існування, оскільки в основі держави закладені довготривалі історичні процеси формування [41, с. 68].

Держава може брати участь у цивільно-правових відносинах безпосередньо, тобто через свої органи, або опосередковано – через створені юридичні особи [218, с. 79]. За часів римського права, оскільки зобов'язання означало суто особисте правовідношення, юридичні наслідки розповсюджувались лише на осіб, які брали участь у такому зобов'язанні; у зв'язку з цим встановлення зобов'язання через представника не допускалось [120, с. 201]. Радянські вчені визначали участь держави у цивільних відносинах в особі органів, які діють від її імені; окремі державні органи як самостійний суб'єкт; юридичні особи – підприємства та організації [208, с. 140-141]. В реаліях сьогодення, вказана позиція є неактуальною, оскільки державні органи, діючи самостійно, а не від імені держави, є окремими

учасниками цивільних правовідносин з іншою, аніж у держави, правосуб'єктністю.

У сучасному цивільному праві держава як суб'єкт цивільних правовідносин визначається у вигляді органів державної влади [217, с. 57]. Держава бере участь у цивільних правовідносинах через державні органи (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України тощо) та найбільше – через свою казну (Фонд державного майна України, Державне казначейство тощо) [223, с. 141]. В свою чергу науковці пояснюють поняття казни саме як кошти, які надходять до бюджету [20, с. 240]. При цьому слід погодитися з думкою О.О. Кутафіна, який зазначав, що в реаліях сьогодення «казну» вже не розглядають як суб'єкт права, оскільки під цим поняттям розуміють частину нерозподіленого між державними юридичними особами майна державної власності [97, с. 52].

У цивільних відносинах органи влади діють тільки для виконання певних завдань [221, с. 209]. Так, на думку М.І. Брагінського, держава як єдиний суб'єкт не може виступати учасником цивільних правовідносин, оскільки державні органи теж є самостійними суб'єктами цивільного права [16, с. 30]. Вчений розглядав державу у цивільних відносинах як народ, який і є суб'єктом державної власності [16, с. 66]. Слід погодитися з думкою Є.О. Суханова, який вказує, що держава може самостійно брати участь у цивільних правовідносинах, базою для чого є нерозподілені бюджетні кошти («казна») [52, с. 378].

Відповідно до ст. 170 ЦК України держава набуває і здійснює цивільні права та обов'язки через органи державної влади у межах їхньої компетенції, встановленої законом [209]. Усі види правосуб'єктності державного органу необхідно поєднувати поняттям «компетенція», а кожен окремо – називати відповідно цивільною або адміністративною правосуб'єктністю (право- і дієздатністю) [78, с. 181-182]. Компетенція вказує, які права та обов'язки орган публічно-правового утворення має в силу закону та його віднесення до певної категорії органів публічно-правового утворення [215, с. 468]. Ще за

радянських часів О.В. Міцкевич наголошував на тому, що основною характеристикою правосуб'єктності державних органів є компетенція, а державних господарських підприємств – правоздатність [108, с. 121], якою підприємство наділяє та охороняє держава [108, с. 134]. Слід також додати, що порівнюючи компетенцію та правоздатність, саме правоздатність показує, які права й обов'язки такий орган публічно-правового утворення, що наділений статусом юридичної особи, може мати, реалізуючи компетенцію [62, с. 66].

Ю.О. Тихомиров виділяє такі елементи компетенції органу державної влади: а) нормативно встановлена мета; б) предмети відання та об'єкти впливу; в) владні повноваження як гарантована та встановлена законом міра прийняття рішень і вчинення дій [200, с. 55-56]. При цьому вчений виділяє таких суб'єктів компетенції як держава, державні органи, органи місцевого самоврядування, юридичні особи публічного права [200, с. 58]. Таким чином, завдяки компетенції не будь-який орган може укладати договори від імені держави, а лише той, який має для цього необхідний обсяг право- та дієздатності.

На думку сучасних вчених, компетенція держави та її владні повноваження (політична влада) є різними поняттями, оскільки компетенція охоплює можливість здійснення як владних повноважень, так і повноважень невідного характеру, в той час як владні повноваження, які входять до складу компетенції держави, надають такий само владний характер участі держави у цивільних правовідносинах [215, с. 461]. З такою думкою слід погодитись, оскільки законодавець у ст. 170 ЦК України вказав саме на компетенцію органів державної влади як передумову представництва держави у цивільних відносинах (а не владні повноваження), чим надав «компетенції» саме приватно-правового змісту. Наприклад, у Законі України «Про Кабінет Міністрів України» розділ IV має назву «Компетенція Кабінету Міністрів України», в той час як інші розділи мають назву «повноваження у відносинах з органами виконавчої влади, Президентом України» тощо [136].

Це вказує на те, що законодавець відносить поняття «повноваження» до публічно-владної сфери. Більше того, у ст. 19 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» передбачені загальні питання компетенції, зокрема, спрямування діяльності Кабінету Міністрів України на забезпечення інтересів Українського народу [136].

На думку Є.О. Суханова, розмежування цивільної дієздатності держави та державних органів здійснюється на підставі режиму власності майна, яке є об'єктом цивільних правовідносин. Так, нерозподілені бюджетні кошти є об'єктом цивільних правовідносин за участі самої держави [52, с. 381]. Так, якщо договір укладається безпосередньо компетентним органом держави від її імені, остання і стає стороною цього договору, а тому саме у держави в такому випадку виникають права, обов'язки та відповідальність за невиконання або неналежне виконання умов договору [221, с. 210]. В той же час державний орган може діяти і від свого імені, задовольняючи власний інтерес. Прикладом може слугувати ст. 2 Закону України «Про правовий режим майна, що забезпечує діяльність Верховної Ради України», відповідно до якої «Розпорядження (відчуження) і передача державного майна, що забезпечує діяльність Верховної Ради України та знаходиться на її балансі або у віданні, провадяться лише за рішенням Верховної Ради України» [137]. Вказана стаття доводить, що за наявності окремо визначеної мети, відмінної від інтересів держави, відчуження майна державного органу проводиться від його імені.

Відповідно до ст. 173 ЦК України у випадках і в порядку, встановлених законом, іншими нормативно-правовими актами, від імені держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад за спеціальними дорученнями можуть виступати фізичні та юридичні особи, органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування [209]. Особливістю такого спеціального доручення є те, що воно може покладатися не тільки на орган державної влади, а й на фізичних та юридичних осіб [215, с. 469]. При цьому спеціальне

доручення буде мати цивільно-правовий характер лише в тому випадку, якщо між органом державної влади, який діє від імені публічно-правового утворення, й органом державної влади, органом влади АРК, органом місцевого самоврядування, фізичною або юридичною особою, яким видається таке спеціальне доручення, відсутні відносини влади-підпорядкування [62, с. 129]. У Французькому цивільному кодексі спеціальне доручення трактується як доручення на вчинення одного або декількох правочинів, в той час як генеральне доручення – для ведення усіх справ довірителя (ст. 571) [44, с. 571]. До прикладу, у Відному законі до Німецького цивільного уложення передбачено, що за наявності довіреності від державного органу для посадової особи, дії такої юридичної особи вважаються діями самої комуни [43, с. 638]. При цьому вказується, що така довіреність може бути дійсною лише за наявності підпису уповноваженого керівника органу та печатки.

Оскільки у ЦК України використано такі різні положення як «Органи, через які діє держава у цивільних відносинах» (ст. 170) та «представники» (ст. 173), то логічним буде висновок, що органи державної влади діють від імені держави на умовах представництва. На підтвердження цього слід звернутися до ч. 2 ст. 326 ЦК України, за змістом якої: «Від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють відповідно органи державної влади» [209], що повністю співпадає з поняттям представництва в розумінні ст. 237 ЦК України. Тобто при укладенні договорів від імені держави орган державної влади створює, змінює, припиняє для неї цивільні права та обов'язки (ч. 1 ст. 239 ЦК України) [209].

Для більш чіткого розуміння представництва держави у цивільних правовідносинах слід звернутися до судової практики. У вже згаданих вище постановках Великої Палати Верховного Суду від 20.11.2018, справа № 5023/10655/11, провадження № 12-161гс18 [127] та від 26.02.2019, у справі № 915/478/18, провадження № 12-245гс18 [128], вказано, що «поведінка органів, через які діє держава у цивільних або адміністративних відносинах, розглядається як поведінка держави у цивільних або адміністративних

відносинах. При цьому відповідно до частини другої статті 19 Конституції України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Отже, як у цивільних, так і в адміністративних відносинах органи, через які діє держава, не мають власних прав і обов'язків, але наділені повноваженнями (компетенцією) представляти державу у відповідних відносинах».

В той же час у ст. 167 ЦК України вказані такі правові форми участі держави у цивільних відносинах: самостійна участь держави («Держава діє у цивільних відносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин» (ч.1); створення юридичних осіб публічного права (державні підприємства, навчальні заклади) (ч. 2); створення юридичних осіб приватного права (підприємницькі товариства) (ч. 3). При цьому положення про самостійну участь держави у цивільних відносинах кореспондує зі ст. 170 ЦК України, відповідно до якої держава набуває і здійснює цивільні права та обов'язки через органи державної влади [209]. Таким чином, самостійна (безпосередня) участь держави у цивільних правовідносинах відбувається саме через органи державної влади.

Свого часу С.М. Братусь зазначав, що відмінність між державним підприємством і державним органом – це відмінність двох видів всередині єдиного родового явища – державного органу [20, с. 246]. Як правильно зазначає І.В. Спасибо-Фатєєва, державні підприємства, в тому числі казенні, державні акціонерні товариства, які не пов'язані з виконанням державних управлінських функцій, не є органами держави, а здійснюють діяльність у підприємницькій сфері [193, с. 97]. Таким чином, органи державної влади повинні здійснювати свої права та нести обов'язки в інтересах держави, в той час як державні підприємства діють у сфері господарювання та задовольняють власні інтереси.

Так, Господарським кодексом України передбачені такі види державних підприємств як державне унітарне підприємство (ст. 73),

державне комерційне підприємство (ст. 74), казенне підприємство (ст. 76) [33]. Вказані юридичні особи діють не від імені держави, а від свого імені, саме тому таке явище є опосередкованою участю держави у цивільних правовідносинах.

Зрозуміло, що загальні ознаки державної влади притаманні усім органам, однак вони проявляються у специфічних організаційно-правових формах [200, с. 7-8]. Так, відповідно до ч. 3 ст. 326 ЦК України управління майном, що є у державній власності, здійснюється державними органами, а у випадках, передбачених законом, може здійснюватися іншими суб'єктами [209].

У доктрині цивільного права панує думка про те, що зазвичай публічно-правове утворення бере участь у цивільних правовідносинах саме через органи виконавчої влади [54, с. 357]. Дане положення пояснюється тим, що органами державної влади в Україні визнано органи виконавчої, судової та законодавчої влади (ст. 6 Конституції України). Зрозуміло, що єдиним законодавчим органом в Україні є Верховна Рада України (ст. 75 Конституції України), а суди (органи судової влади) здійснюють лише правосуддя (ст. 124 Конституції України) [88]. Отже, дійсно саме через органи виконавчої влади держава Україна найчастіше виступає у цивільних, зокрема договірних, правовідносинах. Наприклад, ФДМ України виступає з боку держави у разі придбання державою пакетів акцій (часток), виступає орендодавцем майна, що перебуває у державній власності; здійснює повноваження власника земельних ділянок державної власності та їх розпорядження (ст. 5 Закону України «Про Фонд державного майна України») [138].

Державна власність характеризується множинністю суб'єктів, зумовлену юридичною ієрархією, оскільки суб'єкти мають зв'язок з об'єктом та одне одним з приводу об'єкта. Так, відповідно до ст. 4 Закону України «Про управління об'єктами державної власності» суб'єктами управління об'єктами державної власності є Кабінет Міністрів України; центральний

орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері управління об'єктами державної власності (Міністерство економічного розвитку і торгівлі); міністерства, інші органи виконавчої влади та державні колегіальні органи; Фонд державного майна України тощо [139]. Лісовим кодексом України, до прикладу, встановлено, що «право державної власності на ліси набувається і реалізується державою в особі Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій відповідно до закону» (ст. 8) [98].

Із вказаного слідує, що саме зазначені органи державної влади виступають стороною договору, який вчиняється від імені держави. До прикладу, у Великобританії від імені держави договори укладає Наглядова рада за урядовими контрактами, створена у 1969 році Казначейством та Конфедерацією британських галузей промисловості; у США 70 % загального обігу цивільно-правових договорів (інвестиційні контракти, концесійні договори) від імені держави укладає Міністерство житлового будівництва та муніципального розвитку [41, с. 79].

Із зазначеного вище можна зробити такі висновки: 1) момент виникнення цивільної право- та дієздатності держави повністю збігається; 2) державу неможливо позбавити або обмежити у її цивільній дієздатності; 3) «казна» (нерозподілене між іншими суб'єктами майно державної власності, бюджетні кошти) є об'єктом, а не суб'єктом цивільних, зокрема договірних, правовідносин тощо.

Як вже зазначалось вище, держава Україна у цивільних договірних правовідносинах бере участь у двох формах: 1) безпосередньо – через органи, які діють в межах своєї компетенції від імені держави; 2) опосередковано – через установи, підприємства, що засновані на праві господарського відання або оперативного управління.

Безпосередня участь держави Україна у цивільних правовідносинах через органи державної влади є самостійною участю держави у таких цивільних правовідносинах. У свою чергу опосередкована участь держави

Україна у цивільних правовідносинах не може розглядатись як діяльність самої держави, оскільки юридичним особам, які створює держава, притаманна власна мета діяльності та вчинення правочинів від власного імені (тобто відсутня «компетенція»).

Визначальним фактором у здійсненні представництва від імені держави є наявність у органу державної влади необхідної компетенції. Необхідно зазначити, якщо державний орган у цивільних відносинах діє не від імені держави, а від свого імені та для задоволення власних потреб, така участь не може розглядатися як безпосередня участь держави Україна у цивільних правовідносинах.

Важливим є те, що цивільну правосуб'єктність держави та державних органів не завжди можна ототожнювати, оскільки для органу державної влади притаманний момент виникнення право- та дієздатності (його створення), а також їх припинення – реорганізація, ліквідація тощо. Однак за цивільним законодавством держава Україна діє у цивільних правовідносинах «через органи державної влади у межах їхньої компетенції» (ст. 170 ЦК України) [209], а тому цивільна право- та дієздатність органу державної влади у договірному зобов'язанні від імені держави збігається з цивільною право- та дієздатністю держави.

Досить вагомим елементом сутності правоздатності є здатність мати право на вчинення різноманітних правочинів, а також здатність мати права та обов'язки, що виникають з таких правовідносин (правочиноздатність) [28, с. 78]. Відповідно до п. 1 ч. 2 ст. 11 ЦК України однією з підстав виникнення цивільних прав та обов'язків, зокрема, є договори та інші правочини [209]. Для того, щоб бути учасником договірних правовідносин, необхідно мати відповідний обсяг право- та дієздатності, що закріплено у ч. 2 ст. 203 ЦК України («особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності») [209]. Наприклад, у Цивільному кодексі Франції передбачена окрема стаття, присвячена визначенню договірної

правоздатності – «договір може бути укладений будь-якою особою, якщо тільки вона не визнана нездатною в силу закону» (ст. 1123) [44, с. 377].

Договірне правовідношення відрізняється своєю індивідуалізацією суб'єктів та персоніфікацією їх прав та обов'язків. Це завжди конкретні відносини визначених сторін (наприклад, фізичних або юридичних осіб). Сторони, як правило, є відомими і їх чітко можна визначити у цивільному обороті [26, с. 16]. Договірне зобов'язання виникає на підставі договору, який представляє спільну волю його сторін на досягнення правового результату майнового або немайнового характеру (наприклад, зобов'язання з договору купівлі-продажу, ренти, страхування тощо) [222, с. 12]. Як свого часу зазначав М.І. Брагінський, держава в особі державних органів, що діють від її імені, бере участь у різноманітних цивільних договорах, а також в зобов'язальних відносинах, які хоча і виникають не з договору, а з інших зазначених у законі підстав, але за змістом збігаються з певним договірним типом [16, с. 106].

Аналіз договірної право- та дієздатності держави є важливим фактором визначення її як повноправного учасника приватних відносин, що у майбутньому дасть можливість покращувати законодавство в цій сфері. На сьогодні вже існує достатня кількість сучасних механізмів для дослідження держави Україна як рівноправного учасника договірних правовідносин з особливим статусом. Такими сучасними механізмами є, наприклад, новітні методи укладення договорів за участю держави України – тендери, конкурси, електронні торги та аукціони.

До прикладу, на думку О.О. Первомайського, «держава в цілому має здатність до участі в будь-яких договірних зобов'язаннях, з урахуванням перешкод, зумовлених відсутністю у неї природних властивостей, притаманних фізичній особі, та тому, що отримання прибутку для держави не є самоціллю, а лише одним із способів задоволення різноманітних суспільних потреб [117, с. 130]. Так, держава бере участь у договорах купівлі-продажу, оренди, поставки або підяду для державних потреб;

договорах займу та кредиту; для більш ефективного використання державного майна публічно-правове утворення може звертатися до професіональних комерційних організацій, заключаючи з ними агентські договори, договори доручення, комісії [52, с. 387].

Необхідно звернути увагу на те, що в деяких видах договорів законодавець чітко вказав на те, що держава Україна може бути стороною договору. Так, держава Україна може бути стороною у договорі дарування (ч. 1 ст. 720 ЦК України) [209], а також в угодах про розподіл продукції (ч. 1 ст. 4 Закону України «Про угоди про розподіл продукції») [140]. Однак держава не може виступати в договорах у якості споживача (покупця у роздрібній торгівлі, наймача у договорі прокату, замовника у побутовому підряді тощо); суб'єкта підприємницької діяльності (договір управління майном, комерційної концесії); спеціального суб'єкта (страховика, банку, фінансового агенту тощо) [45, с. 181].

Головною особливістю договірної право- та дієздатності є рівноправність поряд з іншими суб'єктами цивільних правовідносин, адже на державу Україна в такому випадку розповсюджуються загальні підстави виникнення цивільних прав та обов'язків. Так, вступаючи у договірні правовідносини, держава стає таким самим зобов'язаним суб'єктом, як і будь-який інший учасник цивільних правовідносин; держава в тому ж обов'язку відповідає за своїми зобов'язаннями перед своїм контрагентом, як усі інші суб'єкти цивільного права тощо [191, с. 173].

Традиційно у цивілістичній науці виділяють такі ознаки договірного правовідношення як: 1) суб'єкти обопільно зв'язані між собою правами та обов'язками; 2) наявність волевого характеру – договірне правовідношення не може автоматично та самостійно з'явитись та функціонувати у правовому просторі без наявного волевиявлення його учасників; 3) договірне правовідношення охороняється державою – держава своїм публічно-правовим механізмом забезпечує його виконання при зверненні особи до суду тощо [26, с. 16]. Слід звернути увагу на те, що остання ознака

характеризує державу як суб'єкта владних повноважень, а не як рівного учасника.

Важливим є те, що договір («угода») може існувати тільки між суб'єктами, які займають рівне становище [18, с. 24]. Як вказував М.М. Агарков, між організаціями та громадянами можливе укладення будь-яких договорів, що не суперечать закону та актам органів державної влади [4, с. 29]. Однак в той же час він зазначав, що неправильно казати, що кожен має право на укладення договору [4, с. 70].

Держава Україна у договірних правовідносинах виступає через своїх представників – органи державної влади, які вступають в правовідносини від імені держави. Необхідно наголосити, що порядок участі в цивільному обороті залежить від того, яку діяльність здійснює цей орган: якщо такий орган вступає у відносини з третіми особами щодо реалізації власних повноважень, покладених на нього відповідним актом, він виступає від свого імені [42, с. 63]. Як вказував М.І. Брагінський, представництвом у договірних відносинах є вчинення саме юридичних (не фактичних) дій [18, с. 173].

Участь держави Україна у договірних відносинах однозначно не може розглядатись як «учасник-регулятор», оскільки тендітна грань публічного і приватного права буде неодмінно порушена. Застосовуючи інститут представництва, держава через органи державної влади бере участь у таких договорах: договір про закупівлю (Закон України «Про публічні закупівлі») [141], договір концесії (концесійний договір) (Закон України «Про концесію») [142], державний контракт (державне замовлення) (ст. 13 Господарського кодексу України) [33], угоди про розподіл продукції (Закону України «Про угоди про розподіл продукції») [140] тощо.

Відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про концесію» концесієдавцем від імені держави може бути Кабінет Міністрів України або уповноважений ним орган, або за рішенням Кабінету Міністрів України – Національна академія наук України, національні галузеві академії наук, державне підприємство, установа, організація, господарське товариство, 100

відсотків акцій (часток) яких належать державі або іншому господарському товариству, 100 відсотків акцій (часток) якого належать державі [142]. Очевидно, що дана стаття вкотре доводить самостійну (безпосередню) участь держави Україна у цивільних договірних правовідносинах.

Важливо зазначити, що характерною особливістю договірної право- та дієздатності держави Україна є те, що порядок укладення договорів передбачений виключно законом. Так, наприклад, порядок укладення договору оренди державного майна передбачений статтями 7-9 Закону України «Про оренду державного та комунального майна» [143]. Досить часто договори за участю держави Україна укладаються на конкурсній основі, як це передбачено Законами України «Про угоди про розподіл продукції», «Про публічні закупівлі» тощо.

Для держави Україна як учасника договірних цивільних правовідносин характерна ознака щодо чіткого обмеження об'єктів договірних відносин. Так, відповідно до ч. 2 ст. 3 Закону України «Про оренду державного та комунального майна» не можуть бути об'єктами оренди єдині майнові комплекси підприємств системи створення та збереження золотовалютних резервів, установ, що забезпечують випуск та зберігання грошових знаків і цінних паперів; атомні електростанції, метрополітен, ядерні матеріали, документи Державного бібліотечного фонду України, акваторії морських портів тощо [143].

Також, усі грошові кошти, отримані державою Україна від виконання договорів, стороною яких вона є, спрямовуються до Державного бюджету. Вказане підтверджується п. 14 Постанови КМ України «Деякі питання відчуження об'єктів державної власності» № 884 від 23 жовтня 2019 року, відповідно до якого «кошти від продажу нерухомого майна перераховуються покупцем на казначейський рахунок Фонду державного майна, який перераховує ці кошти до загального фонду Державного бюджету України» [64].

Отже, договірна право- та дієздатність надає державі можливість бути учасником договірних правовідносин, що є визначальним для виконання її основоположних функцій. Підсумовуючи усе вище наведене необхідно виокремити такі основні ознаки договірної право- та дієздатності держави Україна: 1) виникають одночасно; 2) держава має рівні права та обов'язки поряд з іншими учасниками договірних цивільних правовідносин; 3) від імені держави у договірні правовідносини вступають органи державної влади; 4) договори, в яких може брати участь держава Україна та порядок їх укладення передбачені виключно законом; 5) законом чітко встановлені об'єкти щодо яких держава Україна може або не може вступати у договірні правовідносини тощо.

Важливою ознакою правосуб'єктності є можливість покладання на особу самостійної юридичної відповідальності за невиконання обов'язків, а тому якщо даний суб'єкт не може бути притягнений до юридичної відповідальності за порушення даного обов'язку, значить цей обов'язок не охоплюється його правосуб'єктністю [108, с. 31]. Ще С.С. Алексєєв свого часу вказував, що питання про можливість громадянина чи організації бути суб'єктом цивільно-правової відповідальності є невід'ємною складовою цивільної правосуб'єктності [7, с. 479].

Деліктоздатністю є здатність особи нести самостійну майнову відповідальність за порушення чужих суб'єктивних цивільних прав [215, с.148]. При цьому слід вказати, що поняття цивільної деліктоздатності та цивільно-правової відповідальності є тісно пов'язаними між собою, оскільки визначення деліктоздатності особи є основою для встановлення об'єктивних та суб'єктивних умов цивільно-правової відповідальності в подальшому.

За римським правом публічно-правові утворення певною мірою наділялися цивільною деліктоздатністю, при цьому відшкодування здійснювалося за рахунок майна муніципій, що вважалось частиною державного майна [59, с. 109]. За радянських часів державу не відносили до суб'єктів цивільно-правової відповідальності, вказуючи лише такими

суб'єктами «фізичних осіб та громадянських утворень, визначених законом як юридичні особи» [103, с. 25]. В СРСР тривалий час взагалі не передбачалося право громадян на подання позовів до держави, оскільки вважалося, що при соціалізмі неможливе порушення прав людини народною владою [80, с. 1].

На сучасному етапі розвитку цивільного права деліктоздатністю володіють фізичні та юридичні особи, держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади. При цьому за порушення цивільних прав або невиконання зобов'язань до публічно-правових утворень в судовому порядку можуть бути застосовані звичайні заходи майнової відповідальності, оскільки у цивільних правовідносинах публічно-правові утворення позбавлені судового імунітету (можливості залучення до суду тільки за їх згодою) [52, с. 374-275].

При дослідженні цивільної деліктоздатності держави Україна необхідно, перш за все, визначити чи може такий суб'єкт взагалі нести цивільну відповідальність. Відповідно до ст. 3 Конституції України держава відповідає перед людиною за свою діяльність [88]. Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56 Конституції України) [88]. Цивільне ж законодавство закріплює положення, відповідно до якого держава відповідає за своїми зобов'язаннями своїм майном, крім майна, на яке відповідно до закону не може бути звернено стягнення (ст. 174 ЦК України) [209].

Держава Україна може нести відповідальність за порушення як договірних, так і недоговірних (деліктних) зобов'язань. Порівнюючи вказані два види цивільно-правової відповідальності, необхідно зазначити, що у деліктному зобов'язанні сторони пов'язані правами та обов'язками лише з моменту завдання шкоди, в той час як у договірному зобов'язанні стають

пов'язаними правами та обов'язками з моменту укладення договору [103, с. 44]. Договірна відповідальність настає у випадках не лише передбачених законом, як відбувається при позадоговірній відповідальності, а й відповідно до умов договору (наприклад, сторони можуть підвищити або зменшити рівень відповідальності тощо) [18, с. 624]. Таким чином, договірна відповідальність являє собою санкцію за порушення договірного зобов'язання, а позадоговірна – коли відповідна санкція застосовується до правопорушника, який не перебував у договірних відносинах із потерпілим [45, с. 530]. Як слушно зазначає І.С. Кантафарова, «покладення на правопорушника будь-якого із зазначених видів цивільно-правової відповідальності означає виникнення у нього обов'язку майнового характеру, якого не було до вчинення правопорушення. При цьому зазначений обов'язок не забезпечується зустрічним наданням блага» [82, с. 88].

Слід погодитися з С.Д. Гринько, яка вказує, що відповідальність за завдану шкоду не доповнює, не супроводжує будь-яке інше зобов'язання (як при договірній відповідальності), а складає зміст зобов'язання із правопорушення у зобов'язанні відшкодування шкоди [59, с. 64], а тому деліктні зобов'язання виникають тоді, коли завдана шкода не була наслідком невиконання або неналежного виконання існуючого зобов'язання [59, с. 65].

За загальним правилом, умовами для настання відповідальності за заподіяння шкоди є: 1) протиправність в діях особи; 2) наявність шкоди, заподіяної правопорушником; 3) наявність причинно-наслідкового зв'язку між протиправними діями та шкідливими наслідками; 4) наявність вини правопорушника [103, с. 21]. Виключенням із вказаного правила є те, що держава Україна несе деліктну відповідальність незалежно від вини. Однак беручи на себе відповідальність за безвинні дії службових осіб, держава тим самим усвідомлює свою вину за порушення конституційних прав громадян [111, с. 11].

Так, відповідно до ЦК України держава відшкодовує шкоду у таких випадках:

- у разі прийняття закону, що припиняє право власності на певне майно, шкода, завдана власникові такого майна, відшкодовується державою у повному обсязі (1170 ЦК України) [209];

- шкода, завдана фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, дією чи бездіяльністю органу державної влади, при здійсненні ними своїх повноважень, відшкодовується державою незалежно від вини цих органів (ч. 1 ст. 1173 ЦК України) [209];

- шкода, завдана фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю посадової або службової особи органу державної влади, при здійсненні нею своїх повноважень, відшкодовується державою, незалежно від вини цієї особи (ст. 1174 ЦК України) [209];

- шкода, завдана фізичній або юридичній особі в результаті прийняття органом державної влади, нормативно-правового акта, що був визнаний незаконним і скасований, відшкодовується державою, незалежно від вини посадових і службових осіб цих органів (ст. 1175 ЦК України) [209];

- шкода, завдана фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування запобіжного заходу, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт, відшкодовується державою у повному обсязі незалежно від вини посадових і службових осіб органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду (ч. 1 ст. 1176 ЦК України) [209];

- шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок Державного бюджету України у випадках та порядку, передбачених законом (ч. 2 ст. 1177 ЦК України) [209];

- шкода, заподіяна громадянам терористичним актом, провадиться за рахунок коштів Державного бюджету України відповідно до закону і з наступним стягненням суми цього відшкодування з осіб, якими заподіяно

шкоду, в порядку, встановленому законом (ст. 19 Закону України «Про боротьбу з тероризмом») [144].

Як вже зазначалось, держава несе відповідальність за порушення зобов'язань на засадах вини за ст. 614 ЦК України, а також незалежно від вини у разі завдання шкоди згідно з главою 82 ЦК України. Очевидно, що для держави як публічно-правового утворення психічний стан не може бути складовою цивільного правопорушення. Це пояснюється тим, що для публічно-правових утворень характерне поведінкове розуміння вини, яке можна визначити як недостатнє вжиття таким суб'єктом заходів для недопущення порушення зобов'язання.

За ст. 170 ЦК України держава набуває й здійснює цивільні права й обов'язки через органи державної влади, а тому стає очевидним, що заходи відповідальності повинні бути направлені саме на державний орган або на іншого суб'єкта, уповноваженого діяти від імені держави (посадова особа тощо). Особливостями правосуб'єктності органу державної влади у відносинах цивільної відповідальності є: 1) встановлення обставин, які є підставою для виникнення майнової відповідальності; 2) з'ясування правомірності дій органів державної влади; 3) визначення меж майнової відповідальності; 4) заборона застосування окремих штрафних санкцій до органів державної влади [90, с. 166]. Так, посадові особи, діючи від органів державної влади, які представляють державу Україна, зокрема, несуть відповідальність за придбання товарів, робіт і послуг до/без проведення процедур закупівель та укладення договорів, що передбачають оплату замовником товарів, робіт і послуг до/без проведення процедур закупівель (ч. 2 ст. 44 Закону Україна «Про публічні закупівлі») [141].

В такому випадку прослідковується ще одна особливість цивільної деліктоздатності держави Україна – завдавач шкоди (держава) несе відповідальність через органи державної влади. При цьому орган, що завдав шкоди, та орган, який несе відповідальність, може не збігатися. До прикладу, конкретними відповідачами можуть бути відповідні фінансові органи

публічно-правового утворення [218, с. 434]. Так, ч. 1 ст. 3 Закону України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» передбачено, що виконання рішень суду про стягнення коштів, боржником за якими є державний орган, здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів (Державна казначейська служба), в межах відповідних бюджетних призначень шляхом списання коштів з рахунків такого державного органу, а в разі відсутності у зазначеного державного органу відповідних призначень – за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду [145]. Як вказує у своїй монографії С.Д. Гринько, базуючись на римській ідеї, відповідальність, при якій безпосередній завдавач не є суб'єктом відповідальності, називається ноксальною [58, с. 451].

Слід додати, що посадова особа органу державної влади не є суб'єктом відповідальності за зобов'язаннями держави, оскільки дії такої посадової особи вважаються діями самого органу, який діє від імені держави. Шкода завдається діями або бездіяльністю державного службовця під час виконання ним службових обов'язків, через які держава або державний орган здійснюють свою право- та дієздатність [58, с. 453]. Тобто обов'язок відшкодувати шкоду, завдану іншою особою, покладається на довірителя, інтереси якого представляє повірений [58, с. 439].

У цивільному законодавстві України відсутнє положення про солідарну відповідальність посадової особи і держави, однак є такий механізм як право зворотної вимоги (регресу), передбачений ст. 1191 ЦК України [209]. Вказаний механізм визначається як відшкодування шкоди, завданої іншою особою до винної особи у розмірі виплаченого відшкодування, якщо інший розмір не встановлений законом (ч. 1 ст. 1191 ЦК України) [209]. Зазначена норма ЦК України кореспондує абз. 4 ч. 2 ст. 6 Закону України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень», відповідно до якого за результатами службового розслідування державні органи та органи

центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів (Державна казначейська служба), у місячний строк можуть звернутися до суду з позовною заявою про відшкодування збитків, завданих державному бюджету, з пред'явленням зворотної вимоги (регресу) у розмірі виплаченого відшкодування до посадових, службових осіб таких органів, винних у завданні збитків (крім відшкодування виплат, пов'язаних із трудовими відносинами та відшкодуванням моральної шкоди) [145]. Для порівняння, у Німецькому цивільному уложенні передбачено, що посадова особа, яка умисно або з необережності порушить покладені на неї обов'язки по відношенню до третьої особи, повинна відшкодувати такій третій особі завдану шкоду (ст. 839) [43, с. 243].

Договірна відповідальність для держави Україна наступає за умови невиконання або неналежного виконання умов зобов'язання (ст. 610 ЦК України) [209]. Це означає, що до держави можуть бути застосовані такі наслідки порушення зобов'язання як сплата неустойки, відшкодування збитків та моральної шкоди тощо (ч. 1 ст. 611 ЦК України) [209]. Наприклад, за ч. 2 ст. 625 ЦК України боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом [209]. Вказана норма є загальною, однак що стосується відповідальності держави, то слід звернутися до спеціальної норми – ч. 1 ст. 5 Закону України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень», відповідно до якої «у разі якщо центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, протягом трьох місяців не перерахував кошти за рішенням суду про стягнення коштів, крім випадку, зазначеного в частині четвертій статті 4 цього Закону, стягувачу виплачується компенсація в розмірі трьох відсотків річних від несплаченої

суми за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду» [145].

Отже, до держави можуть бути застосовані будь-які способи захисту порушених цивільних прав [18, с. 774].

Дискусійним залишається питання хто буде відповідачем у разі подання позову до держави. Відповідно до ч. 2 ст. 48 ЦПК України держава може бути як позивачем, так і відповідачем [211]. Вказану норму доповнює ч. 4 ст. 58 ЦПК України, відповідно до якої держава бере участь у справі через відповідний орган державної влади або через представника [211].

Із вказаного слідує, що в судовому процесі, зокрема у цивільному, держава бере участь у справі як сторона через відповідний її орган, наділений повноваженнями у спірних правовідносинах. На підтвердження цього ВП ВС вказує, що під час розгляду справи у суді фактичною стороною у спорі є держава, навіть якщо позивач визначив стороною у справі певний орган (постанова ВП ВС від 26.06.2019 у справі № 587/430/16-ц, провадження № 14-104 цс 19) [129].

Держава (в особі органів державної влади) виступає на стороні відповідача у справах Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Так, у справі «Федоренко проти України» (2006), зокрема у п. 30 Рішення вказано, що «державні органи неминуче вступають у численні договори приватноправової природи із звичайними громадянами у ході виконання своїх функцій, не всі з яких мають ознаки важливих публічних відносин» [234]. В даній справі суд присудив заявнику 5890 євро компенсації за збитки, які виникли через невиконання державою-відповідачем (Україна) своїх договірних зобов'язань (п.п. 36, 38) та моральну шкоду у розмірі 1000 євро (п. 41) [234]. Вказане рішення ЄСПЛ яскраво демонструє можливість участі держави Україна у цивільно-правових договорах з фізичними особами та можливість застосування до держави Україна заходів цивільно-правової відповідальності.

Цивілісти також виділяють такий вид відповідальності як «переддоговірна», обґрунтовуючи її як відшкодування шкоди не за порушення договірної зобов'язання, а за недобросовісну або неналежну поведінку сторони при укладенні договору [18, с. 659]. Р.А. Майданик переддоговірну відповідальність характеризує як покладення на сторону на переддоговірному етапі загального обов'язку добросовісної поведінки, порушення якого може призвести до покладення на недобросовісну сторону обов'язку відшкодувати заподіяні цим збитки [101, с. 764]. Прикладом переддоговірної відповідальності може слугувати п. 2.15 Принципів міжнародних комерційних договорів, відповідно до якого «сторона, яка веде або перериває переговори недобросовісно, є відповідальною за втрати, спричинені іншій стороні» [179]. При цьому пояснюється, що недобросовісним також є ведення переговорів за відсутності наміру досягнути згоди з іншою стороною. У національному законодавстві також є норма, яка передбачає переддоговірну відповідальність. Так, відповідно до ч. 2 ст. 14 Закону України «Про державний матеріальний резерв» у разі необґрунтованої відмови постачальника (виготовлювача) від укладення державного контракту (договору) на поставку матеріальних цінностей до державного резерву за зобов'язаннями, встановленими законодавством, постачальник (виготовлювач) сплачує штраф у розмірі вартості продукції, визначеної згідно з державним контрактом (договором) [146]. Вказана норма закріплює принцип переддоговірної відповідальності для державних підприємств та монополістів, для яких державне замовлення на поставку продукції до державного резерву є обов'язковим. Таким чином, шкода відшкодовується (у вигляді штрафу) не за порушення договірної зобов'язання, а за необґрунтовану відмову від укладення договору. При цьому слід вказати, що на відносини переддоговірної відповідальності поширюються загальні положення як договірної, так і деліктної відповідальності, і тому вона має розглядатися лише як часова стадія, неналежна поведінка на якій тягне таку відповідальність [101, с. 774]. Ще

одним прикладом переддоговірної відповідальності є не підписання з державою Україна договору оренди державного майна, якщо аукціон вже відбувся. В такому випадку «переможець аукціону, який відмовився від підписання договору оренди, до участі в повторному аукціоні на право оренди того самого об'єкта не допускається» (абз. 3 ч. 8 ст. 13 Закону України «Про оренду державного та комунального майна») [143].

Ще однією особливістю цивільної деліктоздатності держави Україна є те, що держава несе відповідальність за рахунок бюджетних коштів («казни»), а саме «за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду». Слід також додати, що звернення стягнення на майно держави може розповсюджуватись не на все майно казни – зокрема, на об'єкти, вилучені з цивільного обігу [54, с. 368, 369].

Досліджуючи цивільну деліктоздатність держави Україна, необхідно також звернути увагу на деякі положення Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність». У статті 34 Закону вказано, що держава несе майнову відповідальність у повному обсязі перед суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності та іноземними суб'єктами господарської діяльності за всі свої дії [135]. Далі конкретизується, що «дії державних органів та офіційних службових осіб цих органів вважаються діями України як держави в цілому і держава несе за них відповідальність». При цьому Україна як держава має право на регресне відшкодування своїх збитків, що виникли у результаті задоволення позову з боку державних органів та/або службових осіб за рахунок їх майна (відповідно балансового або власного). Таким чином, вказана норма Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» увібрала в собі майже усі ознаки цивільної деліктоздатності держави Україна.

Підсумовуючи усе зазначене вище, серед ознак цивільної деліктоздатності держави Україна можна виділити: 1) держава Україна може нести як договірну, так і недоговірну (деліктну) відповідальність; 2) держава

є єдиним суб'єктом відповідальності; 3) заходи відповідальності направлені на державний орган, який представляє державу; 4) завдавач шкоди не завжди збігається із суб'єктом відповідальності; 5) держава має право зворотної вимоги (регресу) до посадової особи, діями або бездіяльністю якої було завдано шкоду; 6) усі виплати здійснюються з Державного бюджету України; 7) фактичною стороною у спорі є держава Україна.

Висновки. Для участі у цивільних правовідносинах держава Україна наділена цивільною правосуб'єктністю, яку складають цивільна правоздатність, дієздатність та деліктоздатність. Цивільна правосуб'єктність держави Україна суттєво відрізняється від цивільної правосуб'єктності фізичних осіб, а з юридичними особами має дещо спільні риси. Як і у юридичної особи, у держави Україна момент виникнення цивільної право- та дієздатності співпадає; у цивільних правовідносинах держава діє на основі представництва (так само юридична особа діє від імені свої органів); наявність майнової самостійності та здатності нести відповідальність. Однак наявність таких спільних рис в жодному разі не означає повне ототожнення цивільної правосуб'єктності юридичної особи та держави Україна у цивільних правовідносинах.

Держава Україна є носієм суверенітету та політичної влади, а тому вона самостійно визначає межі та обсяг своєї цивільної правосуб'єктності.

Спеціальний характер цивільної правоздатності держави Україна виражається у її встановленні виключно нормативно-правовими актами. Особливостями цивільної правоздатності держави Україна є встановлений факт незалежності та суверенітету як момент виникнення та неможливість її обмеження.

Здійснює свої права та обов'язки держава Україна через органи державної влади, що наділені відповідною компетенцією (цивільна дієздатність). Держава Україна також може брати участь у договірних правовідносинах, а тому для неї характерна наявність договірної право- та дієздатності, особливістю яких є передбачений виключно законом: порядок

укладення договорів, об'єкти щодо яких держава Україна може або не може вступати у договірні правовідносини, інші правила тощо.

Держава Україна також наділена цивільною деліктоздатністю, та може нести як договірну, так і недоговірну (деліктну) відповідальність. При цьому держава при відшкодуванні цивільно-правової відповідальності позбавлена судового імунітету, оскільки діє як рівноправний учасник цивільних та цивільних процесуальних відносин. Хоча держава Україна є єдиним суб'єктом відповідальності, заходи відповідальності завжди направляються на державний орган, який представляє державу, однак завдавач шкоди не завжди збігається із суб'єктом відповідальності.

1.3. Особливості цивільно-правової відповідальності держави Україна за порушення договірних зобов'язань

Досить вагоме практичне значення має встановлення особливостей цивільно-правової відповідальності держави Україна за порушення договірних зобов'язань. Вказане зумовлює необхідність глибокого вивчення даного питання, оскільки держава в цьому випадку не виступатиме як суб'єкт публічно-владних повноважень, а буде визнана повноправним суб'єктом цивільно-правової відповідальності.

Значення цивільної відповідальності неможливо переоцінити, оскільки вона є своєрідним запобіжним засобом недопущення свавілля та анархії у суспільстві. Разом з тим вона є своєрідною відповіддю на правопорушення, яка створює негативні наслідки для порушника. Говорячи про державу Україна, слід навести думку Б.Т. Базилева, який вказував, що активною стороною у правовідносинах відповідальності будь-якого виду є держава, яку представляють відповідні органи та посадові особи та дії яких спрямовані на реалізацію покарання, оскільки саме покарання є кінцевою метою юридичної відповідальності [11, с. 88].

Цивільно-правова відповідальність є різновидом юридичної відповідальності та вирізняється поміж інших її різновидів виконанням компенсаційної та відновлювальної функції. Для цивільно-правової відповідальності притаманний майновий характер, оскільки саме цей вид відповідальності має прямий вплив на майнові інтереси учасників суспільних правовідносин. Головною метою цивільно-правової відповідальності є відновлення порушених прав потерпілого, а тому цивільно-правова відповідальність є своєрідним методом для регулювання саме приватно-правових відносин, оскільки сторони несуть відповідальність не перед державою, а одна перед одною.

О.С. Іоффе розглядав цивільно-правову відповідальність через санкцію за правопорушення, що спричиняє для порушника негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або покладення нових або додаткових цивільно-правових обов'язків [79, с. 141]. Такої ж позиції притримуються В.П. Грібанов [55, с. 313], А.П. Сергєєв та Ю.К. Толстой [45, с. 525]. О.О. Красавчиков свого часу характеризував цивільно-правову відповідальність як невідворотну негативну реакцію держави на цивільні правопорушення через позбавлення певних цивільних прав або обов'язків [191, с. 502]. В даному випадку вчений наводить загальні положення цивільно-правової відповідальності, що не притаманні для цивільно-правової відповідальності публічно-правових утворень.

І.С. Канзафарова дає визначення цивільно-правовій відповідальності як обумовлену особливостями предмета і методу цивільно-правового регулювання систему цивільно-правових засобів, за допомогою яких, з однієї сторони, забезпечується і гарантується захист цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права, з іншої – здійснюється штрафний і виховний вплив на правопорушників [82, с. 377]. Р.Б. Шишка цивільно-правову відповідальність розглядає як передбачений законом чи договором та забезпечений на підставі рішення суду силою державного примусу обов'язок порушника зобов'язання перетерпіти негативні наслідки за

допущене порушення з метою відновлення чи компенсації порушеного права у вигляді покладення на правопорушника майнових обов'язків чи полішення його суб'єктивного права [232, с. 274]. У праці вченого відтворено міркування С.М. Братуся [21, с. 4] та В.О. Тархова [199, с. 283], які також розглядали цивільну відповідальність через обов'язок порушника нести негативні наслідки за порушення обов'язків.

На нашу думку, цивільно-правову відповідальність слід розглядати як санкцію, яку Є.О. Харитонов характеризує як зменшення матеріального блага на стороні суб'єкта – правопорушника (здебільшого) на користь іншого учасника економічного обороту [214, с. 503]. У зв'язку з вказаним можна дійти висновку, що цивільно-правова відповідальність – це санкція за порушені права потерпілого, спрямована на їх відновлення, компенсацію тощо.

Застосування мір цивільно-правової відповідальності завжди забезпечене державним примусом, який полягає у реальному впливі на особу-правопорушника, і який здійснюється уповноваженими на це державними органами (насамперед судом) [219, с. 269]. Як правильно вказує у своєму дисертаційному дослідженні С.В. Заверуха, державний примус становить у цивільному праві не лише ознаку цивільно-правової відповідальності, а й інших заходів захисту прав та інтересів, оскільки державний примус застосовується тоді, коли правопорушник не виконує покладений договором або законом обов'язок добровільно [67, с. 34].

Хоча державний примус і є однією з ознак цивільно-правової відповідальності, однак питання про можливість його застосування державою до самої себе є відкритим. Державний примус є аналогією забезпечення правопорядку у суспільстві, який держава як суб'єкт публічного права зобов'язана забезпечувати на належному рівні. С.М. Братусь свого часу державний примус розглядав як основоположну ознаку будь-якої юридичної відповідальності, а тому добровільне виконання зобов'язань, на його думку, не являється юридичною відповідальністю [21,

с. 85]. Поняття «державний примус» розглядається як синонімічне до понять «влада», «публічно-владні повноваження», які здійснюють органи державної влади, зокрема суд.

Як наслідок, слід дійти висновку, що держава Україна може нести цивільно-правову відповідальність лише на підставі рішення суду, що є державним примусом. Вказане виокремлює одну з головних особливостей цивільно-правової відповідальності держави Україна – подвійна природа даного суб'єкта (приватна та публічна) у цивільно-правовій відповідальності характеризується можливістю застосувати сама до себе державний примус через судові рішення. Тобто у випадку наявності судового рішення держава Україна виступає як приватний суб'єкт, який несе цивільно-правову відповідальність, та як публічний суб'єкт, що застосував до порушника державний примус.

Із вказаного можна зробити висновок, що ознаки юридичної відповідальності (санкція, державний примус) тісно переплітаються з ознаками цивільно-правової відповідальності. Так, серед основних ознак цивільно-правової відповідальності В.П. Грібанов вказує: майновий характер; полягає у застосуванні до порушника невігідних майнових наслідків, що пов'язано із застосуванням санкцій; є однією із форм державно-правового впливу на порушника [55, с. 310-312]. В даному випадку слід погодитися з думкою В.О. Тархова, який серед основних принципів цивільно-правової відповідальності виділяв принцип рівноправності сторін, законності, невідворотності відповідальності та принцип поєднання особистих інтересів із суспільними [199, с. 284].

Порівнюючи кримінальну та цивільно-правову відповідальність, Є. Годеме писав, що головною відмінністю між ними є кінцева мета. Так, метою цивільно-правової відповідальності є винагорода особі за завдану шкоду, а той час як метою кримінальної відповідальності є боротьба з діями, що порушують суспільний порядок [35, с. 309].

Із вказаного можна зробити висновок, що ознаками цивільно-правової відповідальності є: 1) є різновидом юридичної відповідальності; 2) застосовується як санкція; 3) майновий характер; 4) метою застосування є компенсація, відновлення порушених прав; 5) може бути застосована через державний примус або як добровільне виконання; 6) спрямована на майновий стан правопорушника, а не на його особистість.

За аналогією із цивільним зобов'язанням, суб'єктами цивільно-правової відповідальності є потерпілий (як кредитор) та правопорушник (як боржник). У параграфі 1.2. цього дисертаційного дослідження було встановлено, що держава Україна є суб'єктом цивільно-правової відповідальності, а тому слід погодитися з думкою О.С. Іоффе, що суб'єктом цивільно-правової відповідальності є той, хто володіє здатністю володіти цивільними правами та обов'язками, хто є суб'єктом цивільного права [77, с. 228].

Цивільно-правова відповідальність держави Україна характеризується наявністю ряду спеціальних ознак, основою серед яких є визначення держави Україна як спеціального суб'єкта цивільно-правової відповідальності, до якого може бути застосований державний примус через судові рішення.

Як вже зазначалось у параграфі 1.2. даного дисертаційного дослідження, держава несе відповідальність через органи державної влади, і орган, що завдав шкоди, та орган, який несе відповідальність, може не збігатися. Слід також зазначити, що законом можуть бути передбачені випадки звільнення від цивільно-правової відповідальності. Зокрема, ч. 3 ст. 26 Закону України «Про приватизацію державного та комунального майна» передбачено, що договір купівлі-продажу (в нашому випадку – за участі держави Україна) повинен містити положення щодо відповідальності (звільнення від відповідальності) у разі виникнення форс-мажорних обставин (стихійне лихо, обставини непереборної сили тощо) [148] .

Підставою виникнення цивільно-правової відповідальності є цивільне правопорушення (юридичний факт), для якого характерна сукупність умов

для покладення відповідальності на порушника (його склад). Прихильниками такої точки зору є О.С. Іоффе [79, с. 150], Г.К. Матвеев [104, с. 25], В.П. Грібанов [55, с. 317] тощо. Так, В.С. Нерсесянц визначає правопорушення як неправомірне (протиправне), винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, за яке передбачена юридична відповідальність [110, с. 518]. Такої ж точки зору щодо визначення правопорушення притримується Є.О. Харитонов [214, с. 507].

Цивільне правопорушення може виникати як з порушення норм закону, так і за порушення умов договору. Найчастіше такий критерій застосовують для розмежування договірної та недоговірної (деліктної) відповідальності. Для цивільного правопорушення характерний юридичний склад (умови), за наявності яких настає цивільно-правова відповідальність: 1) протиправна поведінка; 2) шкода; 3) причинно-наслідковий зв'язок; 4) вина. Під складом цивільного правопорушення С.С. Алексєєв ще за радянських часів розумів «ознаки, необхідні та достатні для притягнення особи до цивільної відповідальності» [7, с. 476].

Можна зробити висновок, що склад цивільного правопорушення розглядають як сукупність ознак, які визначають умови настання цивільно-правової відповідальності. Об'єктивні умови пов'язані з діяльністю людини у зовнішньому світі, а суб'єктивна умова відноситься до вольового і свідомого людського фактора, який зумовив діяльність людини у зовнішньому світі [58, с. 224]. Наприклад, вина є суб'єктивною, оскільки вона розкривається шляхом визначення відношення свідомості та волі людини [112, с. 301]. На підтвердження цього В.П. Грібанов вказував, що поведінка особи під час здійснення права характеризується поєднанням об'єктивного і суб'єктивного аспектів; об'єктивний критерій виявляється у поняттях правомірного і неправомірного, а суб'єктивна ж оцінка поведінки суб'єкта права виявляється у закріпленому законом принципі вини [55, с. 51].

Однією з важливих умов для виникнення цивільно-правової відповідальності є протиправність поведінки (порушення зобов'язання). Так,

за ст. 610 ЦК України порушенням зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання) [209]. Із вказаної норми випливає, що протиправна поведінка має вияв через невиконання або неналежне виконання зобов'язання. У першому випадку йдеться про протиправну бездіяльність, а в другому – про протиправну дію, яка виражається у недотриманні умов належного виконання договору [214, с. 512]. До слова, правомірна поведінка у договірному зобов'язанні розкривається у ч. 2 ст. 526 ЦК України – це вчинення або утримання від вчинення однією із сторін у зобов'язанні певних дій чи настання інших обставин, передбачених договором, у тому числі обставин, які повністю залежать від волі однієї із сторін [209]. Так, держава Україна як державний замовник при оборонних закупівлях несе відповідальність за нецільове та/або неефективне використання бюджетних коштів (ч. 1 ст. 38 Закону України «Про оборонні закупівлі») [149].

На думку Г.К. Матвеева, протиправною є поведінка, яка порушує об'єктивне право (закон), одночасно порушуючи суб'єктивні права фізичних та юридичних осіб, в той час як у кримінальному праві порушується лише об'єктивне право [103, с. 32]. В.О. Тархов взагалі вважав протиправність правовою підставою цивільно-правової відповідальності [198, с. 33], а не цивільне правопорушення. І.С. Канзафарова протиправними називає «дії (бездіяльність), які порушують права та обов'язки, закріплені чи санкціоновані нормами цивільного права, а також ті, які хоча і не передбачені конкретною нормою права, але суперечать загальним засадам цивільного законодавства» [82, с. 223]. Очевидно, що для договірної відповідальності протиправність як порушення норм закону не має яскраво вираженого значення, оскільки порушуються умови саме договору, а не закону, на чому акцентували увагу науковці вище. А тому слід погодитись з думкою, що при цивільно-правовій відповідальності за порушення договірного зобов'язання протиправністю є відповідно порушення договірних умов [52, с. 599].

Бездіяльність у договірних зобов'язаннях також може бути протиправною. При цьому Є.О. Харитонов наголошує, що протиправні дії характерні для деліктних зобов'язань, а от для договірних – бездіяльність [214, с. 509]. Прикладом бездіяльності у договірних зобов'язаннях може слугувати протиправна бездіяльність постачальника, який не здійснив поставку товару в строк, визначений договором [45, с. 538].

Слід зазначити, що відшкодуванню підлягає не лише протиправно і винно завдана шкода, але і шкода, завдана здійсненням правомірних дій, яка відшкодовується лише у випадках, обсязі та порядку, встановленими законом [57, с. 65]. Однак таке явище характерне лише для деліктної відповідальності.

Наявність шкоди (негативні наслідки протиправної поведінки) є наступною важливою умовою виникнення цивільно-правової відповідальності. При цьому Є.О. Харитонов наголошує, що наявність шкоди є найважливішою умовою відповідальності, навіть тоді, коли збитків немає, оскільки поняття шкоди ширше, ніж поняття збитків [214, с. 508]. В.О. Тархов шкоду визначав як «всіляке применшення (пошкодження, псування, знищення) блага, що охороняється законом» [199, с. 311].

Традиційно поняття шкоди розкривається через збитки у розумінні ст. 22 ЦК України. Так, збитками є: 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода) (ч. 2 ст. 22 ЦК України) [209]. Прикладом упущеної вигоди може бути затримання орендарем повернення орендованого устаткування на один місяць, у зв'язку з чим він за цей період отримав дохід від його експлуатації; в такому випадку орендодавець має право вимагати відшкодування упущеної вигоди в розмірі, не меншому, аніж дохід, отриманий орендарем за час неправомірного використання орендованого майна [45, с. 529-530].

Загально прийнято, що шкода буває двох видів: майнова і немайнова. Грошовим вираженням майнової шкоди є саме збитки, в той час як немайнова (моральна) шкода полягає у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи (ч. 2 ст. 23 ЦК України) [209].

Слід погодитися з думкою С.Д. Гринько, яка характеризує завдання майнової або моральної шкоди як «знецінення різного роду благ, що охороняються правом (майнова шкода спричиняє зменшення майнової сфери потерпілої особи і відповідно завжди має майновий характер; моральна шкода, навпаки, призводить до знецінення немайнових благ, що не підлягають грошовій оцінці, тому майнового характеру немає)» [58, с. 482].

На нашу думку, для договірної відповідальності більш притаманне поняття «збитки» як одна з умов для виникнення цивільно-правової відповідальності, оскільки шкода, хоч і є ширшим поняттям, однак переважно застосовується для характеристики умов деліктної відповідальності. В той же час шкода при договірній відповідальності означає наявність негативних наслідків протиправної поведінки (тобто шкода при договірній та деліктній відповідальності має різне значення).

Підсумовуючи дві зазначені вище об'єктивні умови виникнення цивільно-правової відповідальності, слід вказати на причинно-наслідковий зв'язок між дією або бездіяльністю (причина) та шкодою, збитками (наслідок). Причинно-наслідковий зв'язок є об'єктивним конкретним взаємозв'язком двох чи більше явищ, одне з яких (причина) в силу об'єктивних законів розвитку матеріального світу спричиняє інше нове явище (наслідок) [192, с. 519]. До прикладу, у п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України № 6 від 27 березня 1992 року «Про практику

розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» передбачено, що шкода, заподіяна особі і майну громадянина або заподіяна майну юридичної особи, підлягає відшкодуванню в повному обсязі особою, яка її заподіяла, за умови, що дії останньої були неправомірними, між ними і шкодою є безпосередній причинний зв'язок та є вина зазначеної особи [125].

Важливо зазначити, що причинний зв'язок матиме правове значення для договірної відповідальності лише у випадку застосування такого заходу цивільно-правової відповідальності як відшкодування збитків; у випадках застосування до порушника інших заходів (неустойка, втрата завдатку тощо) – наявність або відсутність причинного зв'язку має факультативний характер і набуває правового значення лише у випадку вирішення судом питання про зменшення неустойки, що не відповідає спричиненим збиткам [18, с. 712]. Можна зробити висновок, що за умови стягнення неустойки при порушенні договору наявність причинного зв'язку грає другорядне значення [26, с. 107].

Специфікою причинно-наслідкового зв'язку як умови цивільно-правової відповідальності держави Україна є можливість застосування зворотної вимоги (регресу) до посадової особи, про що було зазначено у параграфі 1.2. даного дисертаційного дослідження.

За ч.1 ст. 614 ЦК України особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом [209]. Очевидно, що у ЦК України поняття вини розкривається через визначення невинуватості, що породжує доктринальне обґрунтування даного явища. О.С. Іоффе, наприклад, свого часу зазначав, що саме вина є мірою негативного ставлення правопорушника до інтересів суспільства [77, с. 335]. У цивільному праві панує принцип презумпції вини боржника, який закріплений у ч. 2 ст. 614 ЦК України – «відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання» [209]. В той час як кримінальному праву навпаки притаманна презумпція невинуватості (ч. 2 ст. 2 КК України) [95]. У ЦК України також передбачені правові наслідки порушення зобов'язання з вини кредитора, що не

притаманно для інших видів юридичної відповідальності. Так, за ст. 616 ЦК України, якщо порушення зобов'язання сталося з вини кредитора, суд відповідно зменшує розмір збитків та неустойки, які стягуються з боржника [209].

Формами вини як суб'єктивної умови виникнення цивільно-правової відповідальності є умисел і необережність. М.М. Агарков вказував, що умисел і необережність особи, що зумовили скоєне ним правопорушення, називаються виною, а вина є певним психічним станом правопорушника [4, с. 145-146]. Такої ж думки дотримувались О.С. Іюффе [75, с. 128], Г.К. Матвеев [103, с. 178], В.П. Грібанов [55, с. 340], О.О. Красавчиков [191, с. 520] тощо. Однак публічно-правові утворення не можуть безпосередньо формулювати свою волю, відчувати провину внаслідок того, що вони не наділені інтелектом, психікою, фізичним тілом тощо [215, с. 454].

Є. Годеме вказував, що форми вини мають особливо важливе значення саме у договірних відносинах («договірна вина»), оскільки це впливає на розмір відшкодування – до прикладу, повне відшкодування шкоди буде мати місце лише при умисному порушенні договору [35, с. 331]. В даному випадку слід погодитись з думкою С.Д. Гринько, яка зазначає, що «для визначення поняття вини для цивільного права достатнім є встановити наявність вини, так як форми і тим більше ступінь вини боржника не впливають на розмір відшкодування» [58, с. 603]. При цьому вчена слушно вказує, що форма і ступінь вини характерні саме для кримінального права для застосування конкретної санкції за скоєний злочин. Так, К.А. Флейшиц умисел характеризувала як передбачення результату своїх дії та бажання їх настання, а необережність – як неможливість передбачення результатів своїх дій, хоча повинен був їх передбачити, або ж передбачає їх, однак легковажно до них ставиться [204, с. 425].

У зв'язку з тим, що у цивільному законодавстві України відсутнє визначення вини, у доктрині цивільного права сформувалося дві концепції її розуміння – психологічна та поведінкова.

Як вже було зазначено у попередньому параграфі цього дисертаційного дослідження, родоначальниками психологічної концепції розуміння вини у цивільному праві вважаються Г.К. Матвеев, О.С. Іоффе, А.М. Агарков тощо. Серед сучасних науковців таку концепцію підтримують Є.О. Харитонов [214, с. 510], С.Д. Гринько [58, с. 603] тощо. В основі психологічної концепції вини лежить психічне ставлення особи до її поведінки та її наслідків, а тому для договірної відповідальності держави в чистому вигляді вона не може бути застосована.

Як вже було вказано в попередніх параграфах даного дисертаційного дослідження, для держави характерна поведінкова вина як умова цивільно-правової відповідальності. Засновником поведінкової концепції розуміння вини свого часу був Л.А. Лунц, який вказав, що вина це умисел чи необережність особи, яка своїми протиправними діями завдала шкоди іншій особі [112, с. 320]. Пізніше цю думку розвинув В.В. Вітрянський, який психологічну концепцію розуміння вини у цивільному праві пов'язував з кримінальним правом, що на його думку, є неприпустимим, оскільки вина в кримінальному праві визначається для визначення рівня суспільної небезпеки вчиненого діяння та осуду держави [18, с. 749]. Вказував на необхідність відходити від розуміння вини з позиції кримінального права і С.С. Алексєєв, який пропонував вину не відносити до складу цивільного правопорушення, а розглядати як невинуватість – особливу правову категорію, підставу для звільнення від відповідальності [7, с. 481]. Протилежної точки зору притримується І.С. Канзафарова, вказуючи, що конструкція вини як «психічного ставлення» не є спеціально кримінально-правовою конструкцією, оскільки поняття вини, незалежно від галузі права, базується на положеннях загальної психології [82, с. 300]. Вчена, аналізуючи вину юридичних осіб через діяльність окремих осіб від її імені, фактично спростовує наявність поведінкової концепції вини [82, с. 301]. Такої ж точки зору притримуються А.П. Сергєєв та Ю.К. Толстой [45, с. 544].

На нашу думку, поведінкова концепція вини не лише має право на існування, а й закріплена у цивільному законодавстві України, зокрема, у абз. 2 ч. 1 ст. 614 ЦК України – «Особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання». Вбачається, що законодавець розглядає вину саме з позиції поведінки – «вжиття усіх ... заходів...» [209]. Отже, на наше переконання, у сфері цивільно-правової відповідальності для держави Україна характерна поведінкова вина, яку можна визначити як недостатнє вжиття заходів для недопущення порушення зобов'язання (винятком з даного правила слід зазначити непереборну силу, випадок, форс-мажор як підстави звільнення від відповідальності). Варто вказати, що поведінкова вина держави при договірній відповідальності у будь-якому випадку матиме свій вияв через певну волю особи, яка діяла від її імені, а тому «суб'єктивність» у даній умови цивільно-правової відповідальності держави Україна все ж наявна. Однак такий вид вини держави не слід ототожнювати з виною юридичної особи, яка встановлюється через органи та осіб, що уповноважені діяти від її імені.

До поведінкового розуміння вини як умови цивільно-правової відповідальності слід підходити з філософських позицій. Так, розуміння поведінкової вини держави Україна видається за можливе охарактеризувати наступним чином. Як було встановлено у попередніх параграфах цього дисертаційного дослідження, держава є самостійним учасником цивільних правовідносин, в яких вона бере участь через органи державної влади. Органи державної влади діють в межах своєї компетенції, при цьому делегуючи завдання та функції, зрозуміло, фізичним особам – працівникам таких органів, які діють у договірних відносинах від імені держави у суворо визначених законом або іншими актами межах. У зв'язку з цим дії (бездіяльність) таких осіб є завжди узгодженими з органом державної влади та відповідно – державою як учасника цивільних правовідносин. Якщо ж дії (бездіяльність) особи були неузгоджені, то особа самостійно несе

дисциплінарну, адміністративну або кримінальну відповідальність за таку поведінку. Отже, узгоджена поведінка особи є поведінкою самої держави, тому що «кінцеве рішення» щодо порушення зобов'язання завжди буде прийняте державою у якості самостійного учасника цивільних правовідносин та відповідно – суб'єкта цивільно-правової відповідальності.

Отже, цивільно-правова відповідальність виникає у зв'язку з наявністю об'єктивних та суб'єктивної умови у своїй сукупності (цивільне правопорушення). Протиправність має свій вияв через дії або бездіяльність, що є порушенням норм закону або договору, а загалом – прав інших осіб. Шкода характеризується як негативні наслідки протиправної поведінки. Причинно-наслідковий зв'язок поєднує в собі протиправну поведінку (причину) та шкоду (наслідок) як безпосередній зв'язок між ними. Вина являє собою єдину суб'єктивну умову виникнення цивільно-правової відповідальності, яка знаходить свій вияв у формі умислу або необережності. Вказана умова, як і наявність шкоди, збитків, підлягає доказуванню (в силу презумпції вини боржника).

За ч. 1 ст. 526 ЦК України зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться [209]. М.М. Агарков свого часу вказував, що виконання зобов'язання є «нормальним розвитком зобов'язального правовідношення», в той час як відповідальність за порушення зобов'язання вчений називав «забезпечену законом можливість кредитора у разі порушення зобов'язання боржником здійснити своє право – домогтися або виконання зобов'язання згідно з початковим змістом, або покласти на боржника майнові наслідки такого порушення (стягнути збитки)» [4, с. 44].

Передумовою настання договірної відповідальності є укладення договору, який є обов'язковим для виконання сторонами (ст. 629 ЦК України) [209]. В самому ж договорі сторони самостійно передбачають

умови (пункти), визначені на їх розсуд і погоджені ними, та умови, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства (ч. 1 ст. 628 ЦК України) [209]. Серед таких умов договору визначальне місце завжди становить відповідальність сторін у випадку невиконання або неналежного виконання договору (ст. 610 ЦК України), оскільки «сторони є вільними у визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості» (ст. 627 ЦК України) [209]. На підтвердження цього В.П. Грібанов влучно зазначає, що сторони можуть не лише включити в договір права та обов'язки, не передбачені законом, а й встановити за їх порушення відповідні санкції [55, с. 347]. В той же час в договорі сторони також не можуть скасувати чи обмежити відповідальність за умисне порушення зобов'язання, оскільки такий правочин є нікчемним (ч. 3 ст. 614 ЦК України) [209]. Винятком з даного положення А.П. Сергєєв та Ю.К. Толстой вважають відповідальність перевізника за втрату, нестачу або псування вантажу, багажу лише у розмірі втраченого або недостатнього вантажу або багажу, маючи на увазі неможливість відшкодування упущеної вигоди [45, с. 529]. Аналогією такого положення у законодавстві України є ч. 2 ст. 924 ЦК, відповідно до якої «перевізник відповідає за втрату, нестачу, псування або пошкодження прийнятих до перевезення вантажу, багажу, пошти у розмірі фактичної шкоди, якщо не доведе, що це сталося не з його вини» [209].

Поряд з цитованою статтею 610 ЦК України про порушення зобов'язання, необхідно звернути увагу на таку конструкцію як «істотне порушення договору», яким є таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору (ч. 2 ст. 651 ЦК України) [209]. Однак змінити або розірвати договір у разі істотного порушення договору можливо лише за рішенням суду. О.А. Красавчиков свого часу розірвання договору називав «немайновою санкцією за порушення

зобов'язання», однак не прирівнював таке розірвання до заходів цивільно-правової відповідальності [191, с. 424, 426].

Відповідно до ст. 611 ЦК України у разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема: 1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору; 2) зміна умов зобов'язання; 3) сплата неустойки; 4) відшкодування збитків та моральної шкоди [209]. У зв'язку із зазначеним слід вказати, що в доктрині цивільного права припинення зобов'язання, розірвання договору та зміна умов зобов'язання відносять до способів захисту порушених прав, в той час як сплата неустойки та відшкодування збитків та моральної шкоди вважаються заходами цивільно-правової відповідальності.

Повертаючись до договірної відповідальності, необхідно зазначити, що її метою є відновлення порушеного права сторони договору на отримання майнових благ від укладення договору. На підтвердження цього Б.С. Антимонов вказував, що метою цивільно-правової відповідальності є відновлення порушеного невиконанням договору майнового стану кредитора [9, с. 22]. Вступаючи у договірні правовідносини, сторони мають на меті покращити своє благо, а тому у випадку невиконання або неналежного виконання умов договору сторони зацікавлені у якнайшвидшому відновленні свого (переважно – матеріального) становища. В той час як метою недоговірної відповідальності є компенсація втрат потерпілого.

Договірна відповідальність передбачена главою 51 ЦК України «Правові наслідки порушення зобов'язання. Відповідальність за порушення зобов'язання», а позадоговірна (деліктна) відповідальність регулюється главою 82 ЦК України «Відшкодування шкоди» [209]. Таким чином, особливістю договірної цивільної відповідальності є порушення саме договірних зобов'язань (умов договору), а не норми закону.

Договірна відповідальність є додатковим зобов'язанням по відношенню до вже існуючого договірного зобов'язання, в той час як

позадовірня відповідальність породжує нове, раніше відсутнє зобов'язання. Із вказаного слідує, що джерелом правового регулювання договірної відповідальності може бути як договір, так і закон (особливо характерно для держави Україна), а недоговірної відповідальності – виключно закон. У зв'язку з цим Є.О. Суханов договірну відповідальність поділяє на два різновиди: 1) ту, яка витікає з правопорушення, санкцію за яке передбачено не у законодавстві, а в договорі (може бути збільшена або зменшена за домовленістю сторін); 2) відповідальність, яка може бути застосована лише в прямо передбачених законом випадках і у імперативно встановлених розмірах [52, с. 592-593].

За аналогією із загальними положеннями про цивільно-правову відповідальність, підставою виникнення договірної відповідальності є правопорушення. Однак І.С. Канзафарова свого часу зазначала, що «договірна відповідальність ніколи не має однієї підстави, її вимагається, як мінімум дві: 1) існування договірної зобов'язання, формально дійсного і по суті не суперечного закону; 2) порушення цього зобов'язання, а саме невиконання його або неналежне його виконання — по кількості, якості, терміну та ін» [81, с. 10]. Такої ж точки зору свого часу притримувався Б.С. Антимонов [9, с. 29]. На нашу думку, таке формулювання підстави договірної відповідальності не є коректним, оскільки попереднє існування договірної зобов'язання є ознакою договірної відповідальності, що відрізняє її від деліктної відповідальності. Тому при розгляді питання договірної відповідальності слід виходити з презумпції правомірності договору – дійсного та правомірного, а підставою її виникнення слід вважати відповідно правопорушення.

Факт порушення умов договору контрагентом є однією з умов застосування санкції; в іншому випадку застосування санкції буде неможливим через те, що контрагент не порушив умови відповідного договору і його поведінка вважається правомірною [26, с. 98]. Порушенням договірної зобов'язання є також його прострочення, яке може знаходити

свій вияв через прострочення боржника (ст. 612 ЦК України) або кредитора (ст. 613 ЦК України) [209]. Простроченням є порушення обов'язку передати певну річ, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші, вчинити інші дії у передбачений договором чи в інший розумний строк після виникнення зобов'язання [222, с. 120]. На нашу думку, прострочення можна віднести до неналежного виконання зобов'язання.

У своїй дисертації «Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань» А.Л. Ткачук доводить, що «необхідними умовами договірної відповідальності є порушення суб'єктивного права кредитора і протиправність поведінки несправного боржника, яка полягає в самому факті порушення договірного зобов'язання. Інші фактори, такі, як шкода, причинно-наслідковий зв'язок і вина, не можуть розглядатися як умови договірної відповідальності й утворювати її підставу, оскільки їх наявність вимагається не завжди» [201, с. 245]. З такою думкою науковця слід не погодитись, оскільки відсутність у складі правопорушення хоча б однієї умови виключає цивільно-правову відповідальність за порушення договірного зобов'язання.

Отже, договірна відповідальність держави Україна настає за невиконання або неналежне виконання умов зобов'язання, а тому протиправність проявляється через порушення умов договору. Для договірної відповідальності держави Україна протиправність проявляється через дію або бездіяльність органів державної влади, які діють від її імені в межах своєї компетенції. Шкода при договірній відповідальності держави Україна характеризується наявністю збитків, а причинно-наслідковий зв'язок відповідно є обов'язковою умовою виникнення договірної відповідальності лише при відшкодуванні збитків. Це означає, що при застосуванні інших заходів цивільно-правової відповідальності причинно-наслідковий зв'язок має необов'язковий (факультативний) характер. Вина має поведінковий характер з елементами психологічної концепції, як було вказано вище.

Як слушно зазначає І.С. Канзафарова, в якості заходів цивільно-правової відповідальності можуть виступати не будь-які санкції, а лише санкції майнового характеру, застосування яких спричиняє настання додаткових несприятливих наслідків для правопорушника [82, с. 136].

Відшкодування збитків є основним заходом цивільно-правової відповідальності, оскільки саме цим підтверджується її майновий та компенсаційний, відновлювальний характер. Зміст відшкодування збитків виражається в тому, що майно кредитора повинно повернутися в той самий стан, в якому воно було, якби боржник виконав зобов'язання належним чином [18, с. 641]. Раніше цитована ст. 22 ЦК України кореспондує ст. 623, відповідно до якої боржник, який порушив зобов'язання, має відшкодувати кредиторів завдані цим збитки [209]. Отже, збитками є певні майнові втрати, які правопорушник несе у зв'язку з порушенням взятих на себе зобов'язань.

Як правильно вказує С.Д. Гринько, збитки є одним із способів відшкодування шкоди, завданої потерпілому, а тому «шкода» є родовим поняттям щодо поняття «збитки» [58, с. 493]. Г.Ф. Шершеневич вказував, що збитки – це шкода, завдана майну, що полягає у зменшенні його цінності [231, с. 396]. На думку ж Є.О. Суханова, збитками є грошова оцінка майнових втрат [50, с. 1]. На нашу думку, відшкодування збитків є основним заходом цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань. Вказане підтверджується ч. 3 ст. 22 ЦК України, відповідно до якої «збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі» [209]. У даній нормі законодавець чітко наголосив на можливості сторін договору регулювати розмір відшкодування збитків, ставлячи при цьому договір на перше місце, порівняно із законом. На нашу думку, право регулювати відповідальність притаманна лише договірній відповідальності, що зумовлено основним принципом цивільного права – свобода договору (ст. ст. 3, 627 ЦК України). Доцільно додати, що на думку С.Д. Гринько, ч. 3

ст. 22 ЦК України є відступом від принципу повного відшкодування шкоди [58, с. 483]. При цьому вчена наголошує, що принцип повного відшкодування шкоди є більш характерним для деліктної відповідальності, в той час як для договірної відповідальності характерним є застосування принципу реального відшкодування шкоди (фактичної шкоди) [58, с. 490].

Необхідно зазначити, що такий захід цивільно-правової відповідальності може бути застосований навіть якщо сторони в договорі не передбачили таку відповідальність [214, с. 517]. Так, відповідно до ч. 2 ст. 38 Закону України «Про оборонні закупівлі» у разі невиконання або неналежного виконання державного контракту (договору) виконавець відшкодовує державному замовнику (у нашому випадку – державі) завдані ним збитки в порядку, визначеному законом [149]. Схожа норма міститься і у Законі України «Про оренду державного та комунального майна», за якою «у разі погіршення стану орендованого майна, його знищення або втрати орендар відшкодовує збитки, якщо не доведе, що це сталося не з його вини» (ч. 7 ст. 20) [143].

Традиційно відшкодування моральної шкоди є заходом деліктної відповідальності, а тому для договірної відповідальності такий захід довгий час не був притаманним. Так, у постанові ВС України від 06 червня 2012 року у справі № 6-49цс12 зроблено висновок: «... суди дійшли обґрунтованого висновку про відмову в задоволенні позову в частині моральної шкоди, оскільки ні договором страхування, ні законом таке відшкодування не передбачено. Зазначений висновок ґрунтується на вимогах статті 611 ЦК України, відповідно до якої відшкодування моральної шкоди в разі невиконання зобов'язання допускається, якщо такі наслідки передбачені законом або договором». У постанові Верховного Суду України від 24 лютого 2016 року у справі № 6-1790цс15 зроблено висновок: «...ні чинним законодавством, ні договором, укладеним ОСОБА_1 та ПАТ «Укргазбанк» не передбачено право позивача на відшкодування моральної шкоди у зв'язку з неповерненням банком грошових коштів переданих на депозит, а відтак

висновки судів апеляційної та касаційної інстанцій про відмову в задоволенні позову ОСОБА_1 про відшкодування моральної шкоди з цих підстав є правильними» [132].

Прояснила ситуацію у 2019 році ВП ВС, дійшовши висновку, що «компенсація моральної шкоди за порушення цивільно-правового договору може бути стягнута на підставі статті 23 ЦК України навіть у тих випадках, коли умовами договору право на компенсацію моральної шкоди не передбачено та не містять таких вказівок норми ЦК України чи іншого закону, що регулюють відповідний вид договору. У зв'язку з наведеним колегія суддів вважає за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладених в раніше ухвалених рішеннях Верховного Суду України» (ухвала ВП ВС від 21.11.2019 № 216/3521/16-ц (14-714 цс 19) [203] .

Отже, у договорі може бути передбачено право на відшкодування моральної шкоди, однак відповідно до ч. 3 ст. 23 ЦК України «розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом» [209]. Вказана норма виключає можливість сторін договору самостійно встановлювати розмір грошового відшкодування моральної шкоди, оскільки саме суд визначає характер правопорушення, глибину фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди тощо (ч. 3 ст. 23 ЦК України) [209].

Неустойка є самостійним заходом цивільно-правової відповідальності, хоча у юридичній літературі довгий час точилися дискусії з приводу ототожнення її зі збитками. Взаємопов'язаність цих двох заходів цивільно-правової відповідальності звісно існує, оскільки за ч. 3 ст. 551 ЦК України розмір неустойки може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за наявності інших обставин, які мають істотне значення [209]. Більше того, назва статті 624 про неустойку як захід цивільно-правової відповідальності має назву «Збитки і неустойка», що

мимоволі вказує на синонімічність цих понять. Однак неустойка вважається незалежною від інших заходів цивільно-правової відповідальності, адже не дарма М.Я. Пергамент свого часу неустойку називав «завчасно оціненим інтересом кредитора» [119, с. 83].

Самостійність неустойки як заходу цивільно-правової відповідальності спостерігається у ч. 2, 3 ст. 624 ЦК України, зміст яких вказує на можливість одночасного застосування відшкодування збитків та неустойки, а також на можливість застосувати або лише неустойку, або можливість кредитора обрати між стягненням неустойки та відшкодуванням збитків. У зв'язку з цим у доктрині цивільного права розрізняють залікову, штрафну, альтернативну та виключну неустойку. М.І. Брагінський свого часу писав, що найбільш розповсюдженим видом неустойки є залікова, альтернативна неустойка не застосовується взагалі, а штрафна та виключна – за наявності достатніх підстав (наприклад, штрафна неустойка застосовується у випадках поставки недоброякісної або некомплектної продукції, оскільки її основною метою є каральна функція) [15, с. 244]. Ще за одним критерієм розрізняють два види неустойки: законну та договірну. Так, під договірною прийнято вважати неустойку, яка встановлюється письмовою угодою сторін (договором), умови обчислення і застосування якої визначаються виключно на їх розсуд, в той час як законна неустойка встановлюється виключно законом і застосовується незалежно від домовленості сторін [52, с. 614-615].

Слід наголосити на тому, що відповідно до ч. 1 ст. 546 ЦК України неустойка є способом забезпечення виконання зобов'язання [209]. За ч. 1 ст. 549 ЦК України неустойкою (штрафом, пенею) є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторіві у разі порушення боржником зобов'язання [209]. На відмежування неустойки як способу забезпечення виконання зобов'язання та як заходу цивільно-правової відповідальності вказує ч. 1 ст. 550 ЦК України, за якою право на неустойку виникає незалежно від наявності у кредитора збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання [209]. У своєму

дисертаційному дослідженні «Неустойка в цивільному праві» О.О. Отраднава слушно зазначила, що неустойка може бути як способом забезпечення зобов'язання, так і формою (мірою) відповідальності. Пояснює вчена це наступним чином: «З моменту укладення сторонами угоди про неустойку або підписання договору, який забезпечується законною неустойкою, і до моменту порушення зобов'язання неустойка є способом забезпечення виконання зобов'язань. Після порушення зобов'язання, тобто в разі невиконання неустойкою забезпечувальної функції, вона перетворюється у міру цивільно-правової відповідальності» [115, с. 7]. Не погоджується із зазначеною думкою О.І. Гелевей, вказуючи, що «при забезпеченні виконання зобов'язання пенею неустойка продовжує виконувати свою забезпечувальну функцію і після порушення (а не перетворюється), оскільки стимулює боржника якнайшвидше виконати зобов'язання» [32, с. 10]. В даному випадку слід навести позицію В.В. Вітрянського, який вказує, що при сплаті неустойки разом з відшкодуванням збитків її необхідно розглядати виключно як захід цивільно-правової відповідальності, в той час як встановлення у договорі умов про сплату неустойки вказує на бажання сторін використати її як спосіб забезпечення зобов'язання [18, с. 662]. На нашу думку, для договірних відносин за участі держави Україна характерна неустойка з подвійною правовою природою – законною та договірною. До прикладу, у ст. 14 Закону України «Про державний матеріальний резерв» передбачено штрафи та їх розміри за поставку (закладення) до державного резерву: матеріальних цінностей, не придатних для тривалого зберігання, некомплектних або таких, що не відповідають умовам контракту (договору) щодо їх якості та асортименту (ч. 4); немаркованих або неналежно маркованих матеріальних цінностей чи матеріальних цінностей, поставлених у неналежній тарі (упаковці); за використання засобів пакетування, що не відповідають діючим стандартам (ч. 5) тощо [146]. В даному випадку штраф розглядається як різновид неустойки, який встановлений законодавчим актом. У зв'язку із вказаним можна дійти висновку, що договірною

відповідальність держави Україна може одночасно регулюватись і нормами закону, і положеннями договору.

Отже, неустойка є заходом цивільно-правової відповідальності держави Україна за порушення договірних зобов'язань. Підставою для застосування неустойки до держави Україна є порушення умов договору або закону, а наявність при цьому збитків є обов'язковою. Більше того, завдання збитків підлягає доказуванню, в той час як неустойку можна стягнути, як вже зазначалось, лише за факт невиконання або неналежного виконання умов договору.

Наука цивільного права та цивільне законодавство виділяє ще один захід цивільно-правової відповідальності – сплата процентів річних. Відповідно до ч. 1 ст. 625 ЦК України «боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом» [209].

Сплата процентів річних, на відміну від неустойки, розглядається лише як захід цивільно-правової відповідальності і є характерним лише для грошових зобов'язань. Зв'язок процентів із грошовими коштами можна прослідкувати через встановлення процентів залежно від облікової ставки НБУ, що є орієнтиром ціни на гроші; у стягненні процентів із боржника незалежно від існування у нього можливості виконати грошове зобов'язання та у підрахуванні процентів тільки у грошових коштах [229, с. 4]. В.В. Вітрянський пояснює сплату процентів річних при договірній відповідальності як порушення обов'язків щодо сплати грошей за передані (поставлені) товари, виконані роботи, надані послуги, оскільки боржник притягується до відповідальності за невиконання або прострочення виконання грошового зобов'язання [18, с. 690].

Сплата процентів річних може бути поширена «на всі види грошових зобов'язань, якщо інше не передбачено договором або спеціальними

нормами закону, який регулює, зокрема, окремі види зобов'язань» [131]. Такого висновку дійшов ВС у постанові від 06 липня 2020 року у справі № 522/16531/17 (провадження № 61-16035св19), вказавши, що за змістом ст. 625 ЦК України «нарахування інфляційних втрат на суму боргу та трьох процентів річних входять до складу грошового зобов'язання і є особливою мірою відповідальності боржника за прострочення грошового зобов'язання, оскільки виступають способом захисту майнового права та інтересу, який полягає у відшкодуванні матеріальних втрат кредитора від знецінення грошових коштів унаслідок інфляційних процесів та отриманні компенсації (плати) від боржника за користування утримуваними ним грошовими коштами, належними до сплати кредиторів» [131]. В даному випадку суд визнав грошовим зобов'язанням виконання Державною казначейською службою України рішення суду першої інстанції про безспірне списання бюджетних коштів за завдану майнову та моральну шкоду позивачу Особі_1. А тому за прострочення цього грошового зобов'язання Державній казначейській службі України було встановлено сплату 3 % річних та інфляційних втрат як захід цивільно-правової відповідальності. В даному випадку ДКС України виступає в ролі держави Україна як суб'єкта цивільно-правової відповідальності.

Таким чином, сплата процентів річних може застосовуватись лише за прострочення виконання грошового зобов'язання. При цьому, як вказує судова практика, сплата процентів річних може бути встановлена як захід цивільно-правової відповідальності за прострочення грошового зобов'язання для держави Україна в особі ДКС України.

На думку деяких вчених [214, с. 518], в доктрині цивільного права існує ще один захід цивільно-правової відповідальності – втрата завдатку. Однак на наше переконання, слід погодитися з думкою В.В. Вітрянського, який вказує, що немає ніяких підстав виділяти в якості самостійного заходу цивільно-правової відповідальності втрату завдатку, оскільки завдаток, на його переконання, є доказом укладення договору і може бути розглянутий

лише як штраф (законна неустойка) [18, с. 635-636]. Таким чином, втрата завдатку може бути ототожнена з неустойкою, зокрема заліковою.

Отже, заходами цивільно-правової відповідальності держави Україна за порушення договірних зобов'язань є відшкодування збитків, сплата неустойки та сплата процентів річних. Основним заходом вважається відшкодування збитків, який характеризується певними майновими втратами з боку боржника. Неустойка в свою чергу може стягуватись 1) в частині невідшкодованих збитків; 2) як єдиний можливий захід цивільно-правової відповідальності; 3) як альтернатива до відшкодування збитків. Сплата процентів річних може мати місце лише при простроченні виконання грошового зобов'язання.

Кожного разу як держава стає учасником будь-якого цивільного правовідношення, вона може бути притягнена до відповідальності за порушення прав та охоронюваних законом інтересів іншого учасника цих відносин, і навпаки [45, с. 187]. Як вже було встановлено у параграфі 1.2. вказаного дисертаційного дослідження, особливостями цивільної деліктоздатності держави Україна є направлення заходів цивільно-правової відповідальності на державний орган, який представляє державу, однак завдавач шкоди не завжди збігається із суб'єктом відповідальності, при цьому фактичною стороною у спорі буде визнаватись держава Україна (спір при цьому є цивільним); усі виплати здійснюються з Державного бюджету України (спеціальних бюджетних програм). Так, О.О. Первомайський називає правовою фікцією застосування заходів цивільно-правової відповідальності до державних органів, які представляють державу Україну, оскільки фінансуються ці органи за рахунок відповідного бюджету, а отже у випадку стягнення з державного органу грошових коштів у порядку цивільно-правової відповідальності, ці грошові кошти матимуть відповідне бюджетне походження, а отже будуть об'єктами права власності держави Україна [117, с. 173]. Така слушна думка вченого ще раз вказує на те, що

держава Україна є самостійним суб'єктом цивільно-правової відповідальності.

Для держави Україна характерні два види цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань: 1) самостійна відповідальність за своїми зобов'язаннями; 2) субсидіарна відповідальність за зобов'язаннями державних установ, казенних підприємств лише у випадках, передбачених законом.

Частинами 1, 2 статті 176 ЦК України передбачено розмежування відповідальності за зобов'язаннями держави та створених нею юридичних осіб. Зокрема, держава не відповідає за зобов'язаннями створених нею юридичних осіб, крім випадків, встановлених законом [209]. Юридичні особи, створені державою не відповідають за зобов'язаннями держави. Відповідно до ст. 82 ЦК України на юридичних осіб публічного права у зв'язку з їх участю в цивільних відносинах поширюються положення Цивільного кодексу, якщо інше не встановлене спеціальним законом [209]. Особливістю таких юридичних осіб публічного права є те, що вони не є власниками майна, яке використовують у своїх статутних цілях, оскільки, як уже зазначалося у попередньому підрозділі, майно закріплюється за державними підприємствами і установами у володіння, користування і розпорядження відповідно до ст.ст. 136, 137 ГК України [33].

Відповідно до ч. 1 ст. 619 ЦК України договором або законом може бути передбачена поряд із відповідальністю боржника додаткова (субсидіарна) відповідальність іншої особи [209]. Законом, до прикладу, встановлено, що держава Україна несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями казенних підприємств у випадку недостатності у нього необхідних коштів. Так, відповідно до ч. 7 ст. 77 ГК України казенне підприємство відповідає за своїми зобов'язаннями лише коштами, що перебувають у його розпорядженні. У разі недостатності зазначених коштів держава, в особі органу, до сфери управління якого входить підприємство, несе повну субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями казенного

підприємства [33]. При цьому слід вказати слушну думку І.С. Канзафарової, яка наголошує, що «кредитор повинен спочатку пред'явити позов до основного боржника (в нашому випадку – казенного підприємства) і тільки у разі встановлення у судовому порядку факту недостатності майна основного боржника для задоволення вимог кредитора необхідно притягувати до відповідальності субсидіарного боржника (державу)» [82, с. 195]. Такої ж точки зору притримується В.В. Вітрянський [18, с. 630], А.П. Сергєєв та Ю.К. Толстой [45, с. 531]. При цьому Р.А. Майданик особливий характер відносин субсидіарних боржників характеризує як неможливість субсидіарного боржника, який виконав зобов'язання (у нашому випадку – держава) за основного боржника (казенне підприємство), звернутися з регресною вимогою до основного боржника [101, с. 754].

Встановлення повної субсидіарної відповідальності держави Україна за зобов'язаннями казенного підприємства можна аргументувати наступним. Основна мета існування казенних підприємств – це здійснення господарської діяльності для виконання державою публічних функцій, це робить неможливим визнання їх банкрутами, а тому за зобов'язаннями таких юридичних осіб фактично відповідає Державне казначейство [93, с. 36].

Слід звернути також увагу на ст. 3 Закону України «Про господарську діяльність у Збройних Силах України» відповідно до якої суб'єктами господарської діяльності у Збройних Силах України є військові частини, заклади, установи та організації Збройних Сил України тощо [147]. Господарською діяльністю за змістом ст. 1 вказаного закону є «виробництво продукції, виконання робіт і надання послуг, передача в оренду рухомого та нерухомого військового майна» [147], що очевидно забезпечується укладенням відповідних договорів. Здійснення такої господарської діяльності означає забезпечення власних потреб вказаних суб'єктів господарської діяльності у Збройних Силах України. Однак ст. 5 Закону передбачено наступне: «Військова частина як суб'єкт господарської діяльності за своїми зобов'язаннями відповідає коштами, що надходять на її рахунок по

відповідних статтях кошторису (крім захищених статей), а в разі їх недостатності відповідальність за зобов'язаннями військової частини несе Міністерство оборони України» [147]. Зазначена норма є яскравим прикладом повної субсидіарної відповідальності держави Україна (в особі Міністерства оборони України) за зобов'язаннями не лише казенних підприємств, а й державних установ у випадку недостатності коштів для покриття відповідальності.

Характерним для цивільно-правової відповідальності держави Україна є те, що в силу своєї публічно-правової природи вона самостійно встановлює порядок відшкодування шкоди, збитків шляхом прийняття законів. Тобто держава по суті сама собі встановлює правила для несення цивільно-правової відповідальності. Найчастіше таке законодавство є бюджетним, аніж цивільним. Так, відповідно до перехідних положень Бюджетного кодексу України було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України № 845 від 3 серпня 2011 року «Про затвердження Порядку виконання рішень про стягнення коштів державного та місцевих бюджетів або боржників» (далі – «Порядок»). Даний Порядок визначає механізм виконання рішень про стягнення коштів державного та місцевих бюджетів або боржників (далі – рішення про стягнення коштів), прийнятих судами, а також іншими органами (посадовими особами), які відповідно до закону мають право приймати такі рішення [161].

Як уже зазначалось раніше, рішення про стягнення коштів державного та місцевих бюджетів або боржників виконуються на підставі виконавчих документів виключно органами Державного казначейства України (п. 1 Порядку) [161]. Боржниками відповідно є державні органи, розпорядники бюджетних коштів (бюджетні установи), а стягувачами – фізичні та юридичні особи, на користь яких прийняті рішення про стягнення коштів, державні органи (посадові особи) за рішеннями про стягнення коштів в дохід держави. Слід наголосити, що ДКС України при виконанні рішень про стягнення коштів з держави Україна діє як: 1) суб'єкт відшкодування; 2)

суб'єкт централізованого обслуговування окремого боржника;
3) контролюючий орган за списанням бюджетних коштів з рахунків підприємств, установ, організацій.

Кошти для виконання рішення суду списуються з державного бюджету «шляхом безспірного списання», що є операцією з коштами державного та місцевих бюджетів, що здійснюються з метою виконання Казначейством та його територіальними органами рішень про стягнення коштів без згоди (подання) органів, що контролюють справляння надходжень бюджету, боржників, органів місцевого самоврядування та/або державних органів на підставі виконавчих документів (п. 1 Порядку) [161]. Тобто вказаний Порядок регулює бюджетні відносини щодо виконання рішень суду шляхом їх оптимізації для ефективного функціонування такого специфічного етапу виконавчого провадження за участі держави Україна.

До держави Україна можуть бути застосовані заходи цивільно-правової відповідальності за порушення договірних (та зокрема недоговірних) зобов'язань лише на підставі рішення суду – це пояснюється складною бюджетною системою держави, оскільки бюджет формується на один рік і витрати бюджету чітко передбачені або законом про державний бюджет на відповідний рік, або спеціальними бюджетними програмами.

Тобто приватно-правове регулювання цивільної відповідальності держави Україна закінчується на етапі прийняття судом рішення по суті справи, оскільки виконання державою цього рішення (тобто фактичне застосування до неї заходів цивільно-правової відповідальності) здійснюється на підставі бюджетного законодавства, що є сферою публічного права. Так, наприклад, органи Державного казначейства України можуть застосовувати заходи впливу до боржників відповідно до Бюджетного кодексу України та у разі виявлення фактів порушення бюджетного законодавства у процесі або за результатами виконання виконавчих документів, повідомляти про такі порушення органам Держаудитслужби (абз. 5 п. 5 Порядку) [161]. Вказане положення яскраво демонструє публічно-

владні повноваження, що є абсолютно нехарактерним для цивільних правовідносин.

Необхідно також звернути увагу на той факт, що проведення платежів з рахунка боржника здійснюється після безспірного списання у разі наявності коштів на рахунку (п. 25 Порядку) [161]. Як вже було наведено приклад із судової практики вище – навіть у випадку відсутності коштів на рахунках, що спричиняє прострочення виконання такого грошового зобов'язання, до держави (зокрема, Державної казначейської служби України, як було вказано у рішенні суду) судом може бути застосовано такий захід цивільно-правової відповідальності як сплата інфляційних втрат та трьох відсотків річних на суму простроченого грошового зобов'язання.

На підставі всього зазначеного вище можна зробити висновок, що принципами цивільно-правової відповідальності держави Україна за порушення договірних зобов'язань є: 1) держава несе відповідальність лише за власними зобов'язаннями; 2) держава несе відповідальність лише власним, нерозподіленим між іншим учасниками майном (рухоме та нерухоме майно, бюджетні кошти тощо).

Висновки. Цивільно-правова відповідальність розглядається як санкція за правопорушення у вигляді настання несприятливих наслідків для порушника. Держава Україна наділена цивільною деліктоздатністю, а тому може бути суб'єктом цивільно-правової відповідальності (з урахуванням певних особливостей). Зокрема, до держави Україна не може бути застосований державний примус, тому що держава не може змусити сама себе виконати зобов'язання цивільно-правової відповідальності. Вказане зумовлює добровільне, сумлінне виконання заходів цивільно-правової відповідальності з боку держави Україна.

Підставою виникнення цивільно-правової відповідальності держави Україна є цивільне правопорушення. Умовами виникнення такої відповідальності є: протиправна поведінка, наявність шкоди – негативних наслідків, причинно-наслідковий зв'язок та вина. Особливістю договірної

відповідальності держави Україна є те, що протиправна поведінка знаходить свій вияв одночасно і через порушення умов договору, і норм закону, оскільки досить часто умови договору, укладеного державою, відображають нормативні положення.

Держава Україна самостійно несе відповідальність за власними зобов'язаннями власним майном, однак вона також може нести субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями державних установ, казенних підприємств лише у випадках чітко визначених законом (до прикладу, у випадку недостатності коштів). Цивільна відповідальність держави Україна реалізується через бюджетне законодавство за обов'язкової безпосередньої або опосередкованої участі контролюючого органу – ДКС України, ФДМ України тощо.

Заходами цивільно-правової відповідальності держави Україна є відшкодування збитків, неустойка та сплата процентів річних за прострочення виконання грошового зобов'язання. Заходи цивільно-правової відповідальності держави Україна направлені на орган державної влади, який діяв від імені держави в момент порушення зобов'язання. Такі заходи можуть бути застосовані до держави Україна лише на підставі рішення суду, а не у добровільному порядку, як це може бути притаманно для фізичних або юридичних осіб.

Отже, підставою для застосування до держави Україна заходів цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань є рішення суду про безспірне списання бюджетних коштів, яке набрало законної сили.

Висновки до розділу 1

Держава є особливим учасником цивільних правовідносин. Історично дане питання брало свій початок ще за часів римського права, на підставі

чого отримало подальший розвиток в нормативно-правових актах багатьох держав світу. Сучасним українським цивільним законодавством закріплено положення про участь держави Україна у приватних правовідносинах на рівні з іншими учасниками. При цьому, держава Україна не наділена ознаками юридичної особи, як це притаманно для Німеччини або Нідерландів. Як публічному суб'єкту державі Україна притаманні такі ознаки як публічно-правова природа, суверенітет, владні повноваження. Серед ознак, що характеризують державу Україна, як суб'єкта приватного права, визначено юридичну рівність поряд з іншими суб'єктами, збереження публічно-правової природи без її використання, визначення порядку набуття, зміни та припинення прав та обов'язків та меж їх здійснення виключно законом.

Цивільна правосуб'єктність держави включає в себе цивільну правоздатність, дієздатність та деліктоздатність. Особливими ознаками цивільної правосуб'єктності держави, зокрема, є наявність суверенітету та політичної влади (що не характерно для інших учасників цивільних правовідносин); а також самостійне визначення державою обсягу своєї цивільної правосуб'єктності шляхом прийняття законів та інших нормативно-правових актів.

Цивільна правоздатність держави Україна має спеціальний характер, оскільки її обсяг та зміст передбачений виключно нормативно-правовими актами. Особливістю цивільної правоздатності держави Україна є те, що моментом її виникнення є встановлений факт незалежності та суверенітету; цивільна правоздатність держави не може бути обмежена. Доведено, що момент виникнення цивільної право- та дієздатності держави Україна повністю збігається.

Цивільна дієздатність держави Україна знаходить свій вияв у можливості брати участь у цивільних правовідносинах безпосередньо та опосередковано. При цьому, встановлено, що дієздатність держави неможливо обмежити або позбавити її. Безпосередня участь держави Україна

розглядається як участь від її імені органів державної влади у межах їхньої компетенції, встановленої законом (органів саме виконавчої влади). Визначено, що завдяки компетенції (а не публічно-владним повноваженням) укладати договори від імені держави може лише той орган, який має для цього необхідний обсяг право- та дієздатності. Опосередкованою є участь держави через створені нею юридичні особи, однак які не діють від її імені, оскільки мають власні інтереси. У зв'язку із цим доведено, що самотійна участь держави Україна у цивільних правовідносинах є синонімом «безпосередньої» участі. При цьому, цивільна право- та дієздатність органу державної влади у договірному зобов'язанні від імені держави Україна збігається з цивільною право- та дієздатністю держави.

Договірна право- та дієздатність надає державі можливість бути учасником договірних правовідносин, що є визначальним для виконання її основоположних функцій. Зокрема, законом чітко встановлені об'єкти щодо яких держава Україна може або не може вступати у договірні правовідносини, усі грошові кошти, отримані державою Україна від виконання договорів, стороною яких вона є, спрямовуються до Державного бюджету.

Держава Україна наділена цивільною деліктоздатністю, а отже, може нести відповідальність за порушення як договірних, так і недоговірних (деліктних) зобов'язань. Доведено, що держава Україна як завдавач шкоди несе відповідальність через органи державної влади, однак орган, що завдав шкоди, та орган, який несе відповідальність, може не збігатися.

Цивільно-правова відповідальність держави Україна характеризується можливістю застосувати сама до себе державний примус через судові рішення. Підставою виникнення цивільно-правової (договірної) відповідальності держави Україна є цивільне правопорушення, тобто порушення умов договору. Умовами виникнення такої відповідальності є: 1) протиправна поведінка (при договірній відповідальності – невиконання (бездіяльність) або неналежне виконання зобов'язання (дія); 2) наявність

шкоди – негативних наслідків (при договірній відповідальності – збитки); 3) причинно-наслідковий зв'язок (має місце у випадку застосування такого заходу цивільно-правової відповідальності як відшкодування збитків; в інших випадках є факультативною умовою); 4) поведінкова вина.

Доведено, що заходами цивільно-правової відповідальності держави Україна є відшкодування збитків, неустойка та сплата процентів річних за прострочення виконання грошового зобов'язання.

Встановлено, що держава несе відповідальність за рахунок бюджетних коштів, а фактичною стороною у спорі є держава Україна.

РОЗДІЛ 2

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ЗА УЧАСТЮ ДЕРЖАВИ УКРАЇНА

2.1. Поняття та ознаки договірних зобов'язань за участю держави Україна

Зобов'язальне право є одним із найбільш досліджуваних підгалузей цивільного права України, основні принципи якого були закладені такими вітчизняними науковцями як Н.Ю. Голубєва, О.В. Дзера, Р.А. Майданик, Н.С. Кузнєцова, Р.О. Стефанчук, С.Д. Гринько, Є.О. Харитонов та ін. Громадянське суспільство не може функціонувати за відсутності наукового регулювання сфери зобов'язань, а тому існує нагальна необхідність ґрунтовного дослідження вказаної сфери. Ґрунтуючись на принципі наукової послідовності, саме крізь призму визначення основоположних засад зобов'язання видається за можливе встановити місце держави Україна у цивільних договірних правовідносинах.

Доктрина зобов'язального права традиційно спирається на здобутки зобов'язального права Стародавнього Риму, адже зобов'язання було одним із найважливіших інститутів римського приватного права. Про це неодноразово зазначав М.М. Агарков у своїх працях. Зокрема, створення римськими юристами загального поняття зобов'язання він назвав найбільшою заслугою римського народу [4, с. 15].

Свого часу Г.Ф. Шершеневич вказував, що за допомогою римського права утворилась така класифікація підстав виникнення зобов'язань як договір (юридична угода) та правопорушення [230, с. 352]. І.А. Покровський називав цивільні правопорушення (делікти) найдавнішим зародком зобов'язальних відносин, в той час як самостійне джерело зобов'язань – договір – з'явилося значно пізніше [121, с. 226].

С.Д. Гринько зазначає, що термін «зобов'язання» в римському приватному праві застосовувався для позначення правовідношення між кредитором і боржником – тобто під зобов'язанням розуміли право вимоги кредитора та обов'язок боржника в їхній сукупності [58, с. 111]. При цьому вона звертає увагу на те, що римському приватному праву було притаманно два визначення зобов'язання – як юридичний зв'язок між боржником і кредитором, від якого звільняються виконанням прийнятого обов'язку, і як порівняння зобов'язання із речовим правом [58, с. 111].

За Законами XII таблиць зобов'язання було цілком особистою підлеглистю боржника кредиторіві, що могло призвести до повного зникнення самої особи боржника в рабстві, боржник ніби закладав себе кредиторіві. Значно пізніше боржник був звільнений від особистої відповідальності перед кредитором, стягнення було перенесене на його майно [39, с. 52-53].

Підставою виникнення зобов'язань у римському праві вважалися юридичні факти – конкретні життєві обставини. Як зазначав О.А. Підопригора, юридичний факт завжди має правові наслідки (народження людини, вчинення правопорушення, стихійні лиха тощо), в той час як звичайні факти (прогулянка у лісі) не мають жодних юридичних наслідків [120, с. 169].

Головний розподіл зобов'язань за ознакою підстави їх виникнення зводиться до протиставлення зобов'язань з договору (*ex contractu*) зобов'язанням, що виникають з правопорушень. Римський юрист Гай, приводячи цю класифікацію в своїх Інституціях (3.38), називав її найголовнішим розподілом зобов'язань (*summa diviso*) [113, с. 118]. В той же час в Дигестах існувала така класифікація виникнення зобов'язань: 1) з договору; 2) ніби з договору (*quasi ex contractu*); 3) з делікту; 4) ніби з делікту (*quasi ex delicto*). Як зазначав І.Б. Новицький, конструкції «ніби» вказували на відсутність самого договору або делікту, однак зобов'язання, що виникали з таких юридичних фактів, мали з ними спільні риси [113, с. 119].

Суб'єктами зобов'язальних правовідносин за римським правом визнавалися за статусом свободи – вільні та раби, за статусом громадянства: римські громадяни, латини, перегрини, вільновідпущеники та колони; за сімейним статусом – глави сімейств та інші члени родини [120, с. 64-65]. Римське право не знало поняття «юридична особа», однак, на думку О.А. Підпригори, найбільш поширеними видами юридичних осіб у Римі були казна, муніципії, різноманітні об'єднання осіб однієї професії, релігійні організації [120, с. 81].

До публічно-правових утворень в Стародавньому Римі відносили римську державу (римський народ) і міські ради (магістрати, муніципії) [58, с. 200]. Римська держава вступала у цивільні правовідносини через казну – фіск, у зв'язку з чим в юридичній літературі склалися дві концепції щодо ролі фіска (імператора) в управлінні державним майном: 1) фіск – як орган управління принцепса, тому держава до юридичних осіб не відносилася; 2) держава діяла через фіск як юридична особа [58, с. 202]. Так, майно фіска не підлягало втраті за давністю, його вимоги задовольнялися першочергово, тому згодом було висловлено позицію, що фіскальне майно – це майно держави [182, с. 91].

Важливим є те, що римські юристи наділяли міста та державу такими ознаками як здатність бути позивачем і відповідачем у суді, здатність нести відповідальність за шкоду, завдану неправомірними діями або бездіяльністю тощо. Як зазначає С.Д. Гринько, на відміну від юридичних осіб, зокрема фіска, держава самостійно встановлювала загальнообов'язкові правила поведінки учасників цивільних правовідносин і порядок вирішення їх можливих спорів. Крім того, держава самостійно визначала власну цивільну правосуб'єктність, її зміст і межі, що дає підстави стверджувати про неможливість ототожнення римської держави із фіском, а також визнання за державою статусу юридичної особи [58, с. 205]. Фіск користувався такими правами: 1) мав законне право застави у майні своїх боржників без попередньої з ними домовленості про заставне забезпечення; 2) за

договорами він стягував з боржників відсотки без згоди щодо цього; 3) користувався привілеями неповнолітніх, особливо привілеєм щодо повернення до первинного стану; 4) мав право переносити право власності на правонаступників, якщо сам не мав такого права [195, с. 190-191].

Римський народ не тільки укладав договори з іншими державами і не тільки отримував в казну різні доходи, але і вступав в юридичні відносини з власними громадянами, укладав орендні договори і договори поруки, давав позику громадянам і отримував назад зайняті суми, купував і продавав рухомі і нерухомі речі, отримував дарунки та спадок [195, с. 35].

У Римі особа позначалася терміном *persona*, однак не всіх у Римській державі визначали особами, тобто суб'єктами права (інтереси панівної верстви рабовласників не допускали рівності людей, тому раби були не суб'єктом, а об'єктом права) [182, с. 70-71]. Більше того, римські юристи не виділяли такого окремого суб'єкта правовідносин як юридична особа, оскільки назва «юридична особа» римському праву взагалі не була відома – новітні дослідження показали, що в латинській мові не існувало спеціального терміну для виокремлення такого явища [113, с. 60]. Натомість існували союзи осіб однієї професії, муніципії, корпорації тощо. Так, за муніципіями визнавалася господарська самостійність, оскільки часто це були високорозвинені міста, які володіли великим майном і складним господарством; муніципії також могли отримувати майно за заповітними відписами (легатами) [182, с. 89].

Підсумовуючи усе викладене, можна дійти висновку, що публічно-правові утворення за часів Стародавнього Риму були наділені цивільною правоздатністю, оскільки могли брати участь у зобов'язальних правовідносинах з моменту свого створення та нести відповідальність за шкоду, завдану неправомірними діями або бездіяльністю.

З урахуванням вказаних характерних рис зобов'язання (*obligatio*) визначається у кількох варіантах: «Зобов'язання є правовими ланцюгами, що примушують нас щось виконати відповідно до законів нашої держави»

(Д. 1.3.13); або «Значення зобов'язання полягає не в тому, щоб зробити нашим який-небудь тілесний предмет або який-небудь сервітут, а щоб зв'язати перед нами іншого, аби він нам щось дав, зробив або надав» (Д. 44.7.3) [181, с. 355].

На переконання Н.Ю. Голубевої те, що римське зобов'язання на ранніх стадіях було суворо особистим взаємовідношенням кредитора й боржника, за умов обмеженого цивільного обороту не викликало істотних незручностей, однак згодом виникла потреба в більш гнучкому підході [39, с. 23]. До ознак зобов'язання за римським правом вона відносить наступні: 1) неформальна угода ніколи не породжувала юридично дійсне зобов'язання; 2) зобов'язання було суто особистим відношенням між двома або декількома певними особами; 3) перелік зобов'язальних форм був суворо обмежений (вид позову відповідав виду зобов'язання) [39, с. 51-52].

Таким чином, ознака виконання зобов'язання особисто учасником, яка є традиційною і для сучасного вчення про зобов'язання, є прямим доказом рецепції римського цивільного права. Із вказаного слідує, що рецепція римського цивільного права відіграла визначальну роль у формуванні законодавства та науки у сфері зобов'язального права.

Пізніше ідеї римських юристів були відтворені у німецькому праві, яке увійшло в історію як пандектне право (курси пандектів Ж. Гудсмана, Г. Дернбурга, Віндшейда) [56, с. 93].

Першоджерелом вітчизняного зобов'язального права вважається «Руська правда», яка закріплювала основи зобов'язань, що виникали із заподіяння шкоди та договору (купівля-продаж, міна, зберігання, позика, найм). Так, людина, що заподіяла поранення іншій людині, окрім кримінального штрафу, повинна була сплатити збитки потерпілому, у тому числі послуги лікаря [39, с. 58]. Такий вид штрафу мав назву «урок» – приватна грошова компенсація, яка стягувалась за вчинення злочину [102, с. 211].

За Литовськими статутами свобода договору була дещо обмежена. Так, у Першому Литовському статуті (1529) та Другому Литовському статуті (1566) феодал міг продати або іншим способом відчужити свою вотчину, для чого повинен був отримати дозвіл Великого князя Литовського, однак лише Третій Литовський статут (1588) надав шляхті право вільно, на власний розсуд, розпоряджатися своїм майном [22, с. 95].

Зобов'язання в Гетьманщині виникали на підставі угод (договорів, контрактів) або із заподіяння шкоди [14, с. 23-24]. Досить вагомий вплив на вітчизняне зобов'язальне право мав кодекс «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року, яким було передбачено особливості участі у зобов'язальних відносинах іноземних громадян, множинність сторін у зобов'язанні, порядок задоволення вимог кредиторів, закріплення певних елементів права притримання тощо [23, с. 27]. Тому слід погодитися з І.Й. Бойко, що зобов'язальне право Гетьманщини, яке було детально відрегульоване у «Правах, за якими судиться малоросійський народ», має незаперечну історичну цінність, оскільки є виразником рівня розвитку соціально-економічних відносин та правової культури українського народу [14, с. 42].

За Галицьким цивільним кодексом 1797 року зобов'язання визначалось як дія, шляхом якої одна сторона переносить на іншу сторону будь-яке особисте право і внаслідок чого покладає на себе певний обов'язок, який з особистим правом того, на кого воно переноситься, співвідноситься як причина і наслідок [24, с. 10].

За часів існування радянського права була висловлена думка про те, що категорія «зобов'язання» є начебто, не цивільно-правовою, а міжгалузеву, оскільки, як вважали її автори, існують трудові, фінансові, управлінські, господарські, внутрішньогосподарські та інші зобов'язання [220, с. 8]. Слід погодитися з думкою Н.С. Кузнецової, яка зазначає, що в радянську добу в центрі уваги знаходилися зобов'язання, що ґрунтувалися на директивних планових актах держави, оскільки пріоритетними визначалися принципи

належного виконання зобов'язання, економічності, співробітництва сторін [92, с. 10].

Так, у ЦК УРСРС від 1963 року закріплено, що у зобов'язанні одна особа (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої особи (кредитора) певну дію, як-от: передати майно, виконати роботу, сплатити гроші та інше або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку (ст.151) [210]. Із зазначеного слідує, що законодавець вказував на суб'єкти, об'єкти та зміст зобов'язальних правовідносин.

Слід зазначити, що в доктрині радянського права держава досить рідко виступала суб'єктом зобов'язальних відносин. Наприклад, до таких випадків можна віднести відносини щодо державного кредиту, відшкодування витрат по зберіганню і збуту знахідки, виплата винагороди особі, яка знайшла скарб тощо [191, с. 174].

Положення ЦК України від 2003 року майже дублює вказане вище визначення зобов'язання, а саме: правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від вчинення певної дії (негативне зобов'язання), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку (ст. 509) [209].

Очевидно, що зобов'язальне право в Україні будувалось на основі рецепції римського права крізь століття, оскільки 1) визначення терміну «зобов'язання» майже зберегло свою правову природу у чинному ЦК України; 2) юридичний факт є підставою виникнення цивільного зобов'язання; 3) суб'єкти зобов'язання поділяються на фізичних та юридичних осіб, а публічно-правові утворення є особливими суб'єктами таких правовідносин.

У юридичній літературі термін «зобов'язання» містить безліч визначень та обґрунтувань. Зазвичай цей термін застосовується для позначення правовідносин, в яких одна сторона повинна вчинити на користь

іншої сторони дію (або утриматись від цього), а іншій стороні притаманне право вимоги до такого обов'язку.

Для того, щоб повно та детально розкрити категорію «зобов'язання» необхідно звернутися до самого тлумачення терміну «поняття». Так, на думку М.М. Агаркова, зміст поняття обернено пропорційний його обсягу. Чим поняття є більш загальним, ніж більше коло об'єктів, явищ воно охоплює, тим воно бідніше за змістом, тим менше ознак воно в собі містить [4, с. 8]. За визначенням професора А.Є. Конверського поняття як форма мислення є такий спосіб відображення дійсності, коли предмет розкривається через сукупність його суттєвих ознак [89, с. 131].

У зв'язку із зазначеним поняття зобов'язань у юридичній літературі розкривають через сукупність ознак, яке його і складають. О.С. Іюффе вказував, що зобов'язанням є закріплені цивільним законом суспільні відносини з переміщення майна та інших результатів праці, в силу якого одна особа (кредитор) має право вимагати від іншої особи (боржника) вчинення певних дій та обумовленого цим утримання від вчинення певних інших дій [79, с. 54]. Такої ж точки зору дотримувався М.М. Агарков, вказуючи, що зобов'язанням є цивільне правовідношення, в силу якого одна особа (або кілька осіб) має право вимагати від іншої особи (або кількох інших осіб) вчинення певної дії або утримання від вчинення будь-яких дій [4, с. 12]. Схожої думки притримувався О.А. Красавчиков, на переконання якого, зобов'язання являє собою такі цивільні правовідносини, в силу яких одна особа (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу і т.д.) або утриматися від вчинення відомої дії, а кредитор має право вимагати зазначеної поведінки від боржника [191, с. 412-413].

На ідеях цивілістичної доктрини ґрунтуються норми ЦК України. Так, за ст. 509 ЦК України зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони

(кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від вчинення певної дії (негативне зобов'язання), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку [209].

Однак Є.О. Харитонов слушно зазначає, що некоректною є вказівка на те, що одна сторона зобов'язання (кредитор) має права, а інша (боржник) – обов'язки, маючи на увазі взаємну пов'язаність сторін зобов'язання правами та обов'язками [227, с. 393]. При цьому О.В. Дзера зазначає, що у зобов'язанні із заподіяння шкоди потерпіла сторона завжди є тільки кредитором, а заподіювач шкоди – завжди боржником [73, с. 10]. Позиція вчених є правильною, оскільки зобов'язання це такий вид цивільних відносин з переміщення майнових і немайнових благ, сторони яких мають взаємні права і обов'язки для задоволення своїх інтересів (за винятком зобов'язань, що виникли із заподіяння шкоди).

На нашу думку, рух матеріальних або нематеріальних цінностей є визначальною рисою зобов'язання, оскільки вона притаманна лише зобов'язальним відносинам. До прикладу, у договорі міни кожна із сторін зобов'язується передати другій стороні у власність один товар в обмін на інший товар (ст. 715 ЦК України) [209]. В даному договорі кожна із сторін є продавцем того товару, який він передає в обмін, і покупцем товару, який він одержує взамін.

Існують також договори, в яких лише одна сторона має обов'язки. Наприклад, за договором дарування одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати в майбутньому другій стороні (обдаровуваному) безоплатно майно (дарунок) у власність (ст. 717 ЦК України) [209]. При цьому договір, що встановлює обов'язок обдаровуваного вчинити на користь дарувальника будь-яку дію майнового або немайнового характеру, не є договором дарування. Слід зазначити, що договором дарування може бути встановлений обов'язок обдаровуваного вчинити певну дію майнового характеру на користь третьої особи або утриматися від її вчинення (ч. 1

ст. 725 ЦК України), однак такий обов'язок не впливає на правову природу договору дарування.

Таким чином, зобов'язання – це такий вид правовідношення, в якому боржник вчиняє дії або утримується від їх вчинення на користь кредитора, який має право вимоги, під впливом ризику настання відповідальності за його порушення.

Для визначення поняття цивільного зобов'язання за участю держави Україна необхідно розуміти, що держава не може використовувати свої владні прерогативи для того, щоб довільно змінювати в своїх інтересах цивільно-правові норми або нав'язувати контрагентам свою волю в конкретних правовідносинах, інакше ринковий (майновий) оборот не зможе нормально функціонувати, а необхідна йому приватно-правова форма буде зруйнована [50, с. 281].

М.М. Агарков відзначає головною ознакою зобов'язання наявність активного та пасивного суб'єкта, визначаючи активного (кредитора) як наявність у нього права вимоги [4, с. 14]. На противагу зазначеному, Р.А. Майданик вказує, що зобов'язання зазвичай не зводиться до пасивної поведінки боржника – при переміщенні благ боржнику необхідно вчинити певні активні дії, адже пасивна поведінка здебільшого лише супроводжує активні дії, але не заміняє їх [101, с. 191]. В такому разі слід погодитися з думкою вченого, оскільки активні дії вчиняє як кредитор, так і боржник, правомірно виконуючи взяті на себе зобов'язання.

Є.О. Харитонов визначає сторонами зобов'язання кредитора — особу, якій належить право вимоги, і боржника — особу, яка несе обов'язок, відповідний праву вимоги кредитора. При цьому він вказує, що саме дана ознака зобов'язання відрізняє його від абсолютних правовідносин (правовідносин власності тощо), в яких уповноваженій особі протиставлене не конкретне коло зобов'язаних осіб, а «усі й кожен» [226, с. 391]. На думку Є.О. Суханова, кількість кредиторів і боржників у конкретному зобов'язанні не обмежується, що призводить до появи зобов'язань з множинністю осіб

(боржників або (та) кредиторів), оскільки в деяких зобов'язаннях, окрім боржника та кредитора, беруть участь інші суб'єкти – треті особи. При цьому вчений вказував, що у більшості випадків є можливість заміни у зобов'язаннях боржників і кредиторів іншими суб'єктами, тобто заміни осіб у зобов'язаннях [53, с. 24-25].

Вбачається за необхідне також чітко визначати на що спрямовані права і обов'язки зобов'язання, а саме – який їх об'єкт. На переконання Ю.О. Заїки, об'єкт зобов'язання — це те, на що спрямовані права та обов'язки суб'єктів, тобто певні дії щодо речей, грошей, послуг, вказуючи, що ці дії можуть полягати у: а) передачі речей у власність чи користування; б) виконанні певної роботи; в) наданні певних послуг; г) сплаті грошей (відшкодування збитків) тощо [70, с. 152]. Г.Ф. Шершеневич також вказував, що об'єктом зобов'язання є дія, яка в той же час складає і зміст зобов'язання. При цьому він виділяв ще одну мету дій у зобов'язанні – утримання від тих дій, виключне право на здійснення яких належить боржнику, приводячи до прикладу видавничий договір [230, с. 346-347]. Однак, як слушно зазначає С.П. Гришаєв, утримання від вчинення дій як самостійний об'єкт зобов'язання зустрічається рідко, частіше такий вид об'єкта входить до змісту зобов'язання в якості додаткових обов'язків. Прикладом він наводить договір оренди житлового приміщення, за змістом якого одним з обов'язків орендаря є обов'язок не передавати об'єкт в суборенду (якщо це заборонено основним договором), не перепланувати приміщення без згоди орендодавця тощо [49, с. 132].

Зобов'язанню притаманний юридичний і матеріальний об'єкт. О.С. Іоффе юридичним об'єктом зобов'язання називав відповідну поведінку зобов'язаної сторони, при цьому зазначаючи, що матеріальний об'єкт не притаманний усім зобов'язанням – наприклад, зобов'язання з надання послуг та виконання робіт [79, с. 62-63]. Такої ж точки зору притримується Н.Ю. Голубєва, зазначаючи, що об'єктом зобов'язання є поведінка зобов'язаних осіб, в той час як предмет зобов'язання – річ, на яку спрямована

дія боржника, не завжди характерна для цивільного зобов'язання (наприклад, послуги адвоката) [39, с. 206]. В той же час Є.О. Харитонов вказує, що об'єктом зобов'язання може бути і бездіяльність, прикладом чого наводить договір, укладений з власником земельної ділянки про те, що він не буде перешкоджати випасу худоби на його ділянці [225, с. 365].

В цей же час необхідно розрізняти такі два поняття як «предмет» та «об'єкт» зобов'язання. Свого часу Ф-К. Савіньї зазначав, що предмет зобов'язання визначається кількома спеціальними виразами – задоволенням (Leistung) та виконанням (Erfüllung). Перший вираз позначає переважно зобов'язальну діяльність боржника; другий – результат, необхідність і безсумнівність якого і становить мету зобов'язання [186, с. 51].

Подібні висловлювання зустрічаються у напрацюваннях радянських вчених. Так, О.С. Іоффе вбачав вирішальне значення для юридичного змісту зобов'язань у наданні уповноваженій особі можливості вимагати певної поведінки від зобов'язаної особи [75, с. 6]. Такої ж думки притримуються сучасні науковці. Зокрема, Р.А. Майданик вказує, що визначальна риса зобов'язального правовідношення проявляється також в тому, що кредитор вправі вимагати від боржника вчинення дій із надання йому певних благ (переважно майнових) [101, с. 191]. Тобто, якщо в юридичному змісті правовідносин власності на перший план виступає можливість здійснення дій самим власником (володіти, користуватися, розпоряджатися майном), то в зобов'язальних вирішальне значення має право на дію з боку зобов'язаної сторони [74, с. 9].

На думку С.Д. Гринько, з якою необхідно погодитись, предметом зобов'язання є дії боржника, позитивні чи негативні, дії, що мають економічне значення для кредитора, яке може бути визначено в грошовій сумі [58, с. 116]. З огляду на зазначене, слід погодитися із думками С.Д. Гринько та Ю.О. Заїки, оскільки предметом цивільного зобов'язання може бути дія або утримання від її вчинення, в той час як об'єктом

зобов'язання є те, на що спрямовані права та обов'язки суб'єктів зобов'язання (речі, послуги, роботи тощо).

Важливо вказати, що за своїм змістом зобов'язальні правовідносини опосередковують динаміку цивільних правовідносин, в той час як норми інституту права власності регулюють відносини щодо статички майна. Динаміку цивільних відносин О.С. Іоффе та О.О. Красавчиков пояснювали як виникнення, зміну та припинення зобов'язань, вказуючи, що елементи їх складу – суб'єкти і об'єкти, права і обов'язки – можуть піддаватися частковій або повній зміні, що відбиває на собі зміну і рух правового відношення загалом [76, с. 569, 622]. В.Ф. Попондопуло у своїй монографії визначає такі види динаміки цивільних відносин як нормальна динаміка та аномальні динаміки правовідносин власності зобов'язальних правовідносин, при цьому вказуючи, що відносини власності та зобов'язання є нерозривно пов'язані один з одним [123, с. 19]. Нормальну динаміку цивільних відносин науковець пояснює як відповідність між виникненням, зміною та припиненням зобов'язань та вимогою відповідної норми права, в той час як в основі аномальної динаміки цивільних відносин лежить охорона прав їх сторін [123, с. 16]. Така думка щодо динаміки цивільних відносин є обґрунтованою з огляду на те, яку динаміку мають договірні відносини. Так, на нашу думку, пропозиція укласти договір та її прийняття (оферта і акцепт), вибір форми та змісту договору, його укладення є аналогом виникнення договірних відносин, в той час як укладення додаткових угод, внесення змін до договору є їх зміною.

Більшість науковців вважають, що зобов'язальні правовідносини є переміщенням майнових благ від однієї особи до іншої. Свого часу О.С. Іоффе зазначав, що на ґрунті зобов'язальних відносин може відбуватися переміщення не тільки майна в речовій формі, а й інших результатів праці, які також носять майновий характер [75, с. 4]. Такої ж думки притримується Н.С. Кузнєцова, яка вказує, що зобов'язання опосередковують процес

переміщення майна або інших матеріальних результатів, які також мають майновий характер, а тому вони завжди виступають як майнові цивільні правовідносини [213, с. 459]. З думками вказаних вчених необхідно погодитись, адже зобов'язання виникають як і щодо майна, так і щодо немайнових благ: результатів робіт, послуг, результатів інтелектуальної, творчої діяльності, інформації, інших нематеріальних благ.

З огляду на зазначене, важливою ознакою зобов'язання є майновий інтерес, тобто ті бажані для кредитора економічні наслідки, що полягають у збільшенні його майнової сфери [58, с. 126]. Як зазначає Р.А. Майданик, корисність зобов'язання полягає в його встановленні в чийомусь інтересі, задоволення якого означає бути корисним для того, в інтересах кого встановлено зобов'язання [101, с. 207]. Слід вказати, що немайновий інтерес також може мати місце у цивільному зобов'язанні за участі публічно-правового утворення, прикладом чого може бути договір доручення, за яким одна сторона (повірений) зобов'язується вчинити від імені та за рахунок другої сторони (довірителя) певні юридичні дії (ст. 1000 ЦК України) [209].

Однією з ознак зобов'язання також є те, що зобов'язання не створює обов'язку для третьої особи, як це передбачено ст. 511 ЦК України [209]. На думку Є.О. Харитонова, таке положення закону обумовлене тим, що встановлення обов'язків для третіх осіб, які не є учасниками зобов'язання, не відповідає б засадам справедливості, на яких мають ґрунтуватися зобов'язання [227, с. 394]. Зобов'язання мають відносний характер, чим це його відрізняє від цивільних абсолютних майнових правовідносин, передусім від відносин власності, але така відмінність спирається тільки на суб'єктивний склад, не охоплюючи особливостей як змісту, так і об'єкта цих правовідносин [216, с. 8]. Зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться (ч. 1 ст. 526 ЦК України) [209].

Однією з основних ознак зобов'язання також є те, що воно має бути виконано у належному місці [218, с. 247]. За загальним правилом, місце виконання зобов'язання визначається умовами договору, однак якщо цього у договорі не встановлено застосовуються положення статті 532 ЦК України. Г.Ф. Шершеневич зазначав, що час виконання зобов'язання, як і місце, визначаються сторонами за згодою або відповідно до вимог закону, при цьому зазначаючи, якщо строк виконання не встановлений і не може бути встановлений за природою такого зобов'язання, то кредитор може вимагати виконання зобов'язання негайно [230, с. 369]. Таке положення знайшло своє відображення у ч. 2 ст. 530 ЦК України, яка закріплює «обов'язок боржника виконати зобов'язання у семиденний строк від дня пред'явлення вимоги, якщо обов'язок негайного виконання не випливає із договору або актів цивільного законодавства» [209]. Поряд з поняттям «негайно» законодавець вживає конструкцію «на першу вимогу». Так, зберігач зобов'язаний на першу вимогу поклажодавця повернути річ, навіть якщо строк її зберігання не закінчився (ст. 953 ЦК України); за договором банківського вкладу незалежно від його виду банк зобов'язаний видати вклад або його частину на першу вимогу вкладника (ч. 2 ст. 1060 ЦК України) [216, с. 40].

Спосіб виконання зобов'язання визначається, зазвичай, умовами укладених договорів, загальними положеннями ЦК України, спеціальними нормами ЦК України та іншими актами цивільного законодавства. Такими способами є виконання зобов'язання одноразово або частинами, з множинністю на стороні боржника та/або кредитора, зустрічне виконання, виконання внесенням боргу в депозит нотаріуса [216, с. 36-37].

За порушення зобов'язання, його невиконання або неналежне виконання, наступає передбачена законом або договором відповідальність. Правовими наслідками порушення зобов'язання може бути розірвання договору, припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання (якщо це встановлено договором або законом), зміна умов зобов'язання, сплата неустойки, відшкодування збитків та моральної шкоди

(ст. 611 ЦК України) [209]. Наприклад, якщо підрядник своєчасно не розпочав роботу або виконує її настільки повільно, що закінчення її у строк стає явно неможливим, замовник має право відмовитися від договору підряду та вимагати відшкодування збитків (ст. 849 ЦК України) [209]. Одними із таких санкцій може бути можливість зменшення ціни, безоплатного усунення недоліків, заміни товару у випадках продажу товару неналежної якості тощо [51, с. 404].

З огляду на зазначене, можна дійти висновку, що до ознак зобов'язання також можна віднести виконання обов'язку під впливом застосування цивільно-правової відповідальності при порушенні умов зобов'язання. В цей же час, відповідальність за порушення зобов'язань покладається при наявності вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом (ст. 614 ЦК України) [209].

Також, зобов'язання як цивільне правовідношення необхідно відрізняти від правовідносин, які стосуються інших правових галузей – зокрема публічного права. Так, сплата податків хоча і є майновою, однак є публічно-правовою, не приватноправовою [53, с. 8]. У зв'язку з цим зобов'язання необхідно розглядати як результат реалізації саме цивільного законодавства [227, с. 394].

Важливим принципом цивільного права є принцип неприпустимості односторонньої відмови від виконання зобов'язання і неприпустимість односторонньої зміни його умов – якщо ж така відмова мала місце, то вона, як правило, розглядається як підстава для застосування міри відповідальності [224, с. 449]. Слід також вказати про ще один важливий принцип виконання зобов'язання: принцип належного виконання зобов'язання, яке повинно бути здійснене належними суб'єктами, належним предметом і способом, у належному місці, у належний строк [216, с. 42]. Складовою принципу належного виконання зобов'язання є принцип реальності, відповідно до якого боржник повинен вчинити саме ті дії, які прямо передбачені у зобов'язанні [218, с. 250].

Серед традиційних ознак О.А. Красавчиков виділяв такі спеціальні ознаки зобов'язання як цілеспрямованість, конкретність змісту і санкціонованість. Так, цілеспрямованістю зобов'язання він називав виконання боржником обов'язків безпосередньо самому кредитору. Щодо конкретності змісту, то в даному випадку боржник повинен виконати або утриматись від виконання суворо визначених дій. Санкціонованість зобов'язання О.А. Красавчиков визначав з двох сторін: як правовідносини, санкціоновані законом, та обов'язок нести відповідальність (санкції) за порушення умов зобов'язання [191, с. 414].

Із вказаного вище слідує, що загальними ознаками цивільного зобов'язання є: 1) наявність кредитора, якому належить право вимоги, та боржника, який повинен вчинити певну дію (або утриматись від її вчинення) на вимогу кредитора; 2) предметом зобов'язання є дії боржника (або утримання від їх вчинення), а об'єктом – те на, що спрямовані такі дії; 3) зобов'язання створюється лише для учасників такого правовідношення; 4) зобов'язання має виконуватися належним чином; 5) наявність майнового або немайнового інтересу у суб'єктів зобов'язання; 6) настання цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язання.

Підставами для виникнення зобов'язання є юридичні факти, які у ЦК України вказані наступним чином: договори та інші правочини; створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності; завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі; акти цивільного законодавства; акти органів державної влади або органів місцевого самоврядування; рішення суду; настання або ненастання певної події (ч. 2 ст. 509 ЦК України; ст. 11 ЦК України) [209]. О.А. Красавчиков свого часу зазначав, що юридичний факт – це факт реальної дійсності, з яким норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення цивільного правовідношення, та який має правові наслідки [191, с. 83]. Традиційно юридичні факти поділяються на дії та події

– дії залежать від волі людини, в свою чергу події не залежать від волі людини [191, с. 86].

Зобов'язання, підставами виникнення яких є правочини, інші правомірні дії, називають в юридичній літературі договірними. Всі вони забезпечують суб'єктам свободу встановлювати права і обов'язки, визначати їх зміст і межі реалізації [48, с. 323]. Договір є однією з найпоширеніших підстав виникнення зобов'язання. Договір – юридичний факт, і майнові відносини (правовідносини), на організацію і регулювання яких він спрямований, – самостійні явища, кожне з яких має свій власний зміст [48, с. 341].

Якщо договір змінюється або розривається у судовому порядку, зобов'язання змінюється або припиняється з моменту набрання рішенням суду про зміну або розірвання договору законної сили (ч. 2 ст. 653 ЦК України) [209]. Із зазначеного слідує, що не менш важливою підставою виникнення зобов'язання є судові рішення, в якому встановлюються усі обставини зобов'язальних правовідносин між сторонами та їх правові наслідки. Наприклад, рішення суду про вилучення у власника культурних цінностей, що безхазяйно утримуються, породжує зобов'язання щодо викупу їх державою або реалізації з природних торгів [213, с. 460]. Договірні (регулятивні) та зобов'язання, що виникли із завдання шкоди (правоохоронні) різні не тільки за підставою їх виникнення, а й (що більш важливо) за своїм змістом вони є різноплощинними і субординаційними [123, с. 27].

Недоговірні зобов'язання виникають з фактів заподіяння шкоди життю, здоров'ю громадянина, майну будь-якого суб'єкта цивільного права [49, с. 131]. За ЦК України до недоговірних зобов'язань відносяться публічна обіцянка винагороди без оголошення конкурсу або за результатами конкурсу; вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення; рятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи; створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну

юридичної особи; відшкодування шкоди; набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. До недоговірних підстав виникнення зобов'язання Ю.О. Заїка також відносить створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності [71, с. 181]. Головною відмінністю такої підстави виникнення зобов'язання від того, що виникає з договору, є те, що при укладенні договору особа вчиняє вольову дію, направлену на виникнення відповідного зобов'язання, в той час як зобов'язання, пов'язане зі створенням твору, винаходу, виникає безпосередньо з підстав, визначених законом [46, с. 243-244].

Н.Ю. Голубєва зазначає, що в основі договірних зобов'язань лежить договір між сторонами, а в основі недоговірних – наприклад, протиправна дія зобов'язаної особи (заподіяння моральної або майнової шкоди), при цьому вона вказує, що недоговірні зобов'язання іноді називають деліктними, що не зовсім точно, оскільки вони ще мають назву охоронних [74, с. 11]. В цей же час О.В. Дзера визначає такі головні відмінності між деліктним зобов'язанням і договірним охоронним зобов'язанням як: вчинення винного діяння, різна юридична природа та зміст обов'язку заподіювача в деліктному зобов'язанні і обов'язку боржника в договірному охоронному зобов'язанні, різний об'єкт; а у деліктному зобов'язанні обов'язок заподіювача спрямований на поновлення порушеного абсолютного права (відшкодування збитків), а у договірному зобов'язанні обов'язок боржника спрямований на забезпечення виконання договору [73, с. 805-806].

Зобов'язання, що виникають із односторонніх правочинів (довіреність, заповіт) називають односторонньо-вольовим [224, с. 440]. Такі зобов'язання виникають шляхом одностороннього волевиявлення суб'єкта, який розпоряджається своїм суб'єктивним правом або бере на себе суб'єктивний обов'язок [225, с. 366]. Також зобов'язання можуть виникати і з угод, які не передбачені законом, однак не протирічать йому, які породжують цивільні права і обов'язки в силу загальних засад та змісту цивільного законодавства [53, с. 15].

Адміністративні акти теж вважаються однією з підстав виникнення цивільних зобов'язань. Наприклад, у разі прийняття органом державної влади або органом місцевого самоврядування рішення про викуп земельної ділянки у зв'язку з суспільною необхідністю у цих органів виникає зобов'язання сплатити викупну суму власнику земельної ділянки у порядку, встановленому законом [216, с. 12].

Таким чином, серед передбачених цивільним законодавством України підстав виникнення зобов'язань одне з головних місць посідає саме договір, оскільки це основна форма встановлення, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків.

На нашу думку, правовий статус держави України беззаперечно бере свій початок у сфері публічного права, адже їй притаманні певні властивості незалежно від того чи є вона учасником владно-управлінських відносин чи приватно-правових. Тому доцільно проаналізувати різницю понять «держава Україна» в цивільному та адміністративному договірному праві, оскільки вказані галузі права тісно переплітаються при дослідженні місця держави Україна у цивільно-правових відносинах.

Статус держави Україна в цивільних та адміністративних договірних правовідносинах має вагомі відмінності. Так, суб'єкти адміністративного права можуть реалізовувати свій правовий статус в рамках наступних чотирьох найбільших блоків: в організаційно-управлінському праві (відносини з загальної організації управління в різних галузях і сферах управління); в управлінському процесі, що означає використання управлінських процедур, підготовку і прийняття правових актів управління і застосування інших адміністративно-правових форм і методів; в адміністративному процесі (відносини з приводу забезпечення судового захисту прав, свобод, законних інтересів фізичних і юридичних осіб); в адміністративно-деліктному праві (відносини, що виникають при застосуванні заходів адміністративного примусу уповноваженими органами і посадовими особами до суб'єктів, які порушують правові норми) [12, с. 126].

На нашу думку, слід приділити особливу увагу такому правовому явищу як адміністративний договір. Відповідно до ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства України адміністративним договором є спільний правовий акт суб'єктів владних повноважень або правовий акт за участю суб'єкта владних повноважень та іншої особи, що ґрунтується на їх волеузгодженні, має форму договору, угоди, протоколу, меморандуму тощо, визначає взаємні права та обов'язки його учасників у публічно-правовій сфері і укладається на підставі закону [84]. Законодавець в свою чергу вказує на таку мету укладення адміністративних договорів: а) для розмежування компетенції чи визначення порядку взаємодії між суб'єктами владних повноважень; б) для делегування публічно-владних управлінських функцій; в) для перерозподілу або об'єднання бюджетних коштів у випадках, визначених законом; г) замість видання індивідуального акта; ґ) для врегулювання питань надання адміністративних послуг [84].

В науковій площині адміністративний договір характеризують як визначену актами адміністративного права угоду сторін, одна з яких є носієм державно-владних повноважень стосовно інших [87, с. 105]. На думку В.С. Стефанюка, до адміністративних слід відносити договори, що містять спеціальні зобов'язання (умови), які виходять за межі звичайних цивільно-правових договірних правовідносин [196, с. 129]. Для порівняння, у Франції існують такі критерії адміністративних контрактів: принаймні однією зі сторін є юридична особа публічного права, або сторона діє на користь такої особи; контракт містить виняткові умови, що не застосовуються у цивільно-правових договорах і виходять за рамки цивільного права (право адміністративного органу в односторонньому порядку розірвати договір, давати інструкції щодо виконання договору, застосовувати санкції; віднесення спорів з контракту до юрисдикції адміністративного суду тощо) [91, с. 177].

На відміну від договорів приватного права, в адміністративному договорі завжди діє хоча б один державно-владний учасник, який реалізує в

рамках своєї компетенції функції державного управління [10, с. 86]. Досліджуючи адміністративний договір, необхідно зазначити, що його обов'язковими ознаками є те, що однією зі сторін завжди є суб'єкт владних повноважень, а зміст такої угоди нерозривно пов'язаний з владно-управлінськими функціями суб'єкта владних повноважень. Фактично лише реалізація суб'єктом владних повноважень саме адміністративної, а не цивільної правової правосуб'єктності, є невід'ємною ознакою адміністративного договору [107, с. 103].

Необхідно також звернути увагу на п. 6 Постанови Пленуму ВС України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» № 9 від 06.11.2009 року. У згаданому пункті йдеться про розгляд справ щодо визнання оспорюваного правочину недійсним і застосування наслідків його недійсності в порядку цивільного судочинства [126]. Однак винятком з даного правила є абз. 2 п. 6 згаданої Постанови Пленуму, яким встановлено наступне: «За цими ж правилами розглядаються зазначені вимоги і в разі, якщо стороною правочину є суб'єкт владних повноважень, крім вимог про визнання недійсним адміністративного договору» [126].

Із зазначеного випливає, що в порядку цивільного судочинства може розглядатись справа щодо недійсності правочину за участю суб'єкта владних повноважень, в той час розгляд справи про визнання недійсним адміністративного договору в порядку цивільного судочинства є повністю виключеним. На нашу думку, це пояснюється різною юрисдикцією судів при розгляді приватно-правових та публічно-правових спорів, оскільки відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 19 КАС України публічно-правові спори, що виникають з приводу укладання, виконання, припинення, скасування чи визнання нечинними адміністративних договорів, належать до юрисдикції адміністративних судів [84]. В той час як визначальною рисою цивільного судочинства є розгляд справ, що виникають з цивільних та інших правовідносин (ч. 1 ст. 19 ЦПК України) [211], а основними ознаками

цивільних правовідносин є юридична рівність та вільне волевиявлення (ч. 1 ст. 1 ЦК України) [209], що є недопустимим в адміністративно-правових правовідносинах.

Можна зробити висновок, що визначальною рисою адміністративного договірного права є наявність у суб'єкта публічно-владних повноважень, який перебуває у відносинах підпорядкування з іншими суб'єктами, в той час як у цивільному праві таке підпорядкування є порушенням загальних засад цивільного законодавства. Отже, у договірних цивільних відносинах держава Україна не може застосовувати свої владні повноваження.

Таким чином, у договірному адміністративному праві держава Україна – це суб'єкт, наділений владними управлінськими повноваженнями, що знаходиться у відносинах підпорядкування з іншими суб'єктами договірних правовідносин. А в договірному цивільному праві держава Україна є рівноправним учасником договірних правовідносин з особливим статусом. Такий особливий статус зумовлений тим, що держава Україна по своїй природі є суб'єктом публічного права.

Отже, в адміністративному договірному праві держава Україна обов'язково є суб'єктом владних повноважень, для неї характерні такі властивості як субординація та ієрархія, в той час як в цивільному договірному праві юридична рівність є визначальним фактором встановлення, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків. Держава Україна є публічно-правовим утворенням, яке наділене відповідними владними повноваженнями, в той час як будучи учасником приватно-правових відносин даний суб'єкт повинен зберігати баланс юридичної рівності з іншими учасниками зобов'язання. Участь держави в приватно-правових відносинах досить своєрідна: з одного боку, вона є законодавцем, носієм верховної політичної влади, а з іншого – рядовим учасником відносин [100, с. 89].

Як вже було зазначено, за цивільним законодавством України однією з підстав виникнення зобов'язань є договір (ч. 2 ст. 509 ЦК України, ч. 2 ст. 11

ЦК України), який визначається як домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ч. 1 ст. 626 ЦК України) [209]. Такого ж визначення договору свого часу притримувались Г.Ф. Шершеневич [230, с. 396-397], О.А Красавчиков [191, с. 438], О.С. Йоффе [79, с. 75] тощо. Сучасні цивілісти визначають договір як угоду між рівноправними особами, які мають майнову самостійність (Н.Ю. Голубєва) [39, с. 113].

О.С. Йоффе наголошував на відмінності між поняттям «договір» та «правочин», оскільки, на його думку, договір — це не будь-яка, а лише така угода, яка здійснюється співпадаючими волевиявленнями двох або кількох сторін [79, с. 75]. Г.Ф. Шершеневич зазначав, що сфера договору виходить за межі зобов'язальних відносин, як в свою чергу і зобов'язання можуть мати в своїй основі не договір, а інший юридичний факт, правопорушення, безпідставне збагачення [231, с. 305]. Такої ж думки притримувався О.С. Йоффе, вказуючи, що зобов'язання можуть виникати не лише із зобов'язань, але й з адміністративних актів, односторонніх правочинів, неправомірних дій, які носять як договірний, так і недоговірний характер; при цьому він наголошував, що договірним є таке зобов'язання, яке виникає на основі згоди його учасників [79, с. 75]. На противагу зазначеним позиціям науковців М.М. Агарков підкреслював, що серед підстав виникнення цивільних зобов'язань договір посідає привілейоване місце, а зобов'язальне право за характеристиками можна вважати і договірним [4, с. 104].

Є.О. Харитонов виділяє дві головні ознаки цивільно-правового договору: 1) договір виражає волю сторін, а правовий акт – волю органу, що його видав; 2) договір безпосередньо розрахований на регулювання поведінки тільки його сторін – для тих, хто не є сторонами, він може створити права, але не обов'язки; у той же час правовий чи інший нормативний акт породжує спільне для всіх і кожного правило [214, с. 66-67]. С.В. Панченко у своєму дисертаційному дослідженні договір як регулятор суспільних правовідносин «наближає» до закону та інших нормативно-

правових актів [116, с. 171]. При цьому науковець вказує, що цивільно-правовий договір як джерело цивільного договірного права має пріоритет порівняно із нормативно-правовий актом за двох умов: 1) укладений договір не може суперечити нормам закону; 2) умови, визначені в договорі, мають перевагу [116, с. 172].

Загально прийнято, що зобов'язання, в тому числі і договірне, направлено на перехід речі від однієї особи до іншої. При цьому вказаний перехід відбувається в результаті виконання одним із контрагентів – боржником – відповідних обов'язків [18, с. 278]. Таким прикладом може бути договір купівлі-продажу (ст. 655 ЦК України).

Відповідно до ч. 2 ст. 638 ЦК України договір укладається шляхом пропозиції однієї сторони укласти договір (оферти) і прийняття пропозиції (акцепту) другою стороною [209]. Принципова схема договору зводиться до того, що кожна зі сторін абсолютно вільно висловлює свою волю. І тоді, коли виражені таким чином волі збігаються, тобто кожна зі сторін згодна із запропонованою іншою стороною редакцією його умов, договір вважається укладеним [18, с. 78].

Для укладення договору необхідним є досягнення сторонами договору згоди у певній формі. Для укладення договору необхідними є три елементи: 1) пропозиція вступити в договір (оферта); 2) прийняття цієї оферти (акцепт); 3) покриття оферти акцептом (перфекція) [189, с. 310]. Офертою є пропозиція, яка відрізняється від ряду індивідуальних ознак і тягне за собою встановлені в законі правові наслідки того, від кого вона виходить (оферента), так і для адресанта (акцептанта) [18, с. 196]. Акцепт повинен бути направлений лише на ту особу, якій було запропоновано вступити в договір (оферта), інші ж особи не наділені правом акцепту оферти [191, с. 450].

Як зазначав О.А. Красавчиков, найважливішими елементами поняття договору є: 1) суб'єктивний склад; 2) зміст; 3) форма [191, с. 438]. Суб'єктами договору є особи, які беруть участь в укладенні та (або) реалізації визначеного договору [191, с. 438]. На думку С.М. Братуся,

держава діє як суб'єкт права в тих випадках, коли стороною у цивільному правовідношенні є саме держава, а не державний орган [20, с. 238], вказуючи, що держава (казна) – це особливий, відмінний від інших юридичних осіб, суб'єкт цивільного права [20, с. 241]. При цьому він зазначає, що перехід права власності держави на безхазяйну річ або конфісковане майно відбувається через діяльність держави як організації влади, а не з будь-яких цивільно-правових підстав [20, с. 240]. Г.Ф. Шершеневич свого часу державу (казну) називав юридичною особою публічного характеру, яка є одним суб'єктом, не дивлячись на те, що господарська діяльність здійснюється різними органами [230, с. 119].

Держава Україна може бути як кредитором, так і боржником у зобов'язанні, оскільки особливий статус даного суб'єкта не суперечить правам та обов'язкам як кредитора, так і боржника. Необхідно зазначити, що для держави Україна у цивільних зобов'язаннях характерна множинність суб'єктів зобов'язання, а саме Кабінет Міністрів України, Фонд державного майна України та Антимонопольний комітет України можуть виступати як кредитори у договорі про оренду державного майна відповідно до Закону України «Про оренду державного та комунального майна» [143].

Одним із основних засад цивільного законодавства у ст. 3 ЦК України визначено свободу договору, яка означає можливість сторін цивільних правовідносин самостійно визначати укладати договір чи ні, та з ким із партнерів вступати в договірні правовідносини, тобто вибір контрагента договору й вирішення питання про встановлення договірних відносин, за ЦК України, вирішують самі сторони договору [39, с. 112]. Воля і волевиявлення в договорі (угоді) безпосередньо пов'язані з представництвом, яке виникає між представником та тим, хто уповноважує, і має на меті здійснення першим угоди (угод) від імені та в інтересах другого [18, с. 173]. На думку М.І. Брагінського, обмеження автономії волі при укладанні договору може бути зведене до троякого роду цілям. Потреба у внесенні публічного в договірне регулювання шляхом прийняття імперативних норм виникає при

необхідності захистити інтереси слабкої (найслабшої) сторони в договорі, інтереси третіх осіб (перш за все реальних або потенційних кредиторів), а також захистити діючий в країні правопорядок [18, с. 92]. В літературі справедливо звертається увага на «неприпустимість поширення терміну «зобов'язання» на інші не приватно-правові відносини», оскільки до окремих правовідносин, які випливають із норм, прямо передбачених законом, і ґрунтуються на владному підпорядкуванні, цивільне законодавство не може бути застосоване [101, с. 203].

Предметом договору зазвичай виступають дії, спрямовані на встановлення, зміну та припинення цивільних права та обов'язків. На думку Г.Ф. Шершеневича, предметом договору є юридичний наслідок, на який була направлена воля двох або більше осіб. Досягнення цієї мети визначає чинність договору, тобто наявність усіх умов, при яких державна влада готова дати юридичне забезпечення такої угоди [230, с. 74].

За ч. 1 ст. 648 ЦК України зміст договору, укладеного на підставі правового акту органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, обов'язкового для сторін (сторони) договору, має відповідати цьому акту [209]. Вказана норма стосується, наприклад, державного та оборонного замовлення, а тому ознаки імперативного регулювання у цивільних відносинах можуть мати місце. О.С. Іоффе такі договори називав плановими, маючи на увазі обов'язок до вступу у договірні відносини, наприклад, у сфері державних закупівель, поставки, капітального будівництва [79, с. 82]. М.М. Агарков вказував, що угоди, для виникнення яких необхідний адміністративний дозвіл, мають складний фактичний склад. Він це пояснював тим, що в такому випадку відсутнє розуміння класичного волевиявлення сторін для укладення договору (оскільки це не є офертою та акцептом), однак адміністративний дозвіл та пропозиція укласти договір мають координаційний зв'язок, оскільки лише за наявності цих складових можуть настати бажані юридичні наслідки [4, с. 132]. Н.Ю. Голубєва в свою чергу вказує на обмеження свободи договору,

укладаючи договори в обов'язковому порядку при виконанні оборонного або мобілізаційного замовлення [39, с. 116]. Пояснює вона таке обмеження необхідністю захисту державою суспільних інтересів, прав споживачів, особливо в тих сферах економіки, які віднесені до природних монополій тощо [39, с. 119].

І з вказаною позицією вченої необхідно погодитись, оскільки укладення державою договорів є найпоширенішим способом забезпечення її потреб. Так, відповідно до Закону України «Про публічні закупівлі» при укладенні договору про закупівлю товарів, робіт і послуг забезпечуються основні потреби держави.

Важливо вказати, що юридична характеристика суб'єкта цивільних правовідносин полягає у розмежуванні інтересів [230, с. 118]. Як слушно зазначає Р.А. Майданик, корисність зобов'язання полягає в його встановленні в чийомусь інтересі, задоволення якого означає бути корисним для того, в інтересах кого встановлено зобов'язання, а тому безкорисний об'єкт зобов'язання суперечить поняттю зобов'язання [101, с. 207].

На реалізацію інтересів суттєво впливає їх правова сутність: який саме інтерес стоїть на порядку денному – приватний чи публічний або які будуть наслідки в процесі функціонування механізму правового регулювання [34, с. 52]. Так, наприклад, деякі науковці вважають, що інтерес держави Україна як учасника правовідносин не пов'язаний з одержанням майнового зиску [118, с. 56]. Д.І. Мейер свого часу зазначав, що казна, укладаючи договори (переважно підряду та поставки), задовольняє державні потреби [106, с. 117].

Існує думка, що у договорах реалізується не лише приватний інтерес особи, що вступає у відносини з державою з метою отримання прибутку, але й публічний інтерес держави у реалізації однієї зі своїх функцій [25]. Це пояснюється тим, що участь держави Україна у договірних зобов'язаннях є основним засобом забезпечення державних та суспільних потреб, інтересів, які виникають на підставі угоди між суб'єктами договору, тобто завжди є результатом правомірних дій [38, с. 243]. Слід погодитися з думкою, що

держава у цивільному обороті має власні інтереси, що становлять квінтесенцію інтересів суспільства, що є правовою формою узгодження загальносуспільного (публічного) інтересу, представленого державою, з індивідуальним інтересом приватної особи [94, с. 6].

Ще Р. фон Ієрінг вказував, що інтерес у договорі вказує на його мету принести користь іншій стороні договору [184, с. 95]. При цьому він наголошував на тому, що держава, укладаючи з приватними особами договори (купівлі-продажу, будівництва доріг, греблі тощо), задовольняє саме «загальнокорисну або державну мету». Прикладом він наводить будівництво воєнного корабля на замовлення держави, чим пояснює, що кінцевий результат – корабель – не має ніякого відношення до задоволення приватного інтересу [184, с. 98]. З такою думкою вченого слід погодитись, оскільки виокремлення лише приватного, або лише публічного інтересу не вирішить специфіку участі держави Україна у цивільних договірних зобов'язаннях.

Ю.О. Тихомиров характеризує публічний інтерес як інтерес соціальної групи, задоволення якого служить обов'язковою умовою і гарантією його існування та розвитку [200, с. 6]. В.М. Сирих пояснює публічний інтерес як результат усвідомлення матеріальних і духовних благ як життєво необхідних, для досягнення яких діючий суб'єкт (суспільство, держава або особа) повинен здійснити певну соціально значиму діяльність [197 с. 172]. При цьому вчений наголошує, що наявність у суб'єкта публічного інтересу є основною ознакою його як суб'єкта публічного права, зазначаючи, що «інтерес тому і називається публічним, що представляє інтерес суспільства в цілому, а не його органу управління – держави – або окремої соціальної спільності, класу» [197, с. 173].

Судова практика пояснює публічний інтерес як «мету участі держави в особі відповідних органів у адміністративних правовідносинах; тобто вступаючи у такі відносини, держава в особі відповідного органу має на меті в першу чергу захист інтересів держави, громади, невизначеного кола осіб. У

той же час, вступаючи в цивільні чи господарські правовідносини, держава в особі відповідного органу насамперед має на меті задоволення приватного інтересу» (постанова ВП ВС від 20.11.2018, справа № 5023/10655/11, провадження № 12-161гс18 [127]; постанова ВП ВС від 26.02.2019, справа № 915/478/18, провадження № 12-245гс18 [129]).

Сучасне цивільне законодавство містить поняття «інтересу держави і суспільства». Так, відповідно до ч. 1 ст. 203 ЦК України зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам [209]. У ч. 3 ст. 228 ЦК України міститься положення про можливість визнання правочину недійсним у разі недодержання вимоги щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, його моральним засадам [209].

Поняття «суспільний інтерес» знаходить своє відображення у ч. 1 ст. 103 ЦК України та у ч. 7 ст. 376 ЦК України. При цьому в ст. 18 Конституції України згадується поняття «національні інтереси», а у ст. 41 Конституції України – «інтереси суспільства» [88]. У законодавстві України також присутні й інші конструкції «інтересу», задоволення якого є прямою функцією держави. Так, Постановою КМ України № 420 від 23 травня 2018 року затверджено перелік послуг, що становлять загальний економічний інтерес. До таких послуг законодавець відносить послуги у сфері функціонування ринку електричної енергії, ринку природного газу, надання житлово-комунальних послуг [162].

На нашу думку, держава Україна, підписуючи цивільно-правовий договір, задовольняє суспільний (загальносуспільний) інтерес, адже задовольняти лише приватний інтерес вона не може через свою публічно-правову природу. Загальносуспільний інтерес в такому випадку можна охарактеризувати як поєднання інтересів приватних осіб із публічним інтересом.

О.О. Первомайський у своїй монографії зазначає, що участь держави Україна в договірних відносинах ускладнена рядом таких обставин:

наявність спеціального та (або) додаткового нормативно-правового регулювання договірних відносин за участю держави чи її представників; передумовою укладення договорів за участю держави чи її представників є проходження необхідних публічних процедур, шляхом відповідного погодження, ухвалення рішення тощо; встановлення чинним законодавством додаткових обмежень в укладення договорів за участю держави чи її представників [117, с. 131-132].

Щодо об'єкту договірних зобов'язань за участю держави Україна (те, на що спрямовані дії суб'єктів), то таким може бути майно, що перебуває у державній власності (Закон України «Про управління об'єктами державної власності» [139], «Про оренду державного та комунального майна» [143]), грошові кошти відповідно до Закону України «Про державно-приватне партнерство» [150], немайнові блага. Зокрема, об'єктом договірних зобов'язань за участю держави Україна не можуть бути казенні підприємства та об'єкти, необхідні для виконання державою своїх основних функцій, для забезпечення обороноздатності держави, та об'єкти права власності Українського народу, майно, що становить матеріальну основу суверенітету України (надра, пам'ятки археології, ядерні матеріали тощо) (ч. 2 ст. 4 Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна») [148].

Підсумовуючи усе вище зазначене, до ознак договірного зобов'язання за участю держави Україна можна віднести: 1) рівноправність держави поряд з іншими суб'єктами зобов'язання; 2) об'єктом зобов'язання є майно, яке перебуває у державній власності, роботи та послуги, майнові права; 3) держава виступає суб'єктом договірного зобов'язання через своїх представників – органи державної влади; 4) особливий порядок укладення договорів, який встановлюється лише законом (а також проведення конкурсу, тендеру для укладення договору); 5) держава задовольняє загальносуспільний інтерес, що поєднує в собі інтереси приватних осіб із публічним інтересом.

Підсумовуючи усе вище зазначене, можна дійти висновку, що договірне зобов'язання за участю держави Україна – це домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, однією зі сторін якої є держава Україна з обов'язком вчинити певну дію через органи державної влади щодо майна, яке перебуває у державній власності, та інших об'єктів; утриматися від вчинення дії у випадку, передбаченому законом, на користь іншої сторони, або має право вимоги до інших осіб про вчинення певних дій або утриматися від їх вчинення з метою задоволення загальносуспільного інтересу.

2.2. Види договірних зобов'язань за участю держави Україна

Класифікація є характерною для різноманітних наук – технічних, гуманітарних, природничих тощо. За допомогою класифікації являється можливим поділяти ті чи інші явища на структурні елементи, що допомагає у їх всеосяжному сприйнятті та розумінні. У зв'язку з цим класифікацією можна назвати установлений поділ певних явищ та понять за спільними ознаками. Класифікація правових явищ в свою чергу є особливим способом пізнання юридичної науки. На нашу думку, правова класифікація має більш динамічний, аніж статичний характер. З розвитком правової доктрини змінюються і структурні її елементи, а тому запровадження нових видів правових явищ є основою для новизни будь-яких наукових досліджень.

Будівництво класифікації переважно здійснюється за допомогою встановлення видів, типів певних понять. Так, А.Є. Конверський пише, що визначення виду поняття завжди передбачає урахування обсягових і змістовних характеристик, а тому треба мати на увазі, що підстави поділу понять на види не виключають одна одну [89, с. 149]. С.Д. Гринько у своїй монографії дійшла висновку, що «вид якогось роду завжди відтворює істотні

ознаки як даного роду, так і предметів, що входять до складу виду, що дозволяє відрізнити їх від інших предметів даного роду» [58, с. 49].

За часів римського приватного права однією з форм упорядкування знань використовували формально-логічну класифікацію, яка забезпечує наукове угруповання правових явищ з метою кращої орієнтації в них (із зазначенням спільної ознаки, яка є найбільш важливою) [58, с. 38]. Прикладом такої класифікації вчена С.Д. Гринько наводить сентенцію з Інституцій Гая (I.3.88), за якою зобов'язання поділялись на контракти і делікти.

Поділ договорів на види має важливе теоретичне та практичне значення, оскільки договір займає панівне становище у цивільному обігу, а тому не дарма Й.О. Покровський свого часу писав, що договір є особливим способом регулювання відносин між особами відповідно до їх індивідуальних інтересів та потреб [121, с. 236]. Поділ договорів на окремі види дає учасникам цивільного обороту можливість легко виявляти та використовувати у своїй діяльності найбільш важливі якості договорів, застосовувати саме той договір, який відповідає потребам таких учасників [45, с. 482]. Як правильно зазначав О.О. Красавчиков, класифікація договорів проводиться за відповідними ознаками поділу з метою визначення тих чи інших особливостей, які мають юридичне, практичне або пізнавальне значення [191, с. 445]. М.І. Брагінський свого часу вказував, що класифікувати договори за однією підставою не є правильним, оскільки особливості численних видів договорів настільки різноманітні, що об'єднання їх в окремі групи за однією підставою викликає серйозні практичні труднощі – спільного мало і занадто багато індивідуального, специфічного [15, с. 30]. А тому вчений притримується позиції, що класифікацію цивільно-правових договорів слід здійснювати шляхом багаторазового, а не одноразового поділу. Таку класифікацію науковець називає дихотомією.

Г.Ф. Шершеневич договори поділяв на обґрунтовані («обоснованные» – рос.) та абстрактні. Так, обґрунтовані договори мають причину встановлення зобов'язань між сторонами (передача речей у власність при договорі купівлі-продажу, користування чужою річчю при договорі найму), в той час як під абстрактними договорами вчений розумів встановлення між контрагентами обов'язків, не вказуючи на їх підґрунтя (вексельні зобов'язання, облигації) [230, с. 404]. Є. Годеме застосовував класифікацію у вигляді синалагматичних («синалагматические» – рос.) (двосторонніх) та односторонніх; оплатних та безоплатних; мінових та ризикових договорів (як підвид оплатних договорів) [35, с. 30]. При цьому міновими вчений називав договори, виконання яких не залежить від будь-якої невідомої події (продаж будинку за чітко встановленою ціною, найм будинку за певну ціну в рік), в той час як ризикові договори залежать від настання невідомої події, яка не має впливу на укладення договору та визначення шансу виграшу або втрат [35, с. 32].

О.С. Іоффе договірні зобов'язання поділяв на такі групи: 1) зобов'язання з оплатної реалізації майна (купівля-продаж, поставка, державна закупівля сільськогосподарської продукції, міна, довічне утримання); 2) зобов'язання з оплатної передачі майна в користування (майновий найм, найм житлового приміщення); 3) зобов'язання з безоплатної передачі майна у власність або в користування (дарування, позичка); 4) зобов'язання щодо виконання робіт (підряд, підряд на капітальне будівництво); 5) зобов'язання з надання послуг (доручення, комісія, зберігання, експедиція); 6) зобов'язання з перевезень (залізничні, морські, річкові, повітряні тощо); 7) зобов'язання з кредиту і розрахунків (позика, банківське кредитування, розрахунковий та поточний рахунки, розрахункові правовідносини); 8) зобов'язання зі страхування (майнове страхування, особисте страхування); 9) зобов'язання спільної діяльності (спільна діяльність громадян, спільна діяльність соціалістичних організацій) [75, с. 24-25].

О.О. Красавчиков виділяв такі види договорів: 1) договори, що виникають за змістом правового зв'язку, який виникає на підставі згоди сторін – майнові та організаційні договори, де майновим є договір, в силу якого виникає майновий зв'язок між сторонами (договір купівлі-продажу, міни, дарування), а з організаційних договорів можуть виникати відносини представництва, організації матеріально-технічного постачання, перевезення, спільної господарської діяльності [191, с. 446]; 2) договори за наявністю чи відсутністю третьої особи в процесі реалізації (виконання) цивільно-правового зв'язку, який виник з договору – лінійні та конструктивні договори, де лінійним є договір, виконання якого відбувається взаємно самими сторонами без участі третіх осіб (авторський договір, договір підряду), в той час як конструктивним договором є договір, виконання якого відбувається або на користь третьої особи, або третьою особою [191, с. 447]; 3) за типом (родом) зобов'язань, що виникають з договору – типові та змішані договори, де типовим є договір, з якого виникає зобов'язання лише одного типу або роду (відчуження майна, послуги, роботи тощо); при цьому змішаним є договір, з якого випливають зобов'язання двох або більше типів або родів [191, с. 448].

Сучасні науковці притримуються традиційних класифікацій договорів. До прикладу, виділяють поійменовані (купівлі-продажу, дарування, комісії та багато ін.) та не поійменовані договори (про уступку права вимоги, про набуття права власності на предмет іпотеки); майнові (купівлі-продажу) та організаційні договори (наприклад, попередній договір) або ті, що мають змішану природу (наприклад, договір про створення, злиття чи приєднання юридичної особи); речові та зобов'язальні договори; основні та акцесорні (застави, поруки та ін.); основні та попередні; договори, що укладаються на користь сторін та на користь третіх осіб; алеаторні (ризикові) та комутативні [220, с. 145]. На нашу думку, держава Україна може бути стороною лише поіменованих договорів, тобто таких, які визначені законодавством. Вказане пояснюється тим, що ЦК України, як головний кодифікований нормативно-

правовий акт у сфері цивільних правовідносин, не містить регулювання щодо особливостей договорів за участі держави Україна. Для вирішення таких питань існують спеціальні закони зі спеціальними нормами щодо таких договорів, а це означає, що вони є поіменованими (тобто якщо у законодавстві відсутнє правове регулювання договору за участі держави Україна, то бути його стороною такий суб'єкт не може, оскільки відсутні спеціальні норми, які його регулюють).

Також держава Україна не виступає стороною алеаторних (ризикових) договорів, якими Р.А. Майданик називає договори ренти, довічного утримання, страхування, зобов'язання з азартних ігор, ліцензійний договір, деякі біржові угоди, договір фідучіарного закладу (забезпечувального здійснення права власності), «зворотний» лізинг, договір про пожертву тощо [101, с. 228-229]. Алеаторними при цьому вчений називає «договори, які містять умову, що робить неможливим точне обчислення на момент укладання договору вигоди і можливих збитків у разі виконання договору та зустрічного надання, обсяг та існування якого неможливо визначити на момент виникнення зобов'язання» [101, с. 229]. А тому, по-перше, держава Україна не може стороною таких договорів відповідно до вимог цивільного законодавства, а по-друге, алеаторність вказаних договорів суперечить меті участі держави Україна у договірних цивільних правовідносинах, яка полягає у точному та всеосяжному задоволенні суспільного інтересу, без будь-яких ризиків.

Як вже було встановлено в попередніх параграфах даного дисертаційного дослідження, держава Україна може бути учасником договірних цивільних зобов'язань. Так, О.О. Первомайський виділяє такі види договорів, які може укласти держава Україна: 1) договори з оплатного відчуження державного майна та придбання об'єктів права власності інших осіб: купівля-продаж, поставка, міна (ст. 146-149 ЗК України, Закон України «Про управління об'єктами державної власності»); 2) договори з оплатного строкового користування землею та іншим майном: найму (оренди),

житлового найму (ст. 759-809 ЦК України, ст. 283-292 ГК України, ст. 93 ЗК України, Закон України «Про оренду державного та комунального майна», Закон України «Про оренду землі»); 3) договори концесії (ст. 406 ГК України); 4) договори з виконання робіт та надання послуг: договори з надання комунальних, ритуальних, реєстраційних послуг (глава 63 ЦК України); 5) кредитно-розрахункові договори: кредиту, позики, банківського рахунку (ст. 11 Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок»); 6) засновницькі договори (ч. 2, 3 ст. 169 ЦК України); 7) договори управління майном (ч. 2 ст. 327, 1029-1045 ЦК України, ст. 142 Конституції України); 8) договори про спільну інвестиційну діяльність (ст. 1130-1143 ЦК України, ст. 142 Конституції України) [117, с. 131].

Р.А. Майданик договори, які укладаються між державою та приватними інвесторами, відносить до виду зобов'язань інноваційного ризику, до яких включає договори, пов'язані з видобуванням корисних копалин. До таких договорів віднесено угоди про розподіл продукції, сервісні контракти та концесійні договори. При цьому, різницею між угодою про розподіл продукції та сервісним контрактом є умови розподілу видобутої продукції – за сервісним контрактом підрядник не отримує частку продукції. Таким договорам, на думку науковця, притаманні адміністративно-правові елементи, однак вони все ж залишаються цивільно-правовими [101, с. 671-674].

Слід зазначити, що договори за участі держави Україна є двосторонніми (крім договору дарування, який є одностороннім), реальними або консенсуальними, оплатними (за винятком договору дарування). Більше того, за формою договору держава Україна укладає лише письмові договори, оскільки укладення усних договорів суперечить публічно-правовій природі даного учасника, яка побудована на формалізованому підході побудови будь-яких правовідносин. Прикладом може слугувати ч. 3 ст. 183 ГК України, відповідно до якої «державний контракт укладається шляхом підписання сторонами єдиного документа» [33], а також ч. 1 ст. 8 Закону України «Про

угоди про розподіл продукції», за якою «угода про розподіл продукції має бути укладена у письмовій формі» [140].

Визначаючи класифікацію договорів за участі держави Україна, необхідно мати на увазі, що «основною проблемою будь-якої класифікації є вибір способу, який повинен бути покладений в основу поділу, однак, перш за все, необхідно встановити саму можливість існування такого критерію, за допомогою якого може бути в повній мірі проведена класифікація» [18, с. 397].

За способом укладення договори за участі держави Україна поділяються на: укладені на торгах та договори приєднання. Торги являють собою такий спосіб укладення договорів, який найбільш тісно пов'язаний з основними законами вільного ринку та виражає їх найбільш послідовно [18, с. 219]. Торги проводяться у формі аукціону або конкурсу: при аукціоні виграє особа, яка запропонувала найбільшу ціну, а при конкурсі – особа, яка запропонувала найбільш вигідні умови [45, с. 496]. Так, зі змісту ч. 4 ст. 656 ЦК України договір купівлі-продажу може бути укладений на біржах, конкурсах, аукціонах (публічних торгах) [209]. За ч. 2 ст. 135 ЗК України продаж земельних ділянок державної власності або прав на них (оренди, суперфіцію, емфітевзису) здійснюється виключно на земельних торгах [72]. Укладення договорів за участі держави Україна на основі конкурсів та аукціонів також передбачене законами України «Про державно-приватне партнерство», «Про оренду державного та комунального майна», «Про концесію», «Про угоди про розподіл продукції» тощо.

За ст. 634 ЦК України договором приєднання є договір, умови якого встановлені однією із сторін у формулярах або інших стандартних формах, який може бути укладений лише шляхом приєднання другої сторони до запропонованого договору в цілому. Друга сторона не може запропонувати свої умови договору [209]. До прикладу, НБ України на підставі норм ЦК України може укладати договори щодо банківського обслуговування з іншими учасниками цивільних правовідносин – банками та небанківськими

установами України, суб'єктами надання адміністративних послуг, юридичними особами, які отримали ліцензію Національного банку на надання банкам послуг з інкасації та погодження Національного банку на здійснення операцій з оброблення та зберігання готівки. Вказане регулюється Рішенням Правління НБУ «Про затвердження Публічної пропозиції Національного банку України на укладення Єдиного договору банківського обслуговування та надання інших послуг Національним банком України» № 2-рш від 03.01.2017 року, відповідно до якого «Ця Публічна пропозиція не є публічним договором у розумінні статті 633 Цивільного кодексу України» (п. 4) [175]. Така публічна пропозиція є пропозицією укласти договір приєднання, що означає неможливість клієнта запропонувати свої умови цього Договору» (п.п. 7, 8) [175].

Важливо наголосити, що держава Україна не може бути учасником публічного договору, яким відповідно до ст. 633 ЦК України є договір, в якому одна сторона – підприємець взяла на себе обов'язок здійснювати продаж товарів, виконання робіт або надання послуг кожному, хто до неї звернеться (роздрібна торгівля, перевезення транспортом загального користування, послуги зв'язку, медичне, готельне, банківське обслуговування тощо) [209]. Очевидно, що держава Україна не є суб'єктом господарської діяльності, а тому не може бути учасником договору роздрібної купівлі-продажу (ст. 698 ЦК України), договору прокату (787 ЦК України), побутового підряду (ст. 865 ЦК України), договору перевезення транспортом загального користування (ст. 915 ЦК України), договору зберігання (ст. 936 ЦК України), банківського вкладу (ст. 1058 ЦК України).

За обов'язковістю укладення договорів за участі держави Україна: обов'язкове та добровільне укладення договорів. Обов'язкове укладення договорів можна прослідкувати на прикладі норми Закону України «Про державний матеріальний резерв», а саме відповідно до ч. 2 ст. 8 для підприємств, установ і організацій, заснованих повністю або частково на державній власності, а також для суб'єктів господарської діяльності всіх

форм власності, визнаних відповідно до законодавства України монополістами, державне замовлення на поставку продукції до державного резерву є обов'язковим, якщо виконання його не завдає їм збитків [146]. Очевидно, що поряд з обов'язковим укладенням договорів (що є скоріше винятком з правила про свободу договору) є добровільне укладення договорів. Так, за ч. 1 ст. 627 ЦК України сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості [209].

За способом закріплення умов договору: типові та примірні договори. Відповідно до ч. 1 ст. 630 ЦК України договором може бути встановлено, що його окремі умови визначаються відповідно до типових умов договорів певного виду, оприлюднених у встановленому порядку [209]. М.І. Брагінський типовий договір характеризує як сукупність обов'язкових приписів, імперативних норм, в той час як примірний договір складається з оптимальних рекомендацій, близьких до диспозитивних норм [15, с. 74]. Тобто по суті типовий договір дублює положення нормативно-правового акту, який регулює відповідні правовідносини. Примірним є договір, рекомендований органом управління суб'єктам господарювання для використання при укладенні ними договорів, коли сторони мають право за взаємною згодою змінювати окремі умови, передбачені примірним договором, або доповнювати його зміст (ч. 4 ст. 179 ГК України) [33]. Прикладом вказаних договорів може слугувати Наказ ФДМ України «Про затвердження договорів оренди» № 1774 від 23.08.2000. Вказаним Наказом затверджуються: 1) типовий договір оренди цілісного майнового комплексу державного підприємства; 2) типовий договір оренди індивідуально визначеного майна (нерухомого або іншого), що належить до державної власності; 3) примірний договір про відшкодування витрат балансоутримувача на утримання орендованого нерухомого майна та надання комунальних послуг орендарю [178]. Різницею між вказаними

типовими та примірним договорами є дублювання у типових договорах норм законодавства (або відсилання до них), в той час як у примірному договорі умови містять більш чітке, характерне саме для відповідних правовідносин рекомендаційне регулювання, попередньо не встановлене законодавством.

За основними сферами застосування: паливно-енергетична (концесійні договори відповідно до Закону України «Про концесію», угоди про розподіл продукції); оборонна (військова) (державні контракти (договори) з оборонних закупівель відповідно до Закону України «Про оборонні закупівлі»); сільськогосподарська (договір контрактації сільськогосподарської продукції, форвардний біржовий контракт).

За територією дії договори за участі держави Україна поділяються на: внутрішні та зовнішньоекономічні. Внутрішніми договорами за участі держави Україна є усі договори, які діють виключно на території України та регулюються нормами національного законодавства. За ст. 1 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» зовнішньоекономічна діяльність – це діяльність суб'єктів господарської діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності, а також діяльність державних замовників з оборонного замовлення у випадках, визначених законами України, побудована на взаємовідносинах між ними, що має місце як на території України, так і за її межами [135]. За вказаною статтею зовнішньоекономічний договір (контракт) визначено як домовленість двох або більше суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та їх іноземних контрагентів, спрямована на встановлення, зміну або припинення їх взаємних прав та обов'язків у зовнішньоекономічній діяльності [135]. На підставі вказаних статей, можна дійти висновку, що державне оборонне замовлення може бути здійснене на підставі зовнішньоекономічного договору (контракту) (компенсаційний (офсетний) договір відповідно до Закону України «Про оборонні закупівлі» [149]). Підтвердженням вказаного є ч. 1 ст. 17 Закону України «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання», за якою зовнішньоекономічні

договори (контракти) стосовно міжнародних передач товарів укладаються суб'єктами господарювання, державними замовниками у сфері оборони відповідно до законодавства з урахуванням вимог щодо здійснення таких передач, установлених КМ України [151]. При цьому слід відрізнити зовнішньоекономічні та міжнародні договори, які укладає держава Україна. Так, відповідно до ч. 2 ст. 3 Закону України «Про міжнародні договори» від імені України укладаються такі міжнародні договори як політичні, мирні, територіальні; б) що стосуються прав, свобод та обов'язків людини і громадянина; в) про участь України в міждержавних союзах та інших міждержавних об'єднаннях (організаціях), системах колективної безпеки; г) про військову допомогу тощо [152].

Очевидно, що міжнародний договір укладається між суб'єктами міжнародного права (публічно-правові відносини) з приводу загальнонаціональних питань, де держава Україна виступає як суверен, а не як рівний учасник цивільних правовідносин. Так, Є.О. Харитонов дає визначення міжнародному договору як угоді двох чи декількох держав, яка містить норми права про встановлення, трансформацію чи припинення прав і обов'язків у відносинах між ними [214, с. 69-70]. При цьому вчений слушно зазначає, що ратифікований міжнародний договір є частиною національного законодавства (тобто є нормативно-правовим актом), однак водночас такий міжнародний договір може визнаватись договором суб'єктів цивільного права – суб'єкти цивільних відносин, що виникають у державі, укладаючи угоду, можуть обрати за зразок положення міжнародного договору, що не вступив в силу в Україні [214, с. 71].

Специфікою договорів за участі держави Україна є те, що вони часто є змішаними, що за ч. 2 ст. 628 ЦК України означає наявність у такому договорі елементів різних договорів [209]. До прикладу договір, укладений у рамках державно-приватного партнерства, може містити елементи різних договорів (змішаний договір), умови яких визначаються відповідно до

цивільного законодавства України (ч. 1 ст. 5 Закону України «Про державно-приватне партнерство») [150].

За цивільним законодавством України здійснено поділ договірних зобов'язань на: 1) договори про передачу майна у власність; 2) договори про передачу майна у тимчасове володіння та користування; 3) договори про виконання робіт і надання послуг. Сучасні науковці також притримуються такої класифікації [73, с. 25]. На нашу думку, така класифікація може бути вдало застосована і до держави Україна.

До договорів за участю держави Україна про передачу майна у власність належать договір купівлі-продажу та договір дарування.

Відповідно до ст. 655 ЦК України за договором купівлі-продажу одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму [209]. При цьому встановлено, що особливості договору купівлі-продажу окремих видів майна можуть встановлюватися законом (ч. 5 ст. 656 ЦК України) [209].

Договір купівлі-продажу за участі держави Україна може бути укладений у вигляді закупівлі та викупу.

Спеціальними законами, які регулюють договори про закупівлю є Закон України «Про публічні закупівлі», Закон України «Про оборонні закупівлі» тощо. За ст. 1 Закону України «Про публічні закупівлі» договір про закупівлю – це господарський договір, що укладається між замовником і учасником за результатами проведення процедури закупівлі/спрощеної закупівлі та передбачає платне надання послуг, виконання робіт або придбання товару [141]. В свою чергу замовниками у договорі про закупівлю можуть бути органи державної влади (орган законодавчої, органи виконавчої, судової влади) (п. 1 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про публічні закупівлі») [141]. За вимогами Закону України «Про публічні закупівлі» державні закупівлі здійснюються через відкриті електронні ресурси з доступом до всієї інформації з центральної бази даних про електронні тендерні торги. В

Україні електронною системою публічних закупівель є ProZorro, до якої входять безліч електронних майданчиків, зокрема Держзакупівлі.Онлайн., Zakupki UA, E-tender, Українська універсальна біржа, GOV.AUCTION тощо. Так, державне підприємство «ПРОЗОРРО.ПРОДАЖІ», що належить до сфери управління Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства, є відповідальним за забезпечення функціонування електронної торгової системи (п. 2 Постанови КМ України «Деякі питання відчуження об'єктів державної власності» № 884 від 23 жовтня 2019 року) [64].

Віднесення нами договору про закупівлю, предметом якого є або платне надання послуг, або виконання робіт, або придбання товару, до договорів про купівлю-продаж зумовлене визначенням самої «публічної закупівлі», якою є придбання замовником товарів, робіт і послуг у порядку, встановленому цим Законом (п. 25 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про публічні закупівлі») [141].

За Законом України «Про оборонні закупівлі» укладається державний контракт (договір) у письмовій формі державним замовником від імені держави з виконавцем відповідно до затверджених планів закупівель товарів, робіт і послуг оборонного призначення (п. 17 ч. 1 ст. 1) [149]. За аналогією з публічними закупівлями – державними замовниками у сфері оборони є визначені КМ України центральні органи виконавчої влади, інші державні органи, військові формування, утворені відповідно до законів України (п. 10 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про оборонні закупівлі») [149]. Вказане є підтвердженням того, що у договірних правовідносинах від імені держави Україна діють органи державної влади у межах їхньої компетенції, встановленої законом (ст. 170 ЦК України) [209].

Викуп як один зі способів відчуження майна у договірних правовідносинах за участі держави Україна передбачений ЗК України, Законом України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» (далі

– Закон про відчуження), Законом України «Про приватизацію державного і комунального майна».

Так, відповідно до ст. 146 ЗК України викуп земельних ділянок для суспільних потреб, які перебувають у власності фізичних та юридичних осіб, здійснюється у випадках та в порядку, встановлених законом [72]. Об'єктом такого викупу може бути й інше нерухоме майно (до прикладу, що розміщене на відчужуваній земельній ділянці). Такий викуп здійснюється шляхом укладення договору купівлі-продажу для передачі земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна для суспільних потреб у державну власність (п. 1 ч. 1 ст. 1 Закону про відчуження) [153].

За Законом України «Про приватизацію державного і комунального майна» викуп є способом продажу об'єкта приватизації одному покупцю (п. 9 ч. 1 ст. 1), а укладення договору купівлі-продажу є одним із етапів приватизації державного майна в разі приватизації об'єкта шляхом викупу (ч. 1 ст. 10) [148].

Таким чином, головною різницею між закупівлею та викупом є те, що закупівля проводиться на виконання державного замовлення, а викуп завжди має чітко встановлену мету, яка не існувала до встановлення таких договірних відносин (наприклад, поява суспільної потреби, проведення приватизації).

Поставка за участі держави Україна, наприклад, регулюється Законом України «Про державний матеріальний резерв». Так, поставка матеріальних цінностей до державного резерву це закупівля та (або) відвантаження (доставка) матеріальних цінностей на підприємства, в установи і організації для їх зберігання (ст. 2), яка здійснюється на підставі замовлень на поставку продукції для державних потреб (ч. 1 ст. 8) [146]. Відповідно до ч. 6 ст. 13 ГК України державою можуть бути також укладені договори поставки (закупівлі) для пріоритетних державних потреб сільськогосподарської продукції, продовольства, озброєння та військової техніки, а також інших спеціально визначених (специфічних) товарів, регулюються відповідно до

закону [33]. Із вказаного випливає, що держава Україна може бути стороною договору контрактації сільськогосподарської продукції, зокрема, у вигляді форвардних закупівель зерна відповідно до Порядку проведення державних форвардних закупівель зерна, затвердженого постановою КМ України від 16.05.2007 року № 736.

Держава Україна також може бути стороною у договорі дарування відповідно до ч. 1 ст. 720 ЦК України [209]. До прикладу, держава Україна виступає на стороні обдаровуваного відповідно до постанови КМ України від 16.11.2011 № 1195 «Про затвердження Порядку передачі дарунків, одержаних як подарунки державі, Автономній Республіці Крим, територіальній громаді, державним або комунальним установам чи організаціям» [167].

До договорів за участі держави Україна про передачу майна у тимчасове володіння та користування належить договір оренди.

Договори оренди за участі держави Україна укладаються відносно державного майна (Закон України «Про оренду державного та комунального майна») [143]. Прикладами таких договорів можуть бути договір оренди земельних ділянок, що перебувають у державній власності (Закон України «Про оренду землі») [154], договір оренди об'єкта паливно-енергетичного комплексу відповідно до Закону України «Про особливості оренди об'єктів паливно-енергетичного комплексу, що перебувають у державній власності» [155] тощо.

До договорів за участі держави Україна про виконання робіт і надання послуг належать концесійний договір, угоди про розподіл продукції, договір про спільну діяльність, договори зберігання, позичання матеріальних цінностей, доручення, управління майном, а також кредит, позика.

Концесійним договором є договір (щодо об'єктів державної власності) між державою в особі відповідних державних органів та концесіонером (юридична особа-резидент України), який визначає порядок та умови реалізації проекту, що здійснюється на умовах концесії. Сама ж концесія є

формою здійснення державно-приватного партнерства, що передбачає надання концесієдавцем концесіонеру права на створення та/або будівництво (нове будівництво, реконструкцію, реставрацію, капітальний ремонт та технічне переоснащення), та/або управління (користування, експлуатацію, технічне обслуговування) об'єктом концесії, та/або надання суспільно значущих послуг у порядку та на умовах, визначених концесійним договором, а також передбачає передачу концесіонеру переважної частини операційного ризику, що охоплює ризик попиту та/або ризик пропозиції (п. 11 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про концесію») [142].

За угодою про розподіл продукції одна сторона – Україна (далі – держава) доручає іншій стороні – інвестору на визначений строк проведення пошуку, розвідки та видобування корисних копалин на визначеній ділянці (ділянках) надр та ведення пов'язаних з угодою робіт, а інвестор зобов'язується виконати доручені роботи за свій рахунок і на свій ризик з наступною компенсацією витрат і отриманням плати (винагороди) у вигляді частини прибуткової продукції (ч. 1 ст. 4 Закону України «Про угоди про розподіл продукції») [140]. На стороні держави Україна в даному договорі виступає КМ України (ч. 1 ст. 5 Закону) [140].

Укладення договорів про спільну діяльність, зберігання, доручення, управління майном передбачене Законами України «Про морські порти» (договір про спільну діяльність за ч. 2 ст. 26 Закону) [156], «Про державно-приватне партнерство» (договір управління майном, договір про спільну діяльність за ст. 5 Закону) [150], «Про державний матеріальний резерв» (договір зберігання за ст. 2, ч. 5 ст. 4 Закону) [146] тощо.

Також можна виокремити ще одну класифікацію договорів за участі держави Україна. Так, відповідно до ст. 5 Закону України «Про державно-приватне партнерство» формами здійснення державно-приватного партнерства є концесійний договір, договір управління майном, договір про спільну діяльність [150]. При цьому державно-приватним партнерством є співробітництво між державою Україна, в особі відповідних державних

органів (державних партнерів), та юридичними особами (приватних партнерів), що здійснюється на основі договору в порядку, встановленому цим Законом та іншими законодавчими актами (п. 1 ч. 1 ст. 1 Закону) [150].

Неможливо залишити поза увагою договори, укладені в рамках державного замовлення. Так, відповідно до ч. 1 ст. 13 ГК України державне замовлення є засобом державного регулювання економіки шляхом формування на договірній (контрактній) основі складу та обсягів продукції (робіт, послуг), необхідної для пріоритетних державних потреб, розміщення державних контрактів на поставку (закупівлю) цієї продукції (виконання робіт, надання послуг) серед суб'єктів господарювання, незалежно від їх форми власності [33]. Очевидно, що законодавець в даному випадку визначає державу як регулятора правових відносин, однак необхідно звернути увагу на те, що в рамках державного замовлення укладаються державні контракти – договори, укладені державним замовником від імені держави з суб'єктом господарювання – виконавцем державного замовлення, в якому визначаються економічні та правові зобов'язання сторін і регулюються їх господарські відносини (ч. 2 ст. 13 ГК України) [33]. Таким чином, держава Україна для реалізації своїх публічно-владних повноважень (державне замовлення є засобом державного регулювання економіки) укладає договори із суб'єктами господарювання, що має приватно-правову природу.

Загалом, аналізуючи цивільне законодавство, можна дійти висновку, що держава Україна не може бути учасником таких договорів:

1) постачання електричними або іншими ресурсами через приєднану мережу – оскільки постачання електричних або інших ресурсів є предметом ліцензування відповідно до п. 5 ч.1 ст. 7 Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» [157], а також відповідно до п.п. 30, 84 ст. 1 Закону України «Про ринок електричної енергії» електропостачальником є суб'єкт господарювання, а споживачем – фізична особа, у тому числі фізична особа-підприємець, або юридична особа, що купує електричну енергію для

власного споживання [158] – тобто держава Україна не може виступати у даному договорі ані на стороні постачальника, ані на стороні споживача;

2) роздрібної купівлі-продажу – оскільки він є публічним (ч. 2 ст. 698 ЦК України) [209];

3) ренти – оскільки сторонами даного договору можуть бути фізичні та юридичні особи (ст. 733 ЦК України) [209];

4) довічного утримання – оскільки відчужувачем у договорі довічного утримання (догляду) може бути фізична особа (ч. 1 ст. 746 ЦК України), а набувачем – повнолітня дієздатна фізична особа або юридична особа (ч. 2 ст. 746 ЦК України) [209];

5) деяких договорів найму – зокрема, прокату (наймодавець повинен здійснювати підприємницьку діяльність за ч. 1 ст. 787 ЦК України) [209]; найму (оренди) будівлі або іншої капітальної споруди, найму (оренди) транспортного засобу, лізингу, найму (оренди) житла, оскільки вказані договори спрямовані на задоволення приватного інтересу сторін договору;

6) побутового підряду (підрядник повинен здійснювати підприємницьку діяльність за ч. 1 ст. 865 ЦК України) [209];

7) договори перевезення – зокрема, договір перевезення вантажу (ст. 909 ЦК України), перевезення пасажирів та багажу (ст. 910 ЦК України), договір чартеру (фрахтування) (ст. 912 ЦК України), транспортного експедирування (ст. 929 ЦК України);

8) договору страхування, оскільки страховиком є юридична особа, яка спеціально створена для здійснення страхової діяльності та одержала у встановленому порядку ліцензію на здійснення страхової діяльності (ч. 1 ст. 984 ЦК України), а страхувальником може бути фізична або юридична особа (ч. 2 ст. 984 ЦК України) [209];

9) договору банківського вкладу (ст. 1058 ЦК України), банківського рахунка (ст. 1066 ЦК України), рахунка умовного зберігання (ескроу) (ст. 1076-1 ЦК України), оскільки держава Україна не може бути вкладником

у банку – кошти держави Україна є державним бюджетом, який має спеціальний режим зберігання та використання;

10) договору факторингу, оскільки клієнтом у договорі факторингу може бути фізична або юридична особа, яка є суб'єктом підприємницької діяльності (ч. 2 ст. 1079 ЦК України), а фактором може бути банк або інша фінансова установа, яка відповідно до закону має право здійснювати факторингові операції (ч. 3 ст. 1079 ЦК України) [209];

11) договорів про розпорядження майновими правами інтелектуальної власності (ліцензійний договір, авторський договір, комерційна концесія), оскільки інтелектуальна власність – це результат розумової діяльності, що не характерне для держави Україна як учасника будь-яких правовідносин, оскільки вона не наділена свідомістю та волею;

12) спадкового договору (ст. 1302 ЦК України), оскільки набувачем у спадковому договорі може бути фізична або юридична особа (ч. 2 ст. 1303 ЦК України) [209], а набувач може отримати право власності на майно відчужувача лише у разі його смерті – відповідно держава не може померти, а тому не може бути і відчужувачем у спадковому договорі.

Висновки. Слід дійти висновку, що договори, в яких стороною є держава Україна є двосторонніми, реальними або консенсуальними, оплатними (за винятком договору дарування) та укладаються у письмовій формі переважно у вигляді типових або примірних договорів. Такі договори можуть укладатися в рамках державного замовлення, державно-приватного партнерства, на торгах, аукціонах, конкурсах тощо, у зв'язку з чим можливе як добровільне, так і обов'язкове їх укладення.

Договори за участю держави Україна поділяються за трьома критеріями: 1) договори про передачу майна у власність; 2) договори про передачу майна у тимчасове володіння та користування; 3) договори про виконання робіт і надання послуг. До договорів за участю держави Україна про передачу майна у власність належать договір купівлі-продажу (закупівля, викуп, поставка) та договір дарування. До договорів за участі держави

Україна про передачу майна у тимчасове володіння та користування належить договір оренди. До договорів за участі держави Україна про виконання робіт і надання послуг належать концесійний договір, угоди про розподіл продукції, договір про спільну діяльність, позичання матеріальних цінностей, договори зберігання, доручення, управління майном, а також кредит, позика.

Отже, із вказаного слідує, що держава Україна може бути стороною лише поіменованих, чітко передбачених законодавством договорів. Дані договори мають переважно змішану природу, оскільки часто поєднують в собі характеристики декількох видів договорів.

Висновки до розділу 2

Держава Україна може бути учасником цивільних, зокрема договірних, зобов'язань, оскільки укладення державою договорів є найпоширенішим способом забезпечення її потреб. У в договірному цивільному праві держава Україна є рівноправним учасником договірних правовідносин з особливим статусом, який зумовлений тим, що держава Україна по своїй природі є суб'єктом публічного права.

Головною метою укладення державою цивільних договорів є задоволення загальносуспільного інтересу, який поєднує в собі як публічний (державний), так і приватний (суспільний) інтерес. Кінцевою метою такого інтересу є забезпечення загальнокорисної мети.

Держава Україна може бути як кредитором, так і боржником у зобов'язанні. Хоча від імені держави Україна у договірному зобов'язанні діє орган державної влади, стороною у цивільному правовідношенні є саме держава. Предметом договорів за участі держави Україна зазвичай виступають дії, а об'єктом як майно, так і немайнові блага. Держава Україна може бути стороною лише поіменованих договорів, тобто таких, які

визначені законодавством. Доведено, що держава Україна не виступає стороною алеаторних (ризикових) договорів (довічного утримання, страхування тощо) та публічних договорів. Договори за участі держави Україна є двосторонніми, реальними або консенсуальними, оплатними, укладені у письмовій формі.

Надано визначення договірному зобов'язанню за участю держави Україна, яким є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, однією зі сторін якої є держава Україна з обов'язком вчинити певну дію через органи державної влади щодо майна, яке перебуває у державній власності, та інших об'єктів; утриматися від вчинення дії у випадку, передбаченому законом, на користь іншої сторони, або має право вимоги до інших осіб про вчинення певних дій або утриматися від їх вчинення з метою задоволення загальносуспільного інтересу.

Договори за участі держави Україна класифіковано за декількома підставами. За способом укладення договори за участі держави Україна поділяються на: укладені на торгах та договори приєднання. За обов'язковістю укладення договорів за участі держави Україна є обов'язкове та добровільне укладення договорів. За способом закріплення умов договору: типові та примірні договори. За основними сферами застосування: паливно-енергетична, оборонна (військова), сільськогосподарська. За територією дії договори за участі держави Україна поділяються на: внутрішні та зовнішньоекономічні.

До договорів за участю держави Україна про передачу майна у власність належать договір купівлі-продажу та договір дарування. До договорів за участі держави Україна про передачу майна у тимчасове володіння та користування належить договір оренди. До договорів за участі держави Україна про виконання робіт і надання послуг належать концесійний договір, угоди про розподіл продукції, договір про спільну

діяльність, договори зберігання, позичання матеріальних цінностей, доручення, управління майном, а також кредит, позика.

При цьому держава Україна не може бути учасником договору постачання електричними або іншими ресурсами через приєднану мережу, роздрібної купівлі-продажу, ренти, довічного утримання, прокату, лізингу, побутового підряду, перевезення, страхування, банківського вкладу, факторингу, договорів про розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, спадкового договору.

РОЗДІЛ 3

ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ ВИДІВ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ЗА УЧАСТЮ ДЕРЖАВИ УКРАЇНА

3.1. Держава Україна як учасник договірних зобов'язань із передання майна у власність

Держава для виконання своїх завдань як потребувала, так і потребуватиме участі в цивільно-правових договірних відносинах [118, с. 56]. Традиційно за цивільним законодавством України договорами із передання майна у власність є договори купівлі-продажу, дарування, ренти та довічного утримання (догляду). Головною ознакою цих договорів є оплатна або безоплатна (договір дарування) зміна власника визначеного майна. Так, Р.Й. Халфіна відплатність договору (зустрічне задоволення) називає квінтисенцією договору [208, с. 138].

У зв'язку з тим, що держава Україна володіє договірною право- та дієздатністю, до договорів за участю держави Україна про передачу майна у власність можна віднести договір купівлі-продажу та договір дарування. Як вже було зазначено у параграфі 2.2. даного дисертаційного дослідження, держава Україна не може бути стороною договору ренти та довічного утримання (догляду).

Договір купівлі-продажу є найпоширенішим видом договору із передання майна у власність, адже цей договір є основою економічного обігу. Не дарма О.С. Іоффе свого часу договір купівлі-продажу ставив на перше місце в цивільному обороті, оскільки, на його думку, саме цей договір широко застосовується для обслуговування потреб населення між громадянами та організаціями [79, с. 242].

Оскільки у договорі купівлі-продажу продавець і покупець одночасно виступають як кредитор і боржник (ч. 3 ст. 626 ЦК України) [209], такий

договір є двостороннім, адже обидві сторони мають взаємні права та обов'язки. Договір купівлі-продажу має консенсуальний характер, оскільки такий договір буде вважатися укладеним з моменту, коли сторони досягли спільної згоди по всіх істотних умовах договору купівлі-продажу, а не з моменту передачі речі від продавця покупцеві [26, с.117]. Продавцем і покупцем за договором купівлі-продажу можуть бути будь-які учасники цивільних правовідносин, перелік яких міститься у ст. 2 ЦК України, а саме фізичні особи, юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права [209].

Договір купівлі-продажу є найпоширенішою формою участі держави Україна у цивільних договірних зобов'язаннях, у зв'язку з чим даний договір окремо регулюється спеціальними законами. Як було вже зазначено у попередніх параграфах даного дисертаційного дослідження, договір купівлі-продажу за участі держави Україна може бути укладений як закупівля та викуп.

Договір про закупівлю укладається відповідно до норм ЦК та ГК України з урахуванням особливостей, визначених Законом України «Про публічні закупівлі» (ч. 1 ст. 41) [141]. Слід погодитись з думкою Н.В. Головки, яка на прикладі закупівлі сільськогосподарської продукції для державних потреб показує, що при формуванні державних замовлень між суб'єктами такої закупівлі складаються публічно-правові відносини, які при укладенні державних контрактів змінюються на приватно-правові, хоча при цьому цільовим використанням цієї продукції є задоволення державних потреб [36, с. 9].

Слід вказати, що даний вид договору довгий час регулювався законодавством про державні закупівлі (20.04.2014 по 01.08.2016 з був чинний Закон України «Про здійснення державних закупівель»), однак у сучасному законодавстві державні закупівлі носять назву «публічні». Дані поняття вважаються синонімічними, однак, на нашу думку, такі зміни були

зумовлені запровадженням електронної системи закупівель (їх проведення, оскарження тощо). Таким чином, «публічність» укладення договору за участі держави Україна є особливою характеристикою таких договорів, оскільки прозора процедура унеможливує неефективне використання бюджетних коштів. Укладається договір про закупівлю за допомогою електронних систем, зокрема, «ProZorro», до якої входять безліч електронних майданчиків.

Держава Україна через органи державної влади безпосередньо бере участь у публічних закупівлях переважно на стороні замовника товарів, робіт і послуг (п. 1 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про публічні закупівлі») [141]. При цьому від імені замовника діє уповноважена особа на підставі трудового договору або ж розпорядчого рішення (та відповідного положення), або ж централізована закупівельна організація. Із вказаного випливає – особливістю даного виду договорів є те, що пропозицію укласти договір (оферта) завжди надає замовник – в нашому випадку держава Україна, що відбувається шляхом оприлюднення оголошень про проведення процедури закупівлі (де містяться вимоги до предмета закупівлі). Слід також вказати, що використовуючи платформу «Prozorro.Продажі» держава Україна також може бути не лише покупцем (замовником), а й продавцем державних активів.

Виконавцем за договором про закупівлю може бути не будь-яка організація, а лише особа, яка відповідає кваліфікаційним критеріям, зокрема, наявність матеріально-технічної бази, досвіду, фінансова спроможність тощо (ч.ч. 1, 2 ст. 16 Закону України «Про публічні закупівлі») [141]. Також така особа повинна мати відповідні дозвільні документи для здійснення певної діяльності, якщо це передбачено законом або тендерною документацією – ліцензії, дозволи тощо (п. 2 ч. 2 ст. 41 Закону України «Про публічні закупівлі») [141].

Слід звернути увагу, що учасник повинен надати замовнику тендерну пропозицію, яка в подальшому буде відхилена або прийнята. Це також може

вважатися офертою укласти договір з боку учасника (в подальшому – виконавця), однак, як вже було зазначено вище, замовник (держава Україна) є першопочатковим оферентом усієї процедури закупівлі, в межах якої укладається договір. Більше того, саме замовник приймає рішення про намір укласти договір про закупівлю (ч. 1 ст. 33 Закону України «Про публічні закупівлі») [141].

Слід зазначити, що аналогом попереднього договору в умовах публічної закупівлі (ст. 635 ЦК України) є рамкова угода, в якій визначаються основні умови закупівлі окремих товарів і послуг для укладення відповідних договорів про закупівлю протягом строку дії такої рамкової угоди (п. 26 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про публічні закупівлі») [141]. При цьому замовник має право укласти договір про закупівлю відповідних товарів і послуг виключно з тими учасниками, з якими укладено рамкову угоду (ч. 7 ст. 15 Закону України «Про публічні закупівлі») [141].

Публічні закупівлі проводяться із застосуванням трьох конкурентних процедур: відкриті торги, торги з обмеженою участю і конкурентний діалог, а також однієї неконкурентної – переговорної процедури закупівлі (ст. 13 Закону України «Про публічні закупівлі») [141]. Проведення вказаних процедур є своєрідним процесом укладення цивільно-правового договору за участі держави Україна. Перелічені процедури мають свої особливості, однак їх спільною метою та результатом є укладення договору між замовником (державою Україна) та виконавцем. Наприклад, при відкритих торгах етапами укладення договору є оприлюднення оголошення, тендерної документації, подання тендерних пропозицій, проведення аукціону, підписання договору з переможцем.

Аналізуючи Закон України «Про публічні закупівлі», можна дійти висновку, що істотними умовами договору про закупівлю за участі держави Україна є умова про предмет, ціну та строк.

Відповідно до ч.ч. 1-3 ст. 656 ЦК України предметом договору купівлі-продажу може бути товар, майнові права, право вимоги [209]. В той же час

предметом договору про закупівлю є платне надання послуг, виконання робіт або придбання товару (п. 6 ст. 1 Закону України «Про публічні закупівлі») [141]. З даного положення випливає, що лише «придбання товару» підпадає під поняття предмету договору купівлі продажу. Очевидно, що договір про закупівлю є змішаним договором, адже містить в собі характеристики договорів купівлі-продажу, найму (оренди) та підряду, однак, на нашу думку, віднесення договору про закупівлю саме до різновиду договору-купівлі продажу за участі держави Україна є найбільш доцільним, оскільки придбання товару є найпоширенішим предметом договору про закупівлю.

Вартість предмета закупівлі товару (товарів), послуги (послуг) повинна дорівнювати або перевищувати 200 тисяч гривень, а робіт – 1,5 мільйона гривень (п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про публічні закупівлі») [141]. При цьому, усі товари, роботи та послуги, які є об'єктом договору про закупівлю, передбачені Єдиним закупівельним словником, затверджений Наказом Міністерства економічного розвитку України від 23.12.2015 року № 1749. Більше того, об'єкт договору про закупівлю повинен відповідати технічним специфікаціям, які підтверджені відповідним маркуванням, протоколами випробувань, сертифікатами, технічним паспортом (ст. 23 Закону України «Про публічні закупівлі») [141].

Ціна у договорі про закупівлю має визначальне значення, оскільки саме ця істотна умова є критерієм оцінки пропозиції для укладення договору. Замовник (держава Україна) обирає найбільш економічно вигідну пропозицію (або узгоджує таку ціну при переговорній процедурі) для укладення договору про закупівлю, що в подальшому стає істотною умовою договору у вигляді ціни. Ціна, за якою замовник готовий укласти договір, зазначається ним в тендерній документації. При поданні тендерної пропозиції учасник пропонує ціну, за яку він готовий виконати договірне зобов'язання, однак ціна тендерної пропозиції не може перевищувати очікувану вартість предмета закупівлі, зазначену в оголошенні про

проведення закупівлі (ч. 4 ст. 26 Закону України «Про публічні закупівлі») [141].

Ще однією істотною умовою договору про закупівлю є строк, яким можуть бути строк поставки товарів, виконання робіт, надання послуг зазначаються замовником у тендерній документації (п. 7 ч. 2 ст. 22 Закону України «Про публічні закупівлі»), а також строк дії договору про закупівлю (п. 10 ч. 1 ст. 42 Закону України «Про публічні закупівлі») [141]. Таким чином, законодавець розділив поняття строку дії договору та строку виконання зобов'язань за ним (поставка, виконання, надання).

Особливістю договору про закупівлю є нетипове забезпечення виконання зобов'язань. Законом передбачено два види – забезпечення тендерної пропозиції (ст. 25 Закону України «Про публічні закупівлі») та забезпечення виконання договору про закупівлю (ст. 27 Закону України «Про публічні закупівлі»).

Забезпечення тендерної пропозиції відбувається на стадії укладення договору, а саме при поданні учасником такої тендерної пропозиції замовнику. Специфікою забезпечення тендерної пропозиції є встановлення на законодавчому рівні його розмірів, а саме: при закупівлі робіт – не вище 0,5 відсотка очікуваної вартості закупівлі; та при закупівлі товарів чи послуг – не вище 3 відсотків закупівлі товарів чи послуг (абз. 3 ч. 1 ст. 25 Закону України «Про публічні закупівлі») [141].

На нашу думку, аналогом даного виду забезпечення виконання зобов'язання є гарантія виконання зобов'язань учасником перед замовником, що виникли у зв'язку з поданням тендерної пропозиції (наприклад, підписати договір тощо) (п. 10 ст. 1 Закону України «Про публічні закупівлі») [141]. Відповідно до ст. 560 ЦК України за гарантією банк, інша фінансова установа, страхова організація (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку [209]. Так, в публічній закупівлі гарантію при забезпеченні тендерної пропозиції видає «банк, інша фінансова установа, страхова організація», до якої

замовник звертається для її виплати у разі невиконання учасником своїх зобов'язань.

Ще одним видом забезпечення виконання договору про закупівлю є право замовника не пізніше дати укладення договору про закупівлю вимагати від переможця процедури закупівлі забезпечення виконання такого договору (ч. 1 ст. 27 Закону України «Про публічні закупівлі») [141]. При цьому, розмір такого забезпечення не може перевищувати п'яти відсотків вартості договору про закупівлю (ч. 3 ст. 27 Закону України «Про публічні закупівлі») [141].

Отже, головною різницею між забезпеченням тендерної пропозиції та забезпеченням виконання договору про закупівлю є мета та статус іншої сторони. Так, метою забезпечення тендерної пропозиції є недопущення випадків відкликання учасником тендерної пропозиції, непідписання договору про закупівлю учасником, який став переможцем тощо (п.п. 1, 2 ч. 3 ст. 25 Закону України «Про публічні закупівлі») [141]. На противагу вказаному, метою забезпечення виконання договору про закупівлю є виконання переможцем такого договору (п. 1 ч. 2 ст. 27 Закону України «Про публічні закупівлі») [141]. Також, говорячи про статус іншої сторони як різниці між вказаними видами забезпечень, слід вказати, що забезпечення тендерної пропозиції відбувається з усіма учасниками конкурсу, а той час як забезпечення виконання договору про закупівлю – лише з переможцем. В той же час спільною особливістю даних видів забезпечень при публічних закупівлях є те, що вони встановлюються сторонами тільки до моменту укладення договору про закупівлю. Це означає, що при процедурі публічної закупівлі між замовником (держава Україна) та іншою стороною можуть встановлюватися цивільні зобов'язання і без укладення договору про закупівлю.

Проаналізувавши законодавство у сфері публічних закупівель, вважається за необхідне навести приклад участі держави Україна у договорі про закупівлю. Так як було встановлено у попередніх параграфах даного

дисертаційного дослідження, у договорах на стороні держави Україна найчастіше виступає КМ України та ФДМ України. У випадках задоволення власного інтересу (закупівля офісного паперу, поштових послуг, питної води) КМ України, наприклад, діє через господарсько-фінансовий департамент.

Так, ФДМ України представляє інтереси України з питань регулювання відносин власності та використання державного майна. Це означає, що оскільки продавцем у договорі купівлі-продажу є власник майна, то у відносинах з державою повноваження власника державного майна здійснює ФДМ України, який і здійснює його продаж (п. 2 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про Фонд державного майна України») [138].

Одним з найвідоміших прикладів участі держави Україна через ФДМ України є продаж ПрАТ «Готель «Дніпро» у 2020 році. Предметом даного договору є оплатна передача у власність ТОВ «Смартленд» державного пакету акцій ПрАТ «Готель «Дніпро» (100%). Аналізуючи законодавство України, можна дійти висновку, що державними акціями є корпоративні права, що належать державі у статутних капіталах господарських організацій (корпоративні права держави) (ч. 1 ст. 3 Закону України «Про управління об'єктами державної власності») [139]. Із вказаного випливає, що стороною даного договору є держава Україна в особі ФДМ України. Важливо також зазначити, що цивільно-правова відповідальність за даним договором для держави Україна не передбачена, натомість для покупця державного пакету акцій встановлено сплату неустойки та штрафів.

Прикладами продажу державного пакету акцій також можуть слугувати купівля-продаж акціонерного товариства «Київпассервіс», «Україна туристична», «Укрпапірпром» тощо.

Яскравим прикладом договору про закупівлю є державні контракти (договори) з оборонних закупівель відповідно до Закону України «Про оборонні закупівлі». Так, державний контракт (договір) – це угода, укладена у письмовій формі державним замовником від імені держави з виконавцем відповідно до затверджених планів закупівель товарів, робіт і послуг

оборонного призначення (п. 17 ст. 1 Закону України «Про оборонні закупівлі») [149]. Таким чином, законодавець чітко вказав, що у договорі з оборонних закупівель стороною є держава Україна, яка діє через органи державної влади, зокрема вказавши, що власником виробничих потужностей, а також об'єктів права інтелектуальної власності, створених за державні кошти в результаті виконання оборонних закупівель, є держава в особі державних замовників (ч. 2 ст. 36 Закону України «Про оборонні закупівлі») [149].

Із самої назви договору випливає, що метою його укладення є забезпечення потреб сектору безпеки і оборони України. Даний договір також укладається за допомогою процедур публічної закупівлі, а тому державний контракт (договір) укладається з тим учасником, пропозиція якого визнана найбільш економічно вигідною та відповідає вимогам предмета закупівлі.

Відповідно до ч. 3 ст. 712 ЦК України законом можуть бути передбачені особливості регулювання укладення та виконання договорів поставки, у тому числі договору поставки товару для державних потреб [209]. Так, до 2014 року держава могла бути учасником договору поставки у вигляді поставки продукції для пріоритетних державних потреб, що регулювалось профільним законом. На сьогодні поставка за участі держави Україна регулюється законодавством про публічні закупівлі. Тим не менш під поняття пріоритетних державних потреб підпадає, зокрема, закупівля сільськогосподарської продукції, продовольства, озброєння, військової техніки тощо (ч. 6 ст. 13 ГК України) [33]. Більше того, законодавча зміна поставки на «публічні закупівлі» є виправданою з точки зору й чинного цивільного законодавства України. Зокрема, за ч. 1 ст. 712 ЦК України метою передачі покупцю (в нашому випадку – державі Україна) товару за договором поставки є «використання його у підприємницькій діяльності або в інших цілях, не пов'язаних з особистим, сімейним, домашнім або іншим подібним використанням» [209]. Як вже було

встановлено, держава Україна не здійснює підприємницьку діяльність, а «інші цілі» законодавець не визначив.

В контексті поставки продукції для державних потреб (закупівлі) Законом України «Про державний матеріальний резерв» передбачений також договір поставки матеріальних цінностей до державного резерву. Державним замовником на поставку матеріальних цінностей до державного резерву є Держрезерв, яке укладає державні контракти (договори) на поставку матеріальних цінностей до державного матеріального резерву (ч. 9 п. 4 Положення про Державне агенство резерву України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2014 р. № 517) [164].

Як було вже зазначено вище, держава Україна може бути стороною договору контрактації сільськогосподарської продукції. Прикладом можуть слугувати форвардні закупівлі зерна, що регулюється Порядком проведення державних форвардних закупівель зерна, затверджений постановою КМ України від 16.05.2007 року № 736. Приватно-правовий характер даного виду закупівлі за участі держави Україна підтверджується тим, що даний вид закупівлі здійснюється відповідно до умов ЦК України (п. 1 вказаного Порядку) [165]. При цьому, метою державних форвардних закупівель зерна є формування державного інтервенційного фонду (державного продовольчого резерву відповідно до законодавства, що втратило чинність).

На стороні замовника у форвардному біржовому контракті щодо закупівлі зерна виступає Аграрний фонд, в той час як на стороні заготівельника – сільськогосподарський товаровиробник (приватна юридична особа або фізична особа-підприємець). При цьому, Аграрний фонд (як державна спеціалізована бюджетна установа підконтрольна Мінекономіки) в даному випадку представляє державу Україна, оскільки здійснює від її імені функції кредитора (п. 6 Постанови Кабінету Міністрів України № 543 від 6 липня 2005 р. «Про Аграрний фонд») [166]. Більше того, усі виплати здійснюються за рахунок Державного бюджету України.

Таким чином, для вказаного виду договору за участі держави Україна характерні особливі ознаки, непритаманні звичному договору контрактації сільськогосподарської продукції, що регулюється ст. 713 ЦК України. Так, форвардний біржовий контракт укладається на Аграрній біржі, а оплата придбаного зерна відбувається виключно на умовах авансового платежу в розмірі 50 відсотків вартості зерна.

Наступним способом відчуження майна у договірних правовідносинах за участі держави Україна є викуп. Викуп можна умовно поділити на: 1) викуп як спосіб продажу об'єкта приватизації; та 2) викуп земельних ділянок та інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб.

Розглядаючи викуп як спосіб продажу об'єкта приватизації, необхідно зазначити, що приватизація все ж є методом регулювання економіки, а тому не є цивільно-правовою категорією. Так, приватизацією є платне відчуження державного майна приватному власнику, метою якої є прискорення економічного зростання, залучення іноземних і внутрішніх інвестицій, зменшення частки державної або комунальної власності у структурі економіки України (п. 22 ч. 1 ст. 1, ч. 1 ст. 2 Закону України «Про приватизацію державного та комунального майна») [148]. Натомість викуп є одним із способів відчуження державного майна в умовах приватизації шляхом укладення договору від імені держави Україна, що є цивільно-правовими відносинами, оскільки іншою стороною завжди буде приватна юридична чи фізична особа (ч. 1 ст. 8 Закону України «Про приватизацію державного та комунального майна») [148].

Необхідно зазначити, що поряд із викупом існують також такі способи відчуження об'єктів приватизації як аукціон без умов, аукціон із зниженням стартової ціни, аукціон з умовами. Головною відмінністю між даними способами є те, що аукціон проводиться за участі декількох учасників, в той час як викуп передбачає продаж об'єкта приватизації одному покупцю. Вказане підтверджується ч. 3 ст. 146 ГК України відповідно до якої

приватизація державних (комунальних) підприємств чи їх майна здійснюється або на аукціоні, або шляхом викупу об'єктів приватизації [33]. Більше того, такий спосіб відчуження об'єкта приватизації як аукціон відбувається за допомогою електронного майданчика Prozorro, що регулюється вище дослідженим Законом України «Про публічні закупівлі», тому в даному випадку необхідно розглянути саме викуп як спосіб відчуження майна за участі держави Україна.

Викуп державного майна здійснюється шляхом використання особами переважного права на такий викуп, і лише у випадку, якщо такі особи не скористались своїм правом, проводиться аукціон для продажу об'єкта приватизації (ст. 16 Закону України «Про приватизацію державного та комунального майна») [148]. Наприклад, орендар одержує переважне право на викуп орендованого державного майна, якщо виконає встановлені законом вимоги (ст. 18 Закону України «Про приватизацію державного та комунального майна») [148]. Із вказаного випливає, що саме викуп орендованого майна є найчастішим способом відчуження майна у договірних правовідносинах за участі держави Україна.

Частиною 1 статті 26 Закону України «Про приватизацію державного та комунального майна» передбачено, що під час приватизації об'єкта державної власності шляхом його викупу між продавцем (в нашому випадку – державою Україна) і покупцем (приватною особою) укладається відповідний договір купівлі-продажу [148]. Стороною такого договору купівлі-продажу від імені держави Україна є ФДМ України, що передбачено п. 2 ст. 5 Закону України «Про Фонд державного майна України»: «Фонд державного майна України здійснює повноваження власника державного майна та здійснює продаж державного майна в процесі його приватизації» [138].

Об'єктом договору купівлі-продажу в умовах приватизації можуть бути єдині майнові комплекси державних підприємств, пакети акцій акціонерного товариства, що належать державі у статутному капіталі господарських

товариств; об'єкти незавершеного будівництва тощо (ч. 2 ст. 5 Закону України «Про приватизацію державного та комунального майна») [148]. При цьому договір купівлі-продажу об'єкта незавершеного будівництва підлягає нотаріальному посвідченню (ч. 5 ст. 26 Закону України «Про приватизацію державного та комунального майна») [148].

Внесення змін до договору купівлі-продажу майна, що знаходиться у власності держави, передбачено окремим нормативно-правовим актом – Наказом ФДМ України «Про затвердження Порядку внесення змін до договорів купівлі-продажу державного (комунального) майна» № 1328 від 18.10.2018 року. Так, для внесення змін до договору купівлі-продажу державного майна необхідно укласти окремий договір про внесення змін до нього.

Особливістю договорів купівлі-продажу, укладених в процесі приватизації також є те, що держава (як регулятор правовідносин) здійснює контроль за виконанням умов таких договорів. Вказане регулюється наказом ФДМ України «Про затвердження Порядку здійснення контролю за виконанням умов договорів купівлі-продажу об'єктів приватизації органами приватизації» № 1327 18.10.2018 року. Наприклад, передання приватизованого об'єкта в заставу в період дії умов договору купівлі-продажу здійснюється за згодою органу приватизації, який є стороною цього договору (ч. 8 ст. 27 Закону України «Про приватизацію державного та комунального майна») [148]. Це є підтвердженням такої специфічної ознаки договірних зобов'язань за участі держави Україна як контроль за виконанням договорів з боку органів державної влади (як адміністративно-владне повноваження).

Цікавим є той факт, що відповідальність за порушення умов договору купівлі-продажу приватизованого об'єкта передбачена лише для покупця, хоча законом передбачено, що до будь-яких винних осіб за порушення законодавства про приватизацію застосовується кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова відповідальність

відповідно до законів України (ч. 1 ст. 29 Закону України «Про приватизацію державного та комунального майна») [148].

Ще одним різновидом викупу є відчуження земельних ділянок для суспільних потреб шляхом укладення договору-купівлі продажу. При цьому, відчуження земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності є примусовим відчуженням (ст. 147 ЗК України) [72], що суперечить вільному волевиявленню як головній передумові укладення цивільно-правового договору. Вказане стосується і передбаченої ст. 148 ЗК України конфіскації земельних ділянок.

Викуп земельних ділянок для суспільних потреб здійснюється різними органами, зокрема, місцевими, селищними радами, однак держава Україна буде стороною договору лише у випадку, коли від її імені діє Кабінет Міністрів України для задоволення не місцевого (локального) інтересу, а суспільного, загальнонаціонального. При цьому пропозицію для укладення договору купівлі-продажу (оферту) надає лише орган державної влади (ч. 1 ст. 10 Закону про відчуження) [153], а приватна особа може прийняти дану пропозицію (акцепт) або відхилити. Як вже було зазначено вище, відсутність згоди на викуп є підставою для примусового відчуження земельної ділянки.

Дійсно, до повноважень КМ України відноситься викуп земельних ділянок для суспільних потреб (п. «в» ст. 13 Земельного кодексу України) [72]. Більш конкретизовано дане повноваження у ч. 2 ст. 8 Закону про відчуження, за якою метою викупу КМ України земельних ділянок є забезпечення національної безпеки і оборони, розміщення іноземних дипломатичних представництв та консульських установ тощо [153]. При цьому, слід наголосити, що фактичну реалізацію права власності держави на земельну ділянку здійснює ФДМ України (п. 6 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про Фонд державного майна України») [138].

Отже, при викупі органом виконавчої влади земельної ділянки для суспільних потреб право власності на таку земельну ділянку переходить до держави (ч. 1 ст. 13 Закону про відчуження) і підлягає державній реєстрації

(абз. 2 ч. 1 ст. 18 Закону про відчуження) [153]. На думку А.П. Сергєєва, рішення про відчуження земельної ділянки для суспільних потреб шляхом її викупу приймається саме публічно-правовим суб'єктом на підставі відносин влади та підпорядкування. Однак та обставина, що вказане рішення носить характер адміністративного, публічно-владного акту, не впливає на цивільно-правову природу відносин по викупу, оскільки, на думку вченого, цивільні правовідносини можуть виникати на підставі складних юридичних явищ, що включають в себе владне регулювання [54, с. 351]. Із думкою вченого необхідно погодитись, оскільки розглядати участь публічно-правового утворення у цивільних правовідносинах без будь-яких винятків або особливостей є неможливим. З вказаною думкою вченого погоджуються й інші, вказуючи, що викуп земельних ділянок для суспільних потреб є цивільно-правовими відносинами, в той час як примусове відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності є публічно-правовими відносинами, «оскільки таке вилучення відбувається в імперативному порядку і на підставі рішення суду» [37, с. 11].

Законом про відчуження передбачено, що істотними умовами договору купівлі-продажу земельної ділянки (що укладений для суспільних потреб) є предмет та ціна. Предметом такого договору є передання у державну власність земельної ділянки для суспільних потреб. Однак законом передбачено, що розміщені на земельній ділянці інші об'єкти нерухомого майна також можуть бути об'єктом договору (ч. 2 ст. 4 Закону про відчуження) [153]. Викупна ціна включає в себе вартість земельної ділянки (експертна грошова оцінка) та всього, що на ній розміщено, а також завданих збитків та збитків, що будуть завдані власнику внаслідок викупу земельної ділянки (упущена вигода тощо) (ч. 1 ст. 5 Закону про відчуження) [153]. На нашу думку, включення до ціни договору відшкодування збитків є феноменом, що характерний лише для цивільно-правових договорів за участі держави Україна. Як вже було розкрито у параграфі 1.3. даного дисертаційного дослідження, збитки є частковим поняттям до «шкоди»,

оскільки є грошовим вираженням майнової шкоди. Таким чином, законодавець розглядає викупну ціну як поєднання в собі вартості об'єкту договору (істотна умова договору) та умову виникнення цивільно-правової відповідальності у вигляді збитків (шкоди), що на нашу думку, є особливістю договору купівлі-продажу земельної ділянки для суспільних потреб. Слід також звернути увагу на ч. 2 ст. 14 Закону про відчуження, відповідно до якої «Орган, який прийняв рішення про викуп земельної ділянки для суспільних потреб, зобов'язаний відшкодувати фізичним та юридичним особам - власникам та користувачам суміжних земельних ділянок збитки, що були їм завдані внаслідок викупу земельної ділянки для суспільних потреб» [153]. В даному випадку відшкодування реальних збитків вже має ознаки умови виникнення цивільно-правової відповідальності при викупі земельної ділянки для суспільних потреб.

Також, в межах процедури викупу земельної ділянки для суспільних потреб може бути укладено договір міни, якщо замість викупленого особа отримує іншу земельну ділянку або майно (ч. 1 ст. 12 Закону про відчуження) [153]. Вказана рівноцінна заміна може бути здійснена лише за бажанням власника земельної ділянки, що відчужується (ч. 5 ст. 12 Закону про відчуження) [153]. Також законодавством передбачений обмін земельною ділянкою меншої вартості, аніж тої, що відчужується. В такому разі власнику відшкодовується різниця вартості.

Із вказаного можна зробити висновок, що викуп земельної ділянки для суспільних потреб шляхом укладення договору купівлі-продажу або міни є ще одним способом участі держави Україна у цивільних договірних правовідносинах.

Ще одним видом договору купівлі-продажу є придбання за кордоном у власність України нерухомого майна (будівництво, реконструкцію об'єктів) для потреб закордонних дипломатичних установ України (п. 4 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про Кабінет Міністрів України») [136]. Так, В.Г. Голубцов вказує, що договори для дипломатичних цілей (діяльність посольств,

представництв іноземних держав) укладаються на основі норм цивільного національного законодавства, але при цьому його сторонами є дві держави – два самостійних та універсальних публічно-правових утворення [41, с. 59].

Отже, договір купівлі-продажу є найбільш типовим видом цивільного договору, в якому держава Україна може брати участь, оскільки даний договір передбачає оплатний перехід права власності на майнові блага, що є основою економічного розвитку держави.

На відміну від усіх інших договорів, в яких бере участь держава Україна, лише договір дарування є одностороннім та безоплатним. Даний договір особливий ще й тому, що цивільним законодавством прямо передбачена можливість держави Україна бути стороною договору дарування (ч. 1 ст. 720 ЦК України) [209]. Наразі в науці цивільного права відсутні будь-які напрацювання з приводу участі держави Україна у договорі дарування, а тому необхідно здійснити аналіз чинного законодавства щодо даного питання.

Спеціальним нормативно-правовим актом, що регулює відносини договору дарування за участі держави Україна, є постанова КМ України від 16.11.2011 № 1195 «Про затвердження Порядку передачі дарунків, одержаних як подарунки державі, Автономній Республіці Крим, територіальній громаді, державним або комунальним установам чи організаціям» (далі – Порядок передачі дарунків, одержаних як подарунки державі). Даний порядок регулює лише відносини між уповноваженою на отримання подарунків для держави особою та органом, який представляв державу в договорі дарування. Випадки отримання дарунків регулюються окремими наказами органів державної влади.

Наприклад, із наказу Національної служби здоров'я України «Про деякі питання передачі подарунків, одержаних як подарунки державі або Національній службі здоров'я України» № 309 від 14.08.2019 року стає очевидним, що дарувальником може бути інший державний орган, державні органи іншої держави, неурядові міждержавні та міжнародні організації в

особі їх представників [176]. Передача дарунків для держави може відбуватись виключно під час проведення офіційних заходів (ділових зустрічей, прийомів, урочистих заходів) міжнародного характеру, державного чи місцевого рівня, у тому числі з нагоди відзначення державних свят, святкування визначних подій державного значення, професійних свят тощо, за участі посадових осіб таких органів (організацій). Аналогічні положення містяться й в інших наказах органів державної влади, зокрема, наказ Державної фіскальної служби України «Про особливості приймання дарунків, одержаних як подарунки державі, в органах Державної фіскальної служби, державних підприємствах, що належать до сфери управління ДФС» № 132 від 29.07.2020 року [177].

З вказаних нормативно-правових актів випливає, що предметом договору дарування за участі держави Україна є речі (майно), невилучені з цивільного обороту. В такому разі встановлена ч. 2 ст. 718 ЦК України можливість дарування майнових прав є непринятною для договору дарування, в якому стороною є держава Україна. При цьому, договором можуть бути встановлені певні вимоги для прийняття дарунка, зокрема, загальноприйняті міжнародні норми, правила й національні традиції України, а також заборони, встановлені законодавством про запобігання корупції.

Відповідно до вже згаданого вище Порядку передачі дарунків, одержаних як подарунки державі, уповноважена на отримання таких дарунків особа зобов'язана за особливою процедурою передати його профільному органу. Про таку передачу складається акт приймання-передачі дарунка та утворюється комісія для оцінки вартості дарунка, вирішення питання щодо можливості його використання, місця та строку зберігання. Отже, для договору дарування за участі держави Україна характерним є не лише особлива процедура укладення та виконання такого договору, а й передача дарунка від фізичної особи (працівник органу або інша уповноважена особа) до органу державної влади, що діяв від імені держави Україна в момент його отримання.

Важливо зазначити, що держава Україна не може бути дарувальником у договорі дарування, оскільки у державному бюджеті не передбачається безоплатна передача майна фізичним або юридичним особам в межах цивільно-правових відносин (не плутати з безоплатною приватизацією, що є публічно-владними відносинами). Не дарма основними принципами бюджетної системи України є збалансованість та повнота (п.п. 2, 4 ч. 1 ст. 7 Бюджетного кодексу України) [40]. На підтримку вказаного свого часу Д.І. Мейер вказував, що держава може виступати дарувальником у договорі дарування, наприклад, нерухомого майна фізичній особі, однак дані дії вважатимуться актом держави, що матимуть адміністративне значення [106, с. 244]. Таким чином, вчений пояснює, що в межах цивільних правовідносин держава не може бути дарувальником, оскільки дані правовідносини автоматично перетворюються на адміністративні.

Таким чином, договір дарування, в якому стороною є держава Україна, є досить рідким явищем. Це пояснюється його безвідплатністю (що суперечить бюджетному законодавству) та відсутністю заздалегідь встановленої мети для держави набути певне майно у власність (як у випадку з публічними закупівлями, які здійснюються відповідно до затверджених планів).

Висновки. Договорами із передання майна у власність за участі держави Україна є договір купівлі-продажу, а також договір дарування. Основними видами договору купівлі-продажу є закупівля та викуп. Так, закупівля включає в себе купівлю-продаж товарів, робіт та послуг за замовленням держави, форвардні закупівлі зерна (як контракція сільськогосподарської продукції), оборонні закупівлі, поставку.

Публічна закупівля характеризується відкритістю та прозорістю, що є необхідною умовою для всеосяжного задоволення державою Україна суспільного (загальнонаціонального) інтересу. У договорі про закупівлю держава Україна найчастіше виступає на стороні замовника (покупця), рідше – на стороні продавця, а укладення таких договорів відбувається за

допомогою конкурентних процедур. Істотними умовами договору про закупівлю є умова про предмет (товари, роботи, послуги), ціну (найбільш економічно вигідна пропозиція) та строк поставки товарів, надання послуг, виконання робіт. Для договору про закупівлю також характерні особливі види забезпечення виконання зобов'язань (не передбачені ЦК України) – забезпечення тендерної пропозиції (аналог гарантії) та забезпечення виконання договору про закупівлю. На стороні держави Україна у договорах купівлі-продажу найчастіше виступає ФДМ України, рідше – КМ України (наприклад, у форвардних закупівлях зерна на стороні держави Україна виступає Аграрний фонд).

Хоча договори про закупівлю укладаються за однаковою публічною процедурою, між ними все ж є яскраві відмінності, зокрема, мета укладення та предмет. Так, метою укладення договору про оборонні закупівлі є забезпечення потреб сектору безпеки і оборони України, а метою укладення договору про форвардні закупівлі зерна ж формування державного продовольчого резерву.

Викуп як спосіб відчуження майна у договірних правовідносинах за участі держави Україна розглядається у вигляді викупу об'єкта приватизації та викупу земельних ділянок для суспільних потреб. Важливо зазначити, що приватизація є адміністративно-правовим механізмом відчуження майна, в той час як викуп об'єкта приватизації є цивільними правовідносинами. Так, викуп об'єкта приватизації передбачає його продаж одному покупцю без застосування конкурентних процедур. В свою чергу викуп земельних ділянок для суспільних потреб також передбачає укладення договору купівлі-продажу, наприклад, для розміщення іноземних дипломатичних представництв тощо. У випадку, коли замість земельної ділянки передаються не грошові кошти, а інша земельна ділянка – укладається договір міни.

Держава Україна також може виступати на стороні обдарованого у договорі дарування, наприклад, під час проведення офіційних заходів міжнародного або державного рівня. Предметом договору дарування за

участі держави Україна можуть бути лише речі (майно), які підлягають особливому порядку зберігання та використання.

Отже, спираючись на положення ЦК України можна дійти висновку, що держава Україна може бути стороною таких договорів щодо передання майна у власність як договір купівлі-продажу, поставка, контрактація сільськогосподарської продукції, міна та договір дарування.

3.2. Держава Україна як учасник договірних зобов'язань із передання майна у користування

Як було вже проаналізовано раніше, до договорів із передання державного майна у користування за участі держави Україна відноситься договір оренди (з урахуванням його різновидів). Слід вказати, що до договірних правовідносин за участі держави Україна не застосовується поняття «найм». Це пояснюється, по-перше, наявністю спеціального законодавства, яке регулює саме орендні правовідносини за участі держави Україна – Закони України «Про оренду землі», «Про оренду державного та комунального майна». По-друге, найм здебільшого застосовується для позначення правовідносин між приватними особами (переважно за участі фізичних осіб для задоволення особистих інтересів), прикладом чого може бути найм житла. Очевидно, що і об'єкт договору теж займає визначальне місце – житло у приватній власності (найм) та майно державної власності (оренда).

Передання державного майна у користування є важливою складовою ринкової діяльності держави у приватно-правових відносинах. Основними ознаками договорів із передання державного майна у користування за участі держави Україна є те, що вони завжди оплатні, консенсуальні (майно передається у тимчасове користування після укладення договору оренди), двосторонні. У зв'язку з цим слід вказати, що факт участі на стороні

орендодавця ще й балансоутримувача у договорі оренди нерухомого або іншого окремого індивідуально визначеного майна, не характеризує даний договір як багатосторонній у розумінні ч. 4 ст. 626 ЦК України [209]. Це пов'язано з тим, що і ФДМ України, і балансоутримувач нерухомого майна виступають на стороні орендодавця.

Традиційно договором оренди є платне користування майном (ст. 759 ЦК України) [209]. Отже, договір оренди є складною правовою конструкцією, де товаром є не річ, а право користуватися нею. Не дарма свого часу Є.О. Суханов слушно зазначав, що договір оренди – це правочин, що дозволяє розширити можливості використання майна, оскільки власник майна не відчужує, а передає у користування іншій особі, отримуючи від цього певний дохід [52, с. 455].

За ч. 1 ст. 761 ЦК України право передання майна у найм має власник речі або особа, якій належать майнові права [209]. Так, передання державного майна в оренду здійснюється ФДМ України, оскільки саме цей орган державної влади здійснює повноваження власника державного майна. А тому не дарма п. 4 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про Фонд державного майна України» передбачено, що ФДМ України «виступає орендодавцем цілісних (єдиних) майнових комплексів підприємств, їх структурних підрозділів та нерухомого майна, а також майна, що не увійшло до статутного капіталу господарських товариств у процесі приватизації (корпоратизації), що перебувають у державній власності» [138]. Отже, орендодавцем від імені держави Україна у договорі оренди державного майна виступає ФДМ України, його регіональні відділення та представництва (а) ч. 2 ст. 4 Закону України «Про оренду державного та комунального майна») [143].

В той же час у п. 12 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про оренду державного та комунального майна» вказано, що орендодавцем є юридична особа, яка на підставі договору оренди передає майно у користування за плату на певний строк [143]. На нашу думку, вказана норма є недосконалою та потребує уточнення, оскільки ФДМ України хоч і є юридичною особою розумінні цієї

статті, однак вказаний орган є лише номінальною стороною договору, фактичною ж є держава Україна.

Власником речі, що передається у користування є держава Україна, однак таке право може бути і не зареєстроване у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно. Вказане підтверджується ч. 1 ст. 28 Закону України «Про державну реєстрацію прав на нерухоме майно та їх обтяжень», за змістом якої «рішення органів державної влади ... про передачу земельної ділянки у власність або користування ... можуть прийматися за відсутності державної реєстрації права власності держави ... на таку земельну ділянку в Державному реєстрі прав» [159].

Встановлено, що право користування державним майном підлягає державній реєстрації. Це стосується оренди земельних ділянок (ч. 5 ст. 6 Закону України «Про оренду землі») [154], єдиних майнових комплексів, будівель або інших капітальних споруд (п. 2 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень») [159] тощо.

Орендарем може бути будь-яка фізична або ж юридична особа, яка відповідає критеріям та умовам оренди. Важливо наголосити, що держава Україна не може бути орендарем державного майна, оскільки абсурдною є ситуація оренди майна самої у себе. Однак, хоча і на стороні держави Україна виступає орган державної влади, який не може бути орендарем від її імені, сам орган державної влади для забезпечення власних потреб може бути таким орендарем.

Передача майна в оренду може здійснюватися через аукціон або без його проведення. У зв'язку з цим майбутній об'єкт оренди включається до відповідного Переліку, де Перелік першого типу містить об'єкти, щодо яких прийнято рішення про передачу в оренду на аукціоні; а Перелік другого типу – без проведення аукціону (п.п. 13, 14 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про оренду державного та комунального майна») [143]. При цьому усі договори оренди державного майна укладаються за допомогою електронної торгової системи

«Прозорро.Продажі» (п. 2 Постанови КМ України «Деякі питання оренди державного та комунального майна» № 483 від 3 червня 2020 року) [65].

Для повного дослідження договору оренди за участю держави Україна необхідно розкрити його істотні умови (хоч вони і прямо не закріплені спеціальним законом), якими є умова про предмет, ціну та строк.

Як свого часу вказував Д.І. Мейєр, будь-яке майно, що надає можливість користуватися ним, може бути предметом договору найму, а тому неважливо чи наймач буде безпосередньо користуватися ним або ж задовольняти якусь потребу – аби він мав можливість отримувати для себе певну вигоду з цього майна [105, с. 262]. ЦК України предметом договору найму (оренди) встановлює речі та майнові права (ч.ч. 1, 2 ст. 760) [209]. Предметом договору оренди державного майна є передання орендодавцем такого майна у строкове платне користування.

Об'єктами договору оренди державного майна є: а) цілісні (єдині) майнові комплекси підприємств, їх структурні підрозділи; б) нерухоме майно (будівлі, споруди, їх окремих частин); в) майно, що не увійшло до статутного капіталу господарських товариств у процесі приватизації (корпоратизації), що перебувають у державній власності (п. а) ч. 2 ст. 4 Закону України «Про оренду державного та комунального майна» [143], п. 4 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про Фонд державного майна України») [138].

На підставі об'єкта оренди і здійснено поділ договору оренди державного майна на два види: 1) договір оренди єдиного майнового комплексу державного підприємства, його відокремленого структурного підрозділу, та 2) договір оренди нерухомого або іншого окремого індивідуально визначеного майна, що належить до державної власності (Постанова КМ України «Про затвердження примірних договорів оренди державного майна» від 12 серпня 2020 року № 820) [168].

Важливо зазначити, що за ЦК України піднайм можливий лише за згодою наймодавця, якщо інше не встановлено договором або законом (ч. 1 ст. 774). Так, ч. 3 ст. 15 Закону України «Про оренду державного та

комунального майна» передбачено, що особам, які отримали в оренду державне майно без проведення аукціону, заборонено укладати договори суборенди щодо цього майна [143]. Більше того, у суборенду заборонено передавати єдині майнові комплекси (ч. 2 ст. 22 Закону України «Про оренду державного та комунального майна») [143]. Такі обмеження законодавця зумовлені недопущенням випадків нецільового використання державного майна. Із вказаного випливає, що у всіх інших випадках державне майно підлягає суборенді за згодою орендодавця, як цього вимагає ч. 1 ст. 774 ЦК України. Наприклад, така згода щодо державного майна завжди надається за участі ФДМ України.

Ціна договору оренди державного майна виражається у сумі орендної плати, встановленої у договорі. При цьому така плата визначається на підставі стартової орендної плати, яка ґрунтується на ринковій (оціночній) вартості об'єкта оренди. Із вказаного випливає, що орендна плата визначається за результатами аукціону (ч. 2 ст. 17 Закону України «Про оренду державного та комунального майна») [143] та з урахуванням Методики розрахунку орендної плати за державне майно та пропорції її розподілу. Ч. 2 ст. 762 ЦК України передбачено, що плата за користування майном може бути здійснена як в грошовій, так і в натуральній формі [209]. Однак при оренді державного майна плата встановлюється виключно в грошовій формі (ч. 1 ст. 17 Закону України «Про оренду державного та комунального майна») [143]. Характерною ознакою ціни договору оренди державного майна є те, що сума орендної плати не може бути зменшена протягом строку дії такого договору (ч. 5 ст. 16 Закону України «Про оренду державного та комунального майна») [143]. Дане положення є виключенням з ч. 4 ст. 762 ЦК України, за якою наймач має право вимагати зменшення плати [209].

Необхідно також вказати, що «стягнення заборгованості з оплати орендної плати може здійснюватися в безспірному порядку на підставі виконавчого напису нотаріуса» (ч. 6 ст. 17 Закону України «Про оренду

державного та комунального майна») [143]. Виконавчий напис нотаріуса вчиняється лише для стягнення заборгованості з боржника (ст. 87 Закону України «Про нотаріат») [160], а тому до держави Україна як кредитора у договорі оренди державного майна, звісно, не може бути застосовано такий захід цивільно-правової відповідальності. При цьому виконавчий напис нотаріуса вчиняється лише за нотаріально посвідченими договорами (п. 1 Переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів) [169], а договір оренди державного майна підлягає нотаріальному посвідченню лише у випадку, «якщо строк, на який укладається цей договір, перевищує п'ять років» (ч. 3 ст. 16 Закону України «Про оренду державного та комунального майна») [143]. Вказана відповідальність боржника у вигляді прострочення виконання вважається неналежним виконанням зобов'язання, а тому до боржника також можуть бути застосовані наслідки, передбачені ст. 625 ЦК України, а саме сплата суми боргу «з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом» [209].

Отже, особливістю договору оренди державного майна за участі держави Україна є те, що з боржника може бути стягнуто заборгованість не лише на підставі рішення суду, а й у безспірному порядку. Виконавчий напис нотаріуса може бути вчинений лише за нотаріально посвідченими договорами оренди державного майна, що укладені на строк більше п'яти років. При цьому до суми боргу повинна бути сплачена з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми.

Строком договору оренди державного майна є строк, протягом якого орендар наділяється правом користування майном. У ЦК України закріплено положення згідно з яким строк договору найму може і не бути встановлений, у зв'язку з чим такий договір вважатиметься укладеним на невизначений

строк (ч. 2 ст. 763 ЦК України) [209]. Однак строк договору оренди державного майна завжди є чітко визначеним. Такий строк починає обраховуватись з моменту підписання акту приймання-передачі відповідного майна (ч. 1 ст. 20 Закону України «Про оренду державного та комунального майна») [143]. Загально прийнято, що строк оренди становить п'ять років, при цьому менший строк договору оренди державного майна у випадках сезонного, добового або погодинного використання об'єкта тощо (п. 53 Постанови КМ України «Деякі питання оренди державного та комунального майна» № 483 від 3 червня 2020 року) [65]. Законом також можуть бути встановлені граничні строки оренди державного майна. До прикладу, ч. 1 ст. 14 Закону України «Про особливості оренди об'єктів паливно-енергетичного комплексу, що перебувають у державній власності» передбачено, що «строк дії договору оренди об'єкта паливно-енергетичного комплексу не може бути менше двох та більше двадцяти п'яти років» [155].

Для договору оренди державного майна також характерний особливий вид забезпечення виконання зобов'язання – авансовий внесок. Так, за ч. 2 ст. 570 ЦК України сума, сплачена в рахунок належних з боржника платежів, вважається авансом [209]. Авансовий внесок при оренді державного майна є авансом в розумінні ЦК України, оскільки орендодавець зараховує авансовий внесок у рахунок майбутніх платежів орендаря з орендної плати (п. 80 Постанови КМ України «Деякі питання оренди державного та комунального майна» № 483 від 3 червня 2020 року) [65]. При цьому особливістю авансового внеску є його сплата до укладення договору оренди або в день підписання такого договору.

Примірним договором оренди майнового комплексу державного підприємства передбачено також сплату орендодавцю забезпечувального депозиту, який при поверненні об'єкта назад з оренди зараховується в рахунок невиконаних зобов'язань і спрямовується на погашення зобов'язань орендаря [168]. При цьому, якщо невиконані зобов'язання та заборгованість будуть відсутні (тобто відсутні зауваження), орендодавець повертає

орендарю суму забезпечувального депозиту. У ЦК України відсутній аналог забезпечувального депозиту як вид забезпечення виконання зобов'язання, адже дане поняття не підпадає під неустойку, поруку, гарантію, заставу, притримання, завдаток або право довірчої власності. На нашу думку, забезпечувальний депозит має ознаки неустойки, оскільки сплачується за невиконані зобов'язання. В той же час забезпечувальний депозит сплачується наперед (ще до підписання договору оренди), а сплата неустойки передбачає ситуативне нарахування грошових сум.

Також той факт, що забезпечувальний депозит повертається у разі належного виконання зобов'язання, вказує на те, що даний вид забезпечення виконання зобов'язань має ознаки завдатку, який повертається боржникові при порушенні зобов'язання з вини кредитора (абз. 2 ч. 1 ст. 571 ЦК України) [209]. Однак така схожість проявляється лише у «поверненні», однак аж ніяк у його причині. Із вказаного можна дійти висновку, що забезпечувальний депозит є нетиповим видом забезпечення виконання зобов'язань за договором оренди державного майна.

В багатьох випадках регулювання договору оренди державного майна у ЦК України має суттєві відмінності порівняно зі спеціальним законодавством. Так, у ЦК України законодавець чітко розділив поняття поточного та капітального ремонту речі, переданої в найм, встановивши, що поточний ремонт проводиться наймачем, а капітальний – наймодавцем (ч.ч. 1, 2 ст. 776) [209]. На противагу вказаному в Законі України «Про оренду державного та комунального майна» передбачена можливість орендаря здійснювати як поточний, так і капітальний ремонт орендованого майна, однак лише за згодою балансоутримувача (ч. 1 ст. 21) [143]. Також орендар державного майна позбавлений певних переважних прав, як передбачено ст. 777 ЦК України. Наприклад, якщо за ЦК України наймач після спливу строку договору має переважне право перед іншими особами на укладення договору найму на новий строк, то продовження договору оренди державного майна здійснюється за результатами проведення аукціону (ч. 1

ст. 18 Закону України «Про оренду державного та комунального майна») [143]. Тобто законодавець таким чином встановлює для усіх потенційних та існуючих орендарів рівні можливості для продовження договору оренди.

В той же час існують ідентичні норми як у ЦК України, так і у спеціальному законі щодо регулювання договору оренди державного майна. До прикладу, за аналогією зі ст. 775 ЦК України, Закон України «Про оренду державного та комунального майна» встановлює право власності орендаря на «виготовлену продукцію, в тому числі у незавершеному виробництві, та дохід (прибуток), отриманий від орендованого майна» (ч. 2 ст. 23) [143].

Одним із найпоширеніших різновидів договору оренди за участі держави Україна є оренда земельних ділянок, що перебувають у державній власності. До прикладу, для здійснення державно-приватного партнерства приватному партнеру можуть надаватися в оренду земельні ділянки (ч. 1 ст. 94 ЗК України) [72]. Важливо також зазначити, що для провадження діяльності з видобування корисних копалин на земельних ділянках державної власності діють особливі правила укладення договору оренди таких земельних ділянок. До прикладу, «земельні ділянки не можуть передаватися у постійне користування будь-якій особі, крім користувача надр», «на земельній ділянці не може бути встановлений земельний сервітут, який унеможливує використання земельної ділянки» тощо (п.п. 4, 5 ч. 1 ст. 18-1 Кодексу України про надра) [83].

Оскільки землями державної власності є усі землі України, право державної власності на землю набувається і реалізується державою через органи виконавчої влади відповідно до повноважень (ч.ч. 1, 2 ст. 84 ЗК України) [72]. У зв'язку з цим орендодавцями земельних ділянок, що діють від імені держави Україна, є органи виконавчої влади, які передають земельні ділянки у власність або користування (ч. 4 ст. 4 Закону України «Про оренду землі») [154].

Як було встановлено вище, передача в оренду земельних ділянок, що перебувають у державній власності, також здійснюється за результатами проведення земельних торгів у формі аукціону (ч. 2 ст. 124; ч. 1 ст. 135 ЗК України) [72].

Необхідно також вказати, що водний об'єкт також передається у користування при оренді землі (разом і з ділянкою під водою). При цьому «Водні об'єкти надаються у користування на умовах оренди органами, що здійснюють розпорядження земельними ділянками під водою (водним простором)» (ст. 51 ВК України) [31]. В такому випадку об'єктом оренди буде вода (водний простір) водного об'єкта та земельна ділянка під водним об'єктом. Наприклад, довгострокове тимчасове користування лісами державної власності (терміном від одного до п'ятдесяти років) засновується лише на договорі оренди лісових ділянок «для потреб мисливського господарства, культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних і освітньо-виховних цілей, проведення науково-дослідних робіт» (ст. 18 ЛК України) [98].

Ще одним різновидом договорів із передання державного майна у користування за участі держави Україна є договір оренди об'єктів паливно-енергетичного комплексу, що перебувають у державній власності. По суті, даний договір є орендою цілісного майнового комплексу у сфері видобування кам'яного вугілля та лігніту (бурого вугілля), його переробки.

Орендарем таких об'єктів можуть бути виключно юридичні особи, які мають відповідний досвід, інвестиційний план експлуатації та розвитку об'єкта оренди, можливості технологічного і організаційного забезпечення відповідного виду діяльності. При цьому на момент укладення договору оренди такі особи можуть не мати відповідної дозвільної документації, оскільки законом передбачена можливість приведення у відповідність такої документації протягом дванадцяти місяців з моменту укладення договору (ч. 2 ст. 4 Закону України «Про особливості оренди об'єктів паливно-енергетичного комплексу, що перебувають у державній власності») [155].

На стороні ж орендодавця традиційно виступає ФДМ України, який укладає договір оренди з переможцем конкурсу, однак лише після погодження всіх умов і схвалення уповноваженим органом управління остаточної редакції (ч. 16 ст. 7 Закону України «Про особливості оренди об'єктів паливно-енергетичного комплексу, що перебувають у державній власності») [155].

Особливістю даного виду договору також є те, що законом чітко встановлені його істотні умови залежно від мети його укладення – для господарської, економічної або соціальної діяльності. Такими істотними умовами можуть бути виконання встановлених мобілізаційних завдань, підвищення рівня заробітної плати з урахуванням інфляційних процесів, забезпечення медичного обслуговування працівників підприємств тощо (ст. 9 Закону України «Про особливості оренди об'єктів паливно-енергетичного комплексу, що перебувають у державній власності») [155].

Договір оренди об'єктів паливно-енергетичного комплексу, що перебувають у державній власності, підлягає обов'язковому нотаріальному посвідченню та державній реєстрації (ст.ст. 10, 11 Закону України «Про особливості оренди об'єктів паливно-енергетичного комплексу, що перебувають у державній власності») [155].

Наостанок, слід вказати, що ще одним доказом того, що договірні правовідносини за участю держави Україна регулюються цивільним законодавством є те, що усі згадані у цьому параграфі законодавчі акти (що стосуються оренди державного майна) містять положення, що «відносини ... не врегульовані цим Законом, регулюються Цивільним кодексом ...». Вказане вкотре доводить, що можливість участі держави Україна як рівного учасника у цивільних договірних правовідносинах прямо передбачена нормативно-правовими актами.

Висновки. Договір оренди державного майна займає панівне становище серед договорів із передання майна у користування за участі держави Україна.

Визначальними ознаками договорів оренди державного майна є те, що вони є оплатними, консенсуальними та двосторонніми. Від імені держави Україна у такому договорі частіше за все виступає ФДМ України, рідше – інші органи (наприклад, Держрезерв), а передача майна здебільшого відбувається через аукціон, конкурс, торги.

Особливістю договору оренди державного майна є те, що об'єкти цього договору чітко передбачені законом – цілісні (єдині) майнові комплекси, їх структурні підрозділи; нерухоме майно; майно, що не увійшло до статутного капіталу господарських підприємств у процесі приватизації. Зрозуміло, що до поняття «нерухоме майно» входять будівлі, споруди, земельні ділянки тощо. Ціна договору оренди державного майна визначається на підставі стартової орендної ціни та встановлюється за результатами аукціону (виключно у грошовій формі). Договір оренди державного майна може бути як строковим, так і безстроковим (укладеним на невизначений строк). Ще однією особливістю є те, що стягнення заборгованості по орендній платі може здійснюватися в безспірному порядку – нотаріус вчиняє виконавчий напис за нотаріально посвідченим договором оренди державного майна.

Для договору оренди державного майна також притаманні особливі види забезпечення виконання зобов'язання – авансовий внесок (аванс в розумінні ч. 2 ст. 570 ЦК України) та забезпечувальний депозит.

Різновидами договору оренди державного майна є договір оренди земельних ділянок, що перебувають у державній власності та договір оренди об'єктів паливно-енергетичного комплексу, що перебувають у державній власності. Усі вказані договори містять як спільні, так відмінні риси, однак найголовніше, що їх об'єднує – це передання у тимчасове оплатне користування державного майна.

3.3. Держава Україна як учасник договірних зобов'язань із виконання робіт і надання послуг

Як було досліджено вище, до договорів за участі держави Україна про виконання робіт і надання послуг належать концесійний договір, угоди про розподіл продукції, договір про спільну діяльність, зберігання, позичання матеріальних цінностей, доручення, управління майном, а також кредит, позика. Вказані договори є найбільш характерними для залучення інвестицій та підтримки державного сектору економіки, оскільки їх правова природа ґрунтується на партнерстві держави та приватних осіб.

Перш за все, слід вказати, що законодавець не використовує поняття «підряд», коли мова йде про участь держави Україна у договірних відносинах, встановлюючи при цьому формулювання «виконання робіт».

Концесія є однією із форм державно-приватного партнерства, що є співробітництвом між державою Україна в особі відповідних державних органів та юридичними особами (приватними партнерами) на основі договору (ч. 1 ст. 1 Закону України «Про державно-приватне партнерство») [150]. Саме державно-приватне партнерство є яскравим прикладом участі держави Україна у договірних цивільних правовідносинах, оскільки воно передбачає безпосередню її участь. Слід також зауважити, що на відносини, що виникають у зв'язку з вибором концесіонера, виконанням концесійного договору та наданням державної підтримки проектів, що здійснюються на умовах концесії, не поширюється дія законодавства про публічні закупівлі, оскільки концесія є особливим видом співробітництва держави Україна з іншими учасниками цивільно-правових відносин.

Перш за все, слід вказати, що Закон України «Про концесію» один з небагатьох законів, в якому чітко вказано, що держава Україна є стороною цивільно-правового договору. Так, п. 7 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про концесію» передбачено, що держава Україна в особі відповідних державних

органів є концесієдавцем у договорі концесії щодо об'єктів державної власності [142]. При цьому від її імені одночасно можуть виступати декілька органів державної влади (ч. 2 ст. 25 Закону України «Про концесію») [142]. Більше того, на стороні концесієдавця виступає і балансоутримувач, на балансі або у власності якого перебуває майно, що є об'єктом концесії. Даний факт не характеризує концесійний договір як багатосторонній, оскільки декілька органів державної влади виступають на боці однієї сторони договору – концесієдавця. Концесіонером же може бути виключно юридична особа-резидент України. Тобто для залучення іноземних компаній до державно-приватного партнерства, необхідно утворити відповідне представництво в Україні. Дане правило зумовлено недопущенням випадків розкрадання державної власності іноземними суб'єктами (наявність представництва зменшує такі ризики).

Норми Закону України «Про концесію» пронизані недопущенням дискримінації або привілейованого становища будь-кого з учасників концесії. До прикладу, ч. 5 ст. 25 Закону України «Про концесію» встановлено, що сторони концесійного договору є рівними у своїх правах [142]. Такі принципи відкритості, рівності та відсутності дискримінації є визначальними, якщо мова йде про таку специфічну сторону договору як держава Україна.

Як і більшість договорів за участі держави Україна, концесійний договір укладається відкрито – шляхом проведення концесійного конкурсу, конкурентного діалогу, прямих переговорів. Як результат, концесійний договір укладається концесієдавцем у письмовій формі з переможцем концесійного конкурсу (ч. 1 ст. 24 Закону України «Про концесію») [142].

Концесійний договір є консенсуальним, оскільки вважається укладеним з дня досягнення домовленості щодо всіх істотних умов і підписання сторонами тексту договору (ч. 2 ст. 24 Закону України «Про концесію») [142].

Істотні умови концесійного договору встановлені законом (ст. 26 Закону України «Про концесію»). До них, зокрема, входять: сторони; об'єкт концесії; предмет концесійного договору; строк; порядок зміни та припинення концесійного договору; порядок повернення об'єкта концесії; умови встановлення і зміни цін (тарифів) на товари (роботи, послуги); порядок, розмір та умови внесення концесійних платежів; підстави, процедури і наслідки розірвання концесійного договору, включаючи платежі, пов'язані з достроковим розірванням; відповідальність сторін за невиконання або неналежне виконання зобов'язань, що випливають із концесійного договору тощо [142]. Законом можуть бути встановлені й інші істотні умови концесійного договору. Зокрема, істотною умовою концесійного договору державного аеродрому та аеродромних об'єктів (злітно-посадкові смуги, руліжні доріжки, перони, інші елементи аеродромів) є заборона зміни цільового призначення об'єктів аеродрому, що забезпечують його основну виробничу діяльність (ч. 3 ст. 75 ПК України) [124].

Предметом договору концесії є надання концесієдавцем концесіонеру права на створення та/або будівництво (нове будівництво, реконструкцію, реставрацію, капітальний ремонт та технічне переоснащення), та/або управління (користування, експлуатацію, технічне обслуговування) об'єктом концесії, та/або надання суспільно значущих послуг (очевидна змішана природа договору – роботи і послуги). При цьому як переданий в концесію існуючий об'єкт, так і новостворений не зумовлює перехід права власності на такий об'єкт до концесіонера та не припиняє права державної власності.

Концесійним договором також може бути передбачено передання в оренду земельної ділянки державної власності для реалізації проекту, що здійснюється на умовах концесії. Право оренди такої земельної ділянки надається на строк дії концесійного договору.

Об'єктами концесії є об'єкти права державної власності, що надаються концесіонеру з метою виконання умов концесійного договору, а також об'єкти, що створюються та/або будуються концесіонером у процесі

виконання концесійного договору. Варто зазначити, що законом можуть бути встановлені обмеження щодо об'єктів концесії. Зокрема, об'єктом концесії не може бути державне майно, що використовується у виготовленні та ремонті всіх видів зброї, яка перебуває на озброєнні Збройних Сил України (п. 16 ч.1 ст. 1 Закону України «Про концесію») [142], а також ліси на землях державної власності (ч. 2 ст. 16 ЛК України) [98].

Ціна концесійного договору виражається в платежах, які можуть сплачуватися як на користь концесієдавця, так і на користь концесіонера. Так, держава Україна може сплачувати на користь концесіонера платежі, якщо концесіонер не може отримати повне відшкодування здійснених ним інвестицій за рахунок користувачів (споживачів) послуг (ч. 2 ст. 34 Закону України «Про концесію») [142]. Концесіонер в свою чергу сплачує на користь концесієдавця концесійні платежі – періодичний платіж відповідно до умов договору. Концесійний платіж може бути встановлений як частка доходу, частка вартості об'єкта або як фіксований платіж, і визначається за результатами проведення концесійного конкурсу (в тому числі конкурентного діалогу) або за результатами прямих переговорів (п. 2. Методики розрахунку концесійних платежів).

Концесійний договір є строковим. Строк має становити не менше п'яти років та не більше 50 років, а концесійний договір щодо будівництва та подальшої експлуатації автомобільних доріг – не менше 10 років. Дострокове припинення дії концесійного договору здійснюється шляхом його розірвання (ч. 2. ст. 27 Закону України «Про концесію») [142].

Законом України «Про концесію» передбачена цивільна відповідальність для держави Україна. Так, у разі порушення концесієдавцем зобов'язань за концесійним договором «концесієдавець відшкодовує концесіонеру внесені ним інвестиції в частині, що не була відшкодована протягом дії такого договору, а також збитки (включаючи упущену вигоду), завдані достроковим припиненням договору» (ч. 5 ст. 27 Закону України «Про концесію») [142]. Оскільки концесієдавцем є держава Україна в особі

відповідних державних органів, то вона і виступає суб'єктом цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язань за концесійним договором.

Отже, держава Україна виступає стороною концесійного договору на боці концесіодавця з метою модернізації інфраструктури та підвищення якості суспільно значущих послуг.

Ще однією формою державно-приватного партнерства є договір про спільну діяльність, в якому від імені держави діє ФДМ України. Як встановлено ч. 1 ст. 1130 ЦК України, за договором про спільну діяльність сторони (учасники) зобов'язуються спільно діяти без створення юридичної особи для досягнення певної мети, що не суперечить законові [209]. При цьому, вартість майна, що вноситься у спільну діяльність, учасником якої є державна установа або організація, визначається на підставі незалежної оцінки із застосуванням бази оцінки, що відповідає ринковій вартості, згідно з вимогами законодавства про оцінку майна (ч. 1 ст. 13 Закону України «Про управління об'єктами державної власності») [139]. Прикладом договору про спільну діяльність за участі держави Україна може слугувати приватне інвестування в об'єкти портової інфраструктури державної форми власності (ч. 1 ст. 26 Закону України «Про морські порти») [156].

До форми державно-приватного партнерства також відноситься договір управління майном. За договором управління майном одна сторона (установник управління – в даному випадку держава Україна) передає другій стороні (управителеві) на певний строк майно в управління, а друга сторона зобов'язується за плату здійснювати від свого імені управління цим майном в інтересах установника управління або вказаної ним особи (вигодонабувача) (ч. 1 ст. 1029 ЦК України) [209]. Даний договір не слід плутати з передачею державою майна в оперативне управління (або господарське відання), оскільки це не є цивільно-правовими відносинами, як було досліджено в попередніх параграфах.

Оскільки предметом договору управління майном можуть бути майнові права (ч. 1 ст. 1030 ЦК України) [209], то держава Україна як власник корпоративних прав має право передавати їх в управління на підставі відповідного договору. Такі корпоративні права передаються в управління господарським структурам (товариствам) (ч. 2 ст. 9 Закону України «Про управління об'єктами державної власності») на підставі договору управління майном [139]. В даному випадку слід погодитися з думкою З.Е. Беневоленської, яка вказує, що об'єкт довірчого управління має потрібну природу: матеріальну (майно, гроші, цінні папери), юридичну (управління як підприємницька діяльність) та вольову (інтерес в отриманні прибутків, доходу, які власник планує отримати) [13, с. 128-129]. Думка вченої найбільш вдало характеризує об'єкт договору управління корпоративними правами держави Україна – майнові права, управління ними та дохід в державний бюджет від такого управління.

Від імені держави Україна управління корпоративними правами держави здійснює ФДМ України (п. 3 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про управління об'єктами державної власності») [139], а що стосується об'єктів державної власності в оборонно-промисловому комплексі, то управління корпоративними правами держави стосовно пакетів акцій, що належать державі у статутних капіталах акціонерних товариств здійснює Державний концерн «Укроборонпром» (п. 9 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі»).

Як встановлено ст. 1035 ЦК України, істотними умовами договору управління майном є перелік майна, що передається в управління, а також розмір і форма плати за управління майном [209]. І.В. Венедіктова у своїй праці справедливо критикує положення законодавства про плату за управління майном як істотну умову, оскільки в даному договорі винагорода може виражатися не лише у чітко вираженій сумі, а й у відсотках від доходу, в отриманні можливості приватизувати підприємство на пільгових умовах, у

переході частини довіреного майна до управителя тощо [27, с. 70]. Така ситуація притаманна договору управління корпоративними правами держави, оскільки «плата» виражається у відсотках чистого прибутку на виплату дивідендів, які відраховуються суб'єктом господарювання до державного бюджету України (абз. 4, 5, 6 ч. 5 ст. 11 Закону України «Про управління об'єктами державної власності») [139]. Більше того, у випадку несвоєчасно сплачених дивідендів передбачено цивільно-правову відповідальність для управителя – ФДМ України нараховує пеню з розрахунку подвійної облікової ставки НБ України від суми недоплати, розрахованої за кожний день прострочення платежу, починаючи з наступного дня після настання строку платежу і по день сплати включно (абз. 7 ч. 5 ст. 11 Закону України «Про управління об'єктами державної власності») [139].

Особливу увагу необхідно приділити абз. 8 ч. 5 ст. 11 Закону України «Про управління об'єктами державної власності», який був визнаний неконституційним 22 липня 2020 року (Рішення КС України № 8-р(І)/2020 у справі за конституційною скаргою Акціонерного товариства «Закритий недиверсифікований венчурний корпоративний інвестиційний фонд «АВАНПОСТ» щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмою частини п'ятої статті 11 Закону України «Про управління об'єктами державної власності» [183]). Неконституційною нормою було передбачено отримання державою частини чистого прибутку господарської організації державного сектора економіки у разі неприйняття рішення про нарахування дивідендів до 1 травня року, що настає за звітним. КС України у своєму рішенні зазначив, що механізм, який полягає в обов'язковому спрямуванні частини чистого прибутку до державного бюджету без волевиявлення учасників господарської організації, обмежує їх корпоративні права, зокрема таку складову, як правомочність на участь в управлінні господарською організацією. Головним висновком рішення про неконституційність норми є те, що вказане нормативне регулювання ставить державу у привілейоване становище порівняно з іншими учасниками

господарської організації державного сектора економіки, тобто є дискримінаційним.

Дане рішення КС України доводить той факт, що держава Україна бере участь у цивільних правовідносинах на рівних засадах поряд з іншими учасниками. У випадку управління державним майном саме держава через повноваження відповідних органів здійснює управління суб'єктами господарювання державного сектора економіки та має вирішальний вплив на їх господарську діяльність, а тому у законодавстві необхідна наявність оптимального регулювання недопущення привілейованого становища держави Україна у цивільних правовідносинах.

Для того, щоб на загальних зборах та в наглядових радах господарських товариств, функції з управління корпоративними правами держави в яких вони здійснюють, були представлені інтереси держави, визначають спеціальних осіб. Такі представники діють від імені держави або на підставі довіреності, або на підставі договору доручення на управління корпоративними правами держави (п. 14¹ ч. 1 ст. 6 Закону України «Про управління об'єктами державної власності») [139].

Беручи до уваги визначення договору доручення у ст. 1000 ЦК України, можна дійти висновку, що за договором доручення на управління корпоративними правами держави повірений (уповноважена особа, представник) зобов'язується вчинити від імені та за рахунок довірителя (держави Україна в особі ФДМ України або іншого органу державної влади) певні дії для здійснення функцій з управління корпоративними правами (акціями, частками), які належать державі. Повіреним в такому договорі є фізична особа, що відбирається та призначається (обирається) на підставі відповідної компетенції, професійних навичок, досвіду роботи (існує відповідний порядок обрання таких осіб).

Слід звернути увагу на те, що держава не може брати участь у договорі комісії, оскільки правочинами для представлення її інтересів є довіреність та договір доручення. Як встановлено ст. 1011 ЦК України, за договором комісії

одна сторона (комісіонер) зобов'язується за дорученням другої сторони (комітента) за плату вчинити один або кілька правочинів від свого імені, але за рахунок комітента [209]. Даним дисертаційним дослідженням було доведено, що держава хоч і діє через органи державної влади, однак такі дії вчиняються від її імені, а не від імені органу державної влади. Таким чином, у держави відсутня необхідність укласти договір комісії з органом державної влади, її працівниками або іншими особами на представлення її інтересів від їх імені, але за її рахунок, оскільки вона бере участь у договірних правовідносинах через представництво вказаними суб'єктами від свого імені.

Переходячи до інших договорів, необхідно вказати, що угода про розподіл продукції не є формою державно-приватного партнерства, оскільки надра є виключною власністю Українського народу, а тому підпадають під особливий правовий режим. Дана угода є важливим стратегічним механізмом для інвестування пошуку, розвідки та видобування корисних копалин у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони. У зв'язку із зазначеним угода про розподіл продукції відноситься до договорів про виконання робіт, а не надання послуг. Такими роботами є проведення пошуку, розвідки та видобування корисних копалин на визначеній ділянці (ділянках) надр.

Держава Україна як сторона угоди про розподіл продукції надає доручення інвестору для ведення вказаних робіт, а інвестор в свою чергу зобов'язується виконати доручені роботи за свій рахунок і на свій ризик з наступною компенсацією витрат і отриманням плати (винагороди) у вигляді частини прибуткової продукції. Від імені держави Україна в угоді про розподіл продукції діє КМ України, який і укладає такі угоди (п.п. 13, 15 ч. 1 ст. 8 Кодексу України про надра) [83]. В угоді можуть брати участь декілька інвесторів, і від цього буде залежати – двостороння вона чи багатостороння (за умови, що інвестори несуть солідарну відповідальність по

зобов'язаннях, передбачених такою угодою) (ч. 2 ст. 4 Закону України «Про угоди про розподіл продукції») [140].

Укладення угоди про розподіл продукції здійснюється шляхом проведення конкурсу, який відбувається на підставі рішення КМ України. За результатами проведення конкурсу КМ України визначає переможця, з яким не пізніше ніж через дванадцять місяців з дня опублікування результатів конкурсу укладається угода про розподіл продукції (ч. 12 ст. 7 Закону України «Про угоди про розподіл продукції») [140].

Так як і у випадку з концесійним договором, законом передбачено тридцять одна істотна умова угоди про розподіл продукції, при тому, що тридцять друга умова звучить як «інші істотні умови, передбачені цим Законом» (ч. 2 ст. 8 Закону України «Про угоди про розподіл продукції») [140]. Серед таких особливих умов, зокрема, передбачено обов'язок інвестора доставляти вироблену продукцію в пункт виміру, порядок консервації або ліквідації гірничих об'єктів, проект рекультивації земель, порушених під час проведення пошуку, розвідки та видобування корисних копалин тощо.

Об'єктами угод про розподіл продукції є корисні копалини – природні мінеральні речовини, до яких належать нафта, газ, вугілля, метали, пісок, гіпс, вапняк тощо (відповідно до Переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення). На відміну від концесійного договору, де як передане в концесію майно, так і новостворене належить державі, в угоді ж – вся продукція належить державі лише до моменту розподілу продукції в пункті виміру. Інвестор набуває права власності на компенсаційну продукцію з моменту її розподілу та частину прибуткової продукції, а вся інша вироблена продукція залишається у власності держави (ч. 2 ст. 20 Закону України «Про угоди про розподіл продукції») [140]. Особливістю даної угоди також є те, що її об'єктом можуть бути не лише корисні копалини, а й інформація, зокрема, геологічна, геофізична, геохімічна, техніко-економічна, а також зразки гірничих порід (ч. 1 ст. 24 Закону України «Про угоди про розподіл продукції») [140]. Вказана

інформація, отримана інвестором у результаті виконання робіт, передбачених угодою про розподіл продукції, належить державі.

Ціна угоди про розподіл продукції виражається в обсязі виробленої (видобутої) продукції та її вартості, яка підлягає розподілу між державою та інвестором. На відміну від договору оренди державного майна, де оплата може здійснюватися виключно у грошовій формі, за угодою про розподіл продукції держава може обрати форму оплати – компенсаційна продукція або її грошовий еквівалент.

Угода про розподіл продукції є строковою, тобто строк її дії визначається сторонами, однак не може перевищувати п'ятдесяти років з дня її підписання (ч. 1 ст. 14 Закону України «Про угоди про розподіл продукції») [140].

Прикладом укладення угод можуть слугувати підписані 31 грудня 2020 року угоди про розподіл вуглеводнів на 7 ділянках: Софіївська, Угнівська, Балаклійська, Іванівська, Зінківська, Бузівська, Берестянська. Переможців було визначено після проведення відповідних конкурсів. Наприклад, розпорядженням КМ України від 05 липня 2019 р. № 507-р переможцями конкурсу на укладення угоди про розподіл вуглеводнів, які видобуватимуться у межах ділянки Софіївська, стали товариство з обмеженою відповідальністю «Гео Альянс Партнерство» та компанія «Гео Альянс Партнершип Б. В.» (Geo Alliance Partnership B. V.). Підписана угода містить в собі чітку вказівку на те, що Угоду укладено між Державою Україна, яка діє через КМ України, та вже згаданими інвесторами – один з яких є іноземною компанією (Нідерланди), а інший – її представництвом в Україні.

Поряд з договорами про надання послуг існує ще одна нетипова для ЦК України правова конструкція. Законом України «Про державний матеріальний резерв» передбачено, що матеріальні цінності можуть бути відпущені з державного резерву на договірних засадах з його наступним поверненням [146]. Таке явище законодавець називає «позичанням»

матеріальних цінностей з державного резерву. Із вказаного можна зробити висновок, що держава Україна може бути стороною договору позичання матеріальних цінностей з державного резерву.

Назва вказаного договору є нетиповою для цивільного законодавства України, однак, на нашу думку, договір позичання матеріальних цінностей з державного резерву відноситься до різновиду договорів про надання послуг, оскільки за своєю правовою природою є договором позики.

Зі змісту Закону України «Про державний матеріальний резерв» вказаному договору можна дати наступне визначення: за договором позичання матеріальних цінностей з державного резерву одна сторона (надавач – держава Україна) зобов’язується передати у власність другій стороні (позичальнику) матеріальні цінності державного резерву, а позичальник зобов’язується повернути до державного резерву тієї ж кількості аналогічні матеріальні цінності або, у разі неможливості їх повернення, – з відшкодуванням за рішенням КМ України грошової вартості на час повернення, але не менше, ніж на час відпуску, з наступним спрямуванням одержаних коштів на закладення відповідної кількості матеріальних цінностей.

Найголовнішою спільною рисою між договором позичання та позики є родовий об’єкт. Так, відповідно до ст. 184 ЦК України речі, визначені індивідуальними ознаками, є незамінними, в той час як річ, що має лише родові ознаки, є замінною [209]. Звертаючись до визначення договору позики, стає очевидним, що позикодавець передає у власність позичальникові грошові кошти або інші речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов’язується повернути позикодавцеві таку ж суму грошових коштів (суму позики) або таку ж кількість речей того ж роду та такої ж якості (ст. 1046 ЦК України).

Об’єктом договору позичання матеріальних цінностей є речі, визначені родовими ознаками, а саме продукція сільського, лісового господарства, корисні копалини, продукція переробної промисловості (консерви, борошно,

крупин тощо) (Порядок розробки номенклатури матеріальних цінностей державного резерву і норм їх накопичення, у тому числі незнижуваного запасу) [174]. Тобто вказані речі є замінними.

Отже, за договором позичання матеріальних цінностей позичальник зобов'язується повернути до державного резерву тієї ж кількості аналогічні матеріальні цінності, в той час як у визначенні договору позики міститься таке ж положення – за договором позики позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку ж кількість речей того ж роду та такої ж якості. Вказане дозволяє зробити висновок, що договір позичання матеріальних цінностей відноситься до зобов'язань із надання послуг, оскільки має важливу спільну рису із договором позики – об'єкт, визначений родовими ознаками.

Договір позики має також такі спільні риси з договором позичання матеріальних цінностей з державного резерву як предмет договору (передання у власність), назва одержувача матеріальних цінностей (позичальник) та оплатність.

Даний договір є консенсуальним, оскільки «відпуск матеріальних цінностей із державного резерву в порядку тимчасового позичання здійснюється тільки після укладення Держрезервом договору з позичальником» (п. 15 Порядку формування, розміщення та проведення операцій з матеріальними цінностями державного резерву, затвердженого постановою КМ України від 8 жовтня 1997 р. № 1129) [171]. Вказана ознака є єдиною, за якою договір позичання відрізняється від договору позики, оскільки останній є реальним договором – вважається укладеним з моменту передачі речей.

Істотними ознаками договору позичання матеріальних цінностей з державного резерву є умова про предмет, ціну та строки.

У зв'язку з тим, що у державному резерві повинен завжди підтримуватись незнижуваний запас матеріальних цінностей, законом передбачена можливість укладення таких цивільно-правових договорів як

договір поставки, зберігання та позичання. Державний резерв є методом забезпечення надважливих стратегічних потреб держави – поповнення запасів сировинних, матеріально-технічних та продовольчих ресурсів для забезпечення національної безпеки та економічної стабільності. Із вказаного випливає, що предметом договору позичання матеріальних цінностей з державного резерву за участі держави Україна є тимчасове передання у користування запасів державного резерву, які є державною власністю та не підлягають приватизації та іншим видам відчуження (ч. 3 ст. 4 Закону України «Про державний матеріальний резерв») [146].

Передача такого майна в тимчасове позичання здійснюється на підставі рішення КМ України (п. 13 Порядку формування, розміщення та проведення операцій з матеріальними цінностями державного резерву) [171], а стороною договору позичання матеріальних цінностей з державного резерву є Держрезерв, оскільки саме даний державний орган здійснює відпуск матеріальних цінностей із державного матеріального резерву (ч. 12 п. 4 Положення про Державне агенство резерву України, затвердженого постановою КМ України від 8 жовтня 2014 р. № 517) [164]. Одержувачем (позичальником) за договором позичання матеріальних цінностей з державного резерву є підприємство, установа або організація.

Ціна договору складається із плати за позичання матеріальних цінностей з державного резерву, розмір якої не може перевищувати розміру облікової ставки НБ України (ч. 5 ст. 12 Закону України «Про державний матеріальний резерв») [146]. Розмір плати за тимчасове позичання матеріальних цінностей із державного резерву встановлюється у відсотках до їх вартості в межах розміру облікової ставки Національного банку, що діє на момент позичання, і фіксується в договорі. При цьому для визначення розміру плати за позичання враховується якість продукції, термін зберігання, її обсяги, кон'юнктура ринку на момент прийняття КМ України рішення щодо відпуску (п. 16 Порядку формування, розміщення та проведення операцій з матеріальними цінностями державного резерву) [171].

Строкami договору позичання матеріальних цінностей з державного резерву є строки відпуску матеріальних цінностей із державного резерву, а також строки їх повернення.

В контракті (договорі) повинно бути також передбачено спосіб забезпечення зобов'язання щодо своєчасного повернення позичених матеріальних цінностей у вигляді застави або банківської гарантії (ч. 5 ст. 12 Закону України «Про державний матеріальний резерв») [146]. Дане положення більш детально розкрито у п. 15 Порядку формування, розміщення та проведення операцій з матеріальними цінностями державного резерву, в якому передбачені такі види забезпечення виконання зобов'язань як гарантійний лист позичальника про своєчасне повернення матеріальних цінностей до державного резерву за підписами керівника та головного бухгалтера, завіреними печаткою суб'єкта господарювання; гарантійне зобов'язання чи додаткова угода про фінансову відповідальність банку, в якому обслуговується позичальник, за його зобов'язаннями перед Держрезервом; нотаріально засвідчений договір майнової застави, вартість якої відповідає вартості позиченої продукції та сумі відсотків за користування матеріальними цінностями [171].

Особливістю договору також є те, що закон допускає випадок нездатності позичальника повернути матеріальні цінності за договором. У такому разі передбачено відшкодування грошової вартості матеріальних цінностей, однак така процедура може бути здійснена лише на підставі рішення КМ України стосовно чітко визначеного випадку. Таке грошове відшкодування держава в свою чергу спрямовує на закладення тої кількості матеріальних цінностей, які не були повернуті до державного резерву.

Слід також вказати, що за несвоєчасне повернення до державного резерву позичених матеріальних цінностей одержувач (позичальник) несе цивільну відповідальність у вигляді штрафу розміром 100 відсотків вартості неповернених матеріальних цінностей і пеню за кожний день прострочення

до повного виконання зобов'язання (ч. 8 ст. 14 Закону України «Про державний матеріальний резерв») [146].

Отже, договір позичання матеріальних цінностей з державного резерву за своєю правовою конструкцією є різновидом договорів про надання послуг, оскільки має спільні риси із договором позики (назва сторін, предмет та об'єкт договору). Головною особливістю договору позичання є його об'єкт – запаси державного резерву, для чого законодавець встановив спеціальну назву «позичання матеріальних цінностей».

Держава також може бути стороною договору зберігання відповідно до Закону України «Про державний матеріальний резерв». Як було вже встановлено вище, стороною такого договору від імені держави Україна є Держрезерв, а постачальником (виробником) – підприємства, установи і організації незалежно від форм власності (ч. 5 ст. 4 Закону України «Про державний матеріальний резерв») [146]. Зі змісту Закону України «Про державний матеріальний резерв» видається можливим дати визначення такого договору: за договором про відповідальне зберігання матеріальних цінностей державного резерву постачальник (виробник) або одержувач (споживач) зберігає закладені до державного резерву матеріальні цінності без надання йому права користуватися цими матеріальними цінностями до прийняття у встановленому порядку рішення про відпуск їх з державного резерву, а Держрезерв здійснює відшкодування за таке зберігання.

Плата за таке зберігання (відшкодування витрат) здійснюється за рахунок коштів державного бюджету (ч. 3 ст. 7, ч. 5 ст. 11 Закону України «Про державний матеріальний резерв») та відповідно до Порядку відшкодування підприємствам, установам та організаціям витрат, пов'язаних з відповідальним зберіганням матеріальних цінностей державного резерву. За порушення правил і умов зберігання, а також зберігання матеріальних цінностей, що не відповідають затвердженій номенклатурі, діючим нормативно-правовим актам для відповідальних зберігачів передбачена цивільно-правова відповідальність у вигляді штрафу у розмірі 20 відсотків

вартості матеріальних цінностей, щодо яких допущено порушення (ч. 12 ст. 14 Закону України «Про державний матеріальний резерв») [146].

Важливою характеристикою цього договору є те, що зведені відомості рівні накопичення та фактичні запаси державного резерву є державною таємницею, розголошення якої тягне за собою відповідальність у встановленому законом порядку (ч. 6 ст. 11 Закону України «Про державний матеріальний резерв») [146].

Участь держави Україна у кредитних цивільних правовідносинах, на нашу думку, неможливо залишити поза увагою, хоча дуже часто правова природа таких відносин є публічною (наприклад, казначейські зобов'язання України, державні облігації). Кредитні правовідносини за участі держави Україна у цивільному праві є рідкісним явищем, оскільки безпосередньо держава Україна не є фінансовою установою, як цього вимагає положення ЦК України.

Публічно-правова природа держави у кредитних зобов'язаннях проявляється тим, що держава видає кредити (позики) на особливих умовах, використовуючи при цьому свої владні повноваження – надаючи певні пільги. До прикладу, держава Україна може бути кредитором в різних соціальних програмах – для молодих сімей, пільгових категорій населення тощо. Такі кредитні правовідносини є державною підтримкою для громадян у вигляді надання фінансової допомоги від імені держави-регулятора, а не держави-рівноправної сторони договору. Так, Державною програмою забезпечення молоді житлом на 2013-2023 роки передбачено, що забезпечення окремих категорій громадян доступним житлом здійснюється шляхом надання одноразової безповоротної фінансової підтримки у розмірі 50 відсотків вартості нормативної площі доступного житла за рахунок державних коштів [172].

Прикладом участі держави Україна у кредитних правовідносинах може бути здійснення державних зовнішніх запозичень шляхом залучення кредитів. Постановою КМ України від 17 серпня 2020 № 717 «Про

здійснення державних зовнішніх запозичень у 2020 році шляхом залучення кредитів» було здійснено державні зовнішні запозичення у 2020 році шляхом залучення кредитів від Cargill Financial Services International, Inc [173]. Державними запозиченнями є операції, пов'язані з отриманням державою кредитів (позик) на умовах повернення, платності та строковості з метою фінансування державного бюджету (п. 19 ч. 1 ст. 2 Бюджетного кодексу України) [40]. Тобто в даному випадку теж одночасно поєднується як приватний, так і переважно публічний елемент – хоч позичання відбувається з приватною юридичною особою, однак таке запозичення є методом формування спеціальних фондів Державного бюджету України, що є публічно-правовими відносинами.

Необхідно також звернути увагу на справу про націоналізацію КБ «ПриватБанк», в основі якої лежить поєднання в одній особі – державі – кредитора та боржника за кредитним договором. Постановою ВП ВС від 2 липня 2019 року було встановлено, що 20 лютого 2015 року НБУ (кредитор) та ПАТ «КБ «Приватбанк» (позичальник) уклали Кредитний договір. Метою забезпечення виконання грошового зобов'язання за Кредитним договором 20 лютого 2015 року НБУ (іпотекодержатель) та ПрАТ «Ерлан» (іпотекодавець) уклали Іпотечний договір [130].

В даній справі суд дійшов висновку, що спірні правовідносини у цій справі впливають з укладеного сторонами Іпотечного договору, який не має ознак адміністративного договору, та не пов'язані зі здійсненням НБУ владних управлінських функцій як суб'єкта владних повноважень (п. 6.18) [130]. Ураховуючи те, що позовні вимоги у справі заявлено на поновлення порушеного цивільного права позивача, спірні правовідносини пов'язані з невиконанням умов цивільно-правових договорів (кредитного та іпотечного), ВП ВС дійшла висновку про те, що спірний договір не є адміністративним, а спір у цій справі не є публічно-правовим та правильно вирішений судами за правилами ГПК України (п. 6.19) [130].

Із вказаної справи випливає, НБ України може виступати повноправним учасником приватних договірних правовідносин, при цьому діючи від імені та в інтересах держави Україна (оскільки кредитор та боржник поєдналися в одній особі – державі, хоча стороною кредитного та іпотечного договору був НБ України).

Таким чином, держава Україна може бути як позичальником, так і кредитором, хоча і в першому, і другому випадках її публічно-правова природа переважає над приватною. Вказане підтверджує те, що в цивільних кредитних правовідносинах держава має змішану правову природу – публічну та приватну.

Висновки. Державно-приватне партнерство є ключовим механізмом модернізації економіки України, оскільки видається можливим укладати договори між державою та приватними особами для забезпечення функціонування основних секторів економіки. Договори, укладені в рамках державно-приватного партнерства, мають змішану природу – переважно це поєднання договору на виконання робіт та послуг. Такими договорами є концесійний договір, угоди про розподіл продукції, договір про спільну діяльність.

Договір управління майном переважно укладається для управління корпоративними правами держави, для чого як наслідок укладається договір доручення на представлення інтересів держави в управлінні такими майновими правами. Договір позичання матеріальних цінностей є різновидом договору позики, а договір зберігання переважно застосовується у випадку виробництва продукції для державних потреб та її подальшого зберігання. Кредитним договорам за участі держави Україна притаманна публічно-правова природа, оскільки в даному випадку держава виступає як регулятор суспільних відносин. Усі вказані договори є консенсуальними, двосторонніми та оплатними, що характерно для більшості цивільно-правових договорів за участі держави Україна.

Висновки до розділу 3

До договорів за участю держави Україна про передачу майна у власність віднесено договір купівлі-продажу та договір дарування.

Договір купівлі-продажу за участі держави Україна може бути укладений як закупівля та викуп. Закупівля товарів, робіт і послуг проводиться за допомогою публічних торгів з використанням спеціальних електронних систем. Держава Україна бере участь у договорі про закупівлі переважно на стороні замовника товарів, робіт і послуг, і як наслідок – завжди є оферентом в укладенні таких договорів. На стороні держави Україна найчастіше виступає КМ України та ФДМ України. Аналогом попереднього договору в умовах публічної закупівлі є рамкова угода, за якою замовник укладає договір про закупівлю тільки з тими учасниками, з якими укладено рамкову угоду.

Істотними умовами договору про закупівлю за участі держави Україна є умова про предмет, ціну та строк. Предметом договору про закупівлю є платне надання послуг, виконання робіт або придбання товару. Ціна визначається шляхом проведення конкурентних процедур, однак не може перевищувати очікувану вартість предмета закупівлі, зазначену в оголошенні про проведення закупівлі. Строком договору про закупівлю є строк поставки товарів, виконання робіт та надання послуг. Законом передбачено два види забезпечення виконання зобов'язань за договором про закупівлю – забезпечення тендерної пропозиції (аналог гарантії) та забезпечення виконання договору про закупівлю. Різновидами договору про закупівлю за участі держави Україна є державні контракти (договори) з оборонних закупівель, договір поставки матеріальних цінностей до державного резерву, договір контрактації сільськогосподарської продукції (форвардні закупівлі зерна).

Викуп є одним із способів відчуження державного майна в умовах приватизації шляхом укладення договору купівлі-продажу. Відчуження земельних ділянок для суспільних потреб також відбувається шляхом укладення договору-купівлі продажу. В межах процедури викупу земельної ділянки для суспільних потреб може бути укладено договір міни, якщо замість викупленого особа отримує іншу земельну ділянку або майно.

Цивільним кодексом України передбачено, що держава Україна бути стороною договору дарування. На відміну від усіх інших договорів, в яких бере участь держава Україна, лише договір дарування є одностороннім та безоплатним. Предметом договору дарування за участі держави Україна є речі (майно), невилучені з цивільного обороту. Держава Україна у договорі дарування виступає обдарованим та не може бути дарувальником, оскільки це суперечить бюджетному законодавству.

Договір оренди займає панівне становище серед договірних зобов'язань із передання майна у користування за участі держави Україна. Передача майна в оренду може здійснюватися через аукціон або без його проведення за допомогою електронної торгової системи. Об'єктом договору оренди за участі держави Україна є державне майно, а саме цілісні (єдині) майнові комплекси підприємств та інше нерухоме майно. Ціна договору оренди державного майна виражається у сумі орендної плати, встановленої у договорі, а строком договору оренди державного майна є строк, протягом якого орендар наділяється правом користування майном. Для договору оренди державного майна також характерні особливі види забезпечення виконання зобов'язання – авансовий внесок та забезпечувальний депозит. Різновидами договору оренди державного майна є оренда земельних ділянок, що перебувають у державній власності, та договір оренди об'єктів паливно-енергетичного комплексу, що перебувають у державній власності.

Договорами за участі держави Україна про виконання робіт і надання послуг є концесійний договір, угоди про розподіл продукції, договір про

спільну діяльність, договори позики, зберігання, позичання матеріальних цінностей, доручення, управління майном, а також кредит, позика.

Держава Україна в особі відповідних державних органів є концесієдавцем у договорі концесії щодо об'єктів державної власності. Вказаний договір укладається за допомогою публічних процедур. Метою укладення державою Україна концесійних договорів є модернізація інфраструктури та підвищення якості суспільно значущих послуг. Державно-приватне партнерство виражається також у договорах про спільну діяльність та управління майном. Так, предметом договору управління майном можуть бути майнові права, і держава Україна як власник корпоративних прав має право передавати їх в управління на підставі відповідного договору. У зв'язку із цим держава Україна може бути договором доручення на управління корпоративними правами держави.

Як і концесійний договір, угоди про розподіл продукції також укладається шляхом проведення конкурсу. Даний договір відноситься до договірних зобов'язань із виконання робіт, якими є проведення пошуку, розвідки та видобування корисних копалин на визначеній ділянці (ділянках) надр. На відміну від концесійного договору, де як передане в концесію майно, так і новостворене належить державі, в угоді ж – вся продукція належить державі лише до моменту розподілу продукції в пункті виміру. Як і законодавче регулювання концесії, так і угод про розподіл продукції, містить пряме положення про «державу Україна» як сторони таких договорів.

До договорів за участі держави Україна про надання послуг також віднесено нетиповий для цивільного законодавства України договір позичання матеріальних цінностей з державного резерву, оскільки має ознаки договору позики. Головною особливістю договору позичання є його об'єкт – запаси державного резерву, для чого законодавець встановив спеціальну назву «позичання матеріальних цінностей».

ВИСНОВКИ

У дисертації проведено комплексне дослідження участі держави Україна у договірних цивільних зобов'язаннях, що дозволило визначити загальні закономірності та видові особливості договірних зобов'язань за участі держави Україна, а також розробити науково-теоретичні пропозиції для вирішення проблемних питань у сфері правового регулювання цивільних договірних відносин.

1. Держава Україна є особливим учасником цивільних правовідносин. Така особливість пояснюється її публічно-правовою природою та владно-управлінськими повноваженнями, які вона не може застосовувати у зв'язку із основними засадами цивільного права.

2. Держава Україна розглядається як учасник та як суб'єкт цивільних правовідносин. Як суб'єкт вона є лише носієм певного обсягу прав та обов'язків, в той час як будучи учасником цивільних правовідносин держава Україна може ці права та обов'язки використовувати та здійснювати.

Як суб'єкту цивільних правовідносин їй притаманні такі ознаки: 1) наділена суверенітетом; 2) юридична рівність, що зумовлена неможливістю застосовувати свої публічно-владні повноваження до інших учасників; 3) наділена цивільною правосуб'єктністю; 4) зберігає свою публічно-владну природу, однак не використовує її; 5) не наділена ознаками юридичної особи та казни. При цьому, «казна» є об'єктом цивільних правовідносин за участю держави Україна у вигляді нерозподілених бюджетних коштів.

Як учаснику цивільних правовідносин для держави Україна характерні такі ознаки як 1) є публічно-правовим утворенням; 2) створена історико-політичним шляхом (а не за волевиявленням осіб); 3) є окремим, самостійним, єдиним учасником цивільних правовідносин, від імені якого діють органи державної влади; 4) наділена цивільною дієздатністю та

деліктоздатністю; 5) порядок набуття, зміни та припинення прав та обов'язків та меж їх здійснення встановлюється виключно законом.

У зв'язку із зазначеним, сформульовано визначення держави Україна як учасника цивільних правовідносин, а саме: це публічно-правове утворення, від імені якого діють органи державної влади, яке є носієм цивільних прав та обов'язків та виступає в цивільних правовідносинах у випадках та в межах передбачених виключно законом на засадах юридичної рівності.

3. Цивільна правосуб'єктність держави Україна включає в себе цивільну правоздатність, дієздатність та деліктоздатність. Цивільна правосуб'єктність держави Україна характеризується тим, що держава самостійно визначає її зміст та межі. При цьому встановлено, що держава Україна не може бути носієм одночасно як адміністративної, так і цивільної правосуб'єктності.

4. Цивільна правоздатність держави Україна має спеціальний характер, оскільки її обсяг та зміст передбачений виключно нормативно-правовими актами. Цивільна правоздатність держави Україна суттєво відрізняється від цивільної правоздатності фізичних та юридичних осіб, оскільки їй притаманні такі особливі ознаки: 1) встановлений факт незалежності та суверенітету; 2) моментом виникнення цивільної правоздатності держави є набрання законної сили розпорядчого акта про встановлення незалежності, державності, суверенітету; 3) цивільна правоздатність держави не може бути обмежена.

5. Для цивільної дієздатності держави Україна притаманні такі ознаки: 1) діє через органи державної влади у межах їхньої компетенції, встановленої законом; 2) дієздатність держави Україна неможливо обмежити або позбавити її; 3) момент виникнення цивільної право- та дієздатності держави повністю збігається.

Держава Україна у цивільних договірних правовідносинах бере участь у двох формах: 1) безпосередньо (самостійно) – через органи, які діють в

межах своєї компетенції від імені держави; 2) опосередковано – через установи, підприємства, що засновані на праві господарського відання або оперативного управління. На боці органів державної влади, що діють від імені держави Україна, виступають переважно органи виконавчої влади. Таке представництво від органу державної влади здійснюється уповноваженими фізичними особами на підставі спеціальних доручень, довіреностей, договорів. Таким чином доведено, що при укладенні цивільних договорів від імені держави Україна орган державної влади створює, змінює, припиняє для неї цивільні права та обов'язки. У зв'язку із цим встановлено, що цивільна право- та дієздатність органу державної влади у договірному зобов'язанні від імені держави збігається з цивільною право- та дієздатністю держави Україна.

6. Цивільна деліктоздатність держави Україна має свій вияв у таких ознаках: 1) держава Україна може нести як договірну, так і недоговірну (деліктну) відповідальність; 2) завдавач шкоди може не збігатися із суб'єктом відповідальності; 3) заходи відповідальності направлені саме на державні органи; 4) держава має право зворотної вимоги (регресу) до посадової особи, діями або бездіяльністю якої було завдано шкоду; 5) фактичною стороною у спорі є держава Україна, а конкретними відповідачами можуть бути орган державної влади, що завдав шкоди, та відповідні фінансові органи, які будуть нести таку відповідальність; 6) держава несе відповідальність за рахунок коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду.

7. Ознаками цивільно-правової відповідальності держави Україна за порушення договірних зобов'язань є: 1) держава Україна може бути як потерпілим, так і правопорушником; 2) держава Україна може застосувати сама до себе державний примус через судові рішення; 3) самостійно встановлює порядок відшкодування шкоди, збитків шляхом прийняття законів; 4) держава несе відповідальність лише власним, нерозподіленим між

іншим учасниками майном; 5) держава несе відповідальність лише за власними зобов'язаннями (якщо інше не передбачено законом).

8. Доведено, що держава Україна не відповідає за зобов'язаннями створених нею юридичних осіб, крім випадку недостатності коштів у такої юридичної особи. Так, держава, в особі органу, до сфери управління якого входить підприємство, несе повну субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями казенного підприємства. Таке видається можливим лише у разі встановлення у судовому порядку факту недостатності майна основного боржника для задоволення вимог кредитора, що означатиме необхідність притягнення до відповідальності субсидіарного боржника (державу). Повна субсидіарна відповідальність держави Україна за зобов'язаннями казенного підприємства особлива тим, що боржник, який виконав зобов'язання (держава) за основного боржника (казенне підприємство), не зможе звернутися до нього з регресною вимогою.

9. Підставою для виникнення цивільно-правової відповідальності держави Україна за порушення договірною зобов'язання є цивільне правопорушення – невиконання або неналежного виконання умов такого зобов'язання. Для цивільного правопорушення у договірному зобов'язанні за участі держави Україна характерний юридичний склад (умови), за наявності яких настає цивільно-правова відповідальність: 1) протиправна поведінка; 2) шкода; 3) причинно-наслідковий зв'язок; 4) вина. Протиправність проявляється через порушення умов договору як дія або бездіяльність органів державної влади, які діють від її імені в межах своєї компетенції. Особливістю договірної відповідальності держави Україна є те, що протиправна поведінка знаходить свій вияв одночасно і через порушення умов договору, і норм закону, оскільки досить часто умови договору, укладеного державою, відображають нормативні положення. Шкода знаходить свій вияв через збитки, а причинний зв'язок матиме правове значення для договірної відповідальності лише у випадку застосування такого заходу цивільно-правової відповідальності як відшкодування збитків.

У випадку цивільно-правової відповідальності держави Україна достатнім є просто встановити наявність вини, так як форми і тим більше ступінь вини не впливають на розмір відшкодування. Для держави Україна характерною є поведінкова концепція розуміння вини при настанні цивільно-правової відповідальності. Поведінковою виною держави Україна є недостатнє вжиття заходів для недопущення порушення зобов'язання.

10. Заходами цивільно-правової відповідальності держави Україна є відшкодування збитків, неустойка та сплата процентів річних за прострочення виконання грошового зобов'язання. Відшкодування збитків є основним заходом цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань за участі держави Україна, якому притаманний принцип реальності, тобто фактичне відшкодування шкоди. Неустойка як захід цивільно-правової відповідальності держави Україна має подвійну природу – є одночасно законною та договірною, оскільки положення щодо її розміру регулюються як законом, так і договором (відбувається дублювання положень закону). Неустойка може стягуватись у таких випадках: 1) в частині невідшкодованих збитків; 2) як єдиний можливий захід цивільно-правової відповідальності; 3) як альтернатива до відшкодування збитків. Сплата процентів річних може мати місце лише при простроченні виконання грошового зобов'язання. Сплата процентів річних може застосовуватись до держави Україна лише за прострочення виконання грошового зобов'язання. При цьому, встановлено, що до держави Україна не може бути застосовано втрату завдатку як захід цивільно-правової відповідальності, оскільки розглядається як залікова неустойка, яка може бути застосована до держави Україна.

11. До держави Україна можуть бути застосовані заходи цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань лише на підставі рішення суду про безспірне списання бюджетних коштів, яке набрало законної сили.

12. Укладення державою Україна цивільних договорів є одним із способів задоволення суспільних потреб та є основною формою встановлення, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків.

Ознаками держави Україна як учасника договірних цивільних зобов'язань є: 1) держава Україна може бути як кредитором, так і боржником; 2) стороною є саме держава, а не державний орган; 3) на стороні держави Україна можуть виступати як один, так і декілька органів державної влади; 4) об'єктом є як майно державної власності, так і немайнові блага; 5) притаманне чітке нормативне обмеження об'єктів договірних відносин; 6) задовольняється загальносуспільний інтерес; 7) усі грошові кошти, отримані державою Україна від виконання договорів, стороною яких вона є, спрямовуються до Державного бюджету України.

13. Укладаючи цивільні договори, держава Україна має на меті задовольнити загальносуспільний інтерес, яким є поєднання публічного та приватного інтересів. Встановлено, що загальносуспільний інтерес у договірних цивільних зобов'язаннях за участі держави Україна – це прагнення до всеосяжного задоволення потреб суспільства, кінцевою метою чого є узгодження публічного інтересу з індивідуальними потребами приватних осіб. При цьому, держава Україна також може задовольняти немайновий інтерес шляхом укладення договорів доручення, управління майном.

14. Договірне зобов'язання за участю держави Україна – це домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, однією зі сторін якої є держава Україна з обов'язком вчинити певну дію через органи державної влади щодо майна, яке перебуває у державній власності, та інших об'єктів; утриматися від вчинення дії у випадку, передбаченому законом, на користь іншої сторони, або має право вимоги до інших осіб про вчинення певних дій або утриматися від їх вчинення з метою задоволення загальносуспільного інтересу.

15. Договори за участі держави Україна є двосторонніми (крім договору дарування, який є одностороннім), реальними або консенсуальними, оплатними (за винятком договору дарування); укладені у письмовій формі. За своєю природою договори за участі держави Україна є змішаними, оскільки поєднують в собі елементи різних договорів. Держава Україна може бути стороною лише поіменованих договорів, тобто таких, які визначені законодавством. При цьому держава Україна не може бути учасником усних договорів; публічних; алеаторних (ризикових) договорів. Не може виступати держава Україна стороною договорів, нормативне регулювання яких передбачає участь лише фізичних або юридичних осіб, суб'єктів підприємництва, суб'єктів ліцензійної та іншої дозвільної господарської діяльності.

16. Цивільні договори за участю держави України класифіковано декількома способами. За способом укладення договори за участі держави Україна поділяються на: укладені на торгах та договори приєднання. За обов'язковістю укладення договорів за участі держави Україна є обов'язкове та добровільне укладення договорів. За способом закріплення умов договору: типові та примірні договори. За основними сферами застосування: паливно-енергетична, оборонна (військова), сільськогосподарська. За територією дії договори за участі держави Україна поділяються на внутрішні та зовнішньоекономічні.

До договорів за участю держави Україна про передачу майна у власність належать договір купівлі-продажу та договір дарування. До договорів за участі держави Україна про передачу майна у тимчасове володіння та користування належить договір оренди. До договорів за участі держави Україна про виконання робіт і надання послуг належать концесійний договір, угоди про розподіл продукції, договір про спільну діяльність, договори зберігання, позичання матеріальних цінностей, доручення, управління майном, а також кредит, позика.

17. Договір купівлі-продажу за участі держави Україна може бути укладений у вигляді закупівлі та викупу. За допомогою договору про закупівлю задовольняються основні загальносуспільні потреби, а тому укладається публічно за допомогою електронних систем. Різновидами договору про закупівлю за участі держави Україна є 1) державні контракти (договори) з оборонних закупівель, 2) договір поставки матеріальних цінностей до державного резерву, 3) договір контрактації сільськогосподарської продукції (форвардні закупівлі зерна). Викуп як різновид договору купівлі-продажу за участі держави Україна має свій вияв у двох категоріях: 1) викуп як спосіб продажу об'єкта приватизації; та 2) викуп земельних ділянок та інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб (в рамках якого може бути укладено договір міни земельними ділянками).

Договір дарування є єдиним одностороннім та безоплатним договором за участі держави Україна, в якому вона виступає лише обдарованим та не може бути дарувальником.

18. Об'єктом договору оренди за участі держави Україна є державне майно, яке передається в користування переважно через аукціон за допомогою електронної торгової системи. Для договору оренди державного майна характерні особливі види забезпечення виконання зобов'язання – авансовий внесок та забезпечувальний депозит. Особливістю договору оренди державного майна за участі держави Україна є те, що з боржника може бути стягнуто заборгованість не лише на підставі рішення суду, а й у безспірному порядку. Різновидами договору оренди державного майна є 1) оренда земельних ділянок, що перебувають у державній власності, та 2) договір оренди об'єктів паливно-енергетичного комплексу, що перебувають у державній власності.

19. Концесійний договір, договір управління майном, договір про спільну діяльність є формами здійснення державно-приватного партнерства. Угоди про розподіл продукції не є формою державно-приватного

партнерства, оскільки надра є виключною власністю Українського народу, а тому підпадають під особливий правовий режим. Нормативне регулювання концесійного договору та угод про розподіл продукції містить пряму вказівку на «державу Україна» як сторону таких договорів.

Договір позичання матеріальних цінностей з державного резерву є різновидом позики. За цим договором одна сторона (надавач – держава Україна) зобов’язується передати у власність другій стороні (позичальнику) матеріальні цінності державного резерву, а позичальник зобов’язується повернути до державного резерву тієї ж кількості аналогічні матеріальні цінності або, у разі неможливості їх повернення, – з відшкодуванням за рішенням КМ України грошової вартості на час повернення, але не менше, ніж на час відпуску, з наступним спрямуванням одержаних коштів на закладення відповідної кількості матеріальних цінностей.

Визначено, що за договором про відповідальне зберігання матеріальних цінностей державного резерву постачальник (виробник) або одержувач (споживач) зберігає закладені до державного резерву матеріальні цінності без надання йому права користуватися цими матеріальними цінностями до прийняття у встановленому порядку рішення про відпуск їх з державного резерву, а держава Україна в особі Держрезерву здійснює відшкодування за таке зберігання. За договором доручення на управління корпоративними правами держави повірений (уповноважена особа, представник) зобов’язується вчинити від імені та за рахунок довірителя (держави в особі ФДМ України або іншого органу державної влади) певні дії для здійснення функцій з управління корпоративними правами (акціями, частками), які належать державі.

Таким чином, доведено, що держава Україна може бути стороною таких цивільно-правових договорів як купівля-продаж, поставка, міна, контрактація сільськогосподарської продукції, дарування, оренда, договори про управління майном, про спільну діяльність, доручення, концесійний договір, угоди про розподіл продукції, позика та кредит.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Civil Code of Netherlands 1992. URL: http://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=91671&p_country=NLD&p_classification=01.03
2. Civil Code of the Czech Republic. 2012. URL: <http://obcanskyzakonik.justice.cz/images/pdf/Civil-Code.pdf>
3. Mariana Pargendler 'The Role of the State in Contract Law: The Common-Civil Law Divide'. *THE YALE JOURNAL OF INTERNATIONAL LAW*. Vol. 43. 143-189 pp. URL: https://cpb-us-w2.wpmucdn.com/campuspress.yale.edu/dist/8/1581/files/2018/02/143_The-Role-of-the-State-in-Contract-Law-2416e28.pdf
4. Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву. Москва: Типография «Известий Советов депутатов трудящихся СССР», 1940. 192 с.
5. Анненков К.Н. Система русского гражданского права. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1899. Т. 1. 672 с.
6. Алексеев С.С. Гражданская ответственность за невыполнение плана железнодорожной перевозки грузов / С.С. Алексеев. *Собрание сочинений в десяти томах. Гражданское право. Сочинения 1958-1970 годов*. Москва: Статут, 2010. Т 1. С. 319-462.
7. Алексеев С.С. О составе гражданского правонарушения / С.С. Алексеев *Собрание сочинений в десяти томах. Гражданское право. Сочинения 1958-1970 годов*. Москва: Статут, 2010. Т 1. С. 476-484.
8. Андреев Ю.Н. Участие государства в гражданско-правовых отношениях. Санкт-Петербург: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. 430 с.
9. Антимонов Б. С. Основания договорной ответственности социалистических организаций. Москва: Юридическая литература, 1962. 176 с.

10. Афанасьев К.К. Административные договоры: реалии та перспективы: монография. Луганськ: РВВ ЛАВС, 2004. 320 с.
11. Базылев Б.Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы). Красноярск: Издательство Красноярского университета, 1985. 120 с.
12. Бахрах Д. Н., Россинский Б.В., Старилов Ю. Н. Административное право: Учебник для вузов.. 3-е изд., пересмотр, и доп. Москва: Норма, 2007. 816 с.
13. Беневоленская З.Э. Доверительное управление имуществом в сфере предпринимательства: монография. Москва: Волтерс Клувер, 2005. 288 с.
14. Бойко І. Й. Зобов'язальне право Гетьманщини за «Правами за якими судиться малоросійський народ» 1743 року. Львів: Світ, 1998. 50 с.
15. Брагинский М.И. Общее учение о хозяйственных договорах. Минск: Наука и техника, 1967. 260 с.
16. Брагинский М.И. Участие Советского государства в гражданских правоотношениях. Москва: Юридическая литература, 1981. 192 с.
17. Брагинский М.И. О месте гражданского права в системе «право публичное – право частное». Проблемы современного гражданского права. Сборник статей. Отв. ред.: Литовкин В.Н., Рахмилович В.А. Москва: «Городец», 2000. 384 с.
18. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения: Издание дополнительное, стереотипное (5-й завод). Москва: «Статут», 2002. 848 с.
19. Братусь С.Н. Юридические лица в советском гражданском праве (понятие, виды, государственные юридические лица). Ученые труды. Выпуск XII. Москва: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1947. 363 с.
20. Братусь С.Н. Субъекты гражданского права. Москва: Госюриздат, 1950. 364 с.

21. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность (Очерки теории). Москва: Юридическая литература, 1976. 215 с.
22. Блажівська О. Є. Загальні положення зобов'язального права за Литовськими статутами. *Вісник прокуратури*. 2014. № 2 (152). С. 94-104.
23. Блажівська О.Є. Новели речового, зобов'язального та спадкового права в Правах, за якими судиться малоросійський народ. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 1. С. 25-30.
24. Блажівська О. Є. Вчення про зобов'язання за Галицьким цивільним кодексом 1797 року: історико-правовий аналіз. *Юридична Україна*. 2014. № 5. С. 9-14.
25. Блащук Т.В. Можливість визначення держави як сторони цивільно-правового договору. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». Електронне фахове видання. 2011. URL: <https://lj.oa.edu.ua/archives/n1-2011>.
26. Вавженчук С. Я. Договірне право : навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2011. 584 с.
27. Венедіктова І.В. Договір довірчого управління майном в Україні: навч.-наук. посіб. Харків: Консум, 2004. 216 с.
28. Веберс Я.Р. Правосуб'єктність громадян в советском гражданском и семейном праве. Рига: Издательство «Зинатне», 1976. 229 с.
29. Венедиктов А.В. Государственные юридические лица в СССР. *Советское государство и право*. 1940. № 10. С. 62-87.
30. Виткявичус П.П. Гражданская правосуб'єктність Советского государства. Вильнюс: «Минтис», 1978. 208 с.
31. Водний кодекс України: Закон України від 06.06.1995. № 213/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 24. Ст. 189.
32. Гелевей О.І. Неустойка як вид забезпечення виконання зобов'язання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ. 2003. 20 с.
33. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18. Ст. 144.

34. Гуняк А.Я. Інтерес як критерій поділу права на приватне та публічне: загальнотеоретичний аспект. *Часопис Київського університету права*. 2016. №2. С. 49-53.

35. Годэмэ Е. Общая теория обязательств. Перевод с французского И.Б. Новицкого. Москва: Юридическое издательство Министерства юстиции ССР, 1948. 510 с.

36. Головки Н.В. Особливості правового регулювання закупівлі сільськогосподарської продукції для державних потреб: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2009. 18 с.

37. Головня І.Я. Відчуження земельних ділянок для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності як підстава припинення права власності на земельну ділянку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Одеса, 2015. 23 с.

38. Голубева Н.Ю. Система зобов'язань у цивільному праві України. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2010. № 9. С. 241-247.

39. Голубева Н. Ю. Зобов'язання в цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання: монографія. Одеса: Фенікс, 2013. 642 с.

40. Бюджетний кодекс України: Закон України від 08.07.2010. № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010 № 50. Ст. 572.

41. Голубцов В.Г. Гражданско-правовой статус государства и муниципальных образований в Российской Федерации: монография. Москва: Издательство «Палеотип», 2006. 272 с.

42. Головизнин А. Некоторые вопросы участия в гражданском обороте органов государственной власти (местного самоуправления). *Хозяйство и право*. Москва, 1999. № 6. С. 59-66.

43. Гражданское уложение Германии: введ. закон к Гражд. уложению; пер. с нем. [В. Бергман, введ., сост.]; науч. редакторы А.Л. Маковский и др. 2-е изд., доп. Москва: Волтерс Клувер, 2006. 816 с.

44. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона). Пер. с франц. В. Захватаев. Предисловие: А. Довгерт, В. Захватаев. Приложения 1-4: В. Захватаев. Отв. ред. А. Довгерт. Киев: Истина, 2006. 1008 с.

45. Гражданское право: Учебник. Часть 1. Издание второе, переработанное и дополненное. Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. Москва: «Проспект», 1997. 600 с.

46. Гражданское право России. Курс лекций. Часть первая. Под ред. О.Н. Садикова. Москва: Юридическая литература, 1996. 304 с.

47. Гражданское право Украины. Часть 1. А.А. Пушкин, В.М. Самойленко, Р.Б. Шишка, А.А. Подопригора, И.И. Влас. Харьков: Университет внутренних дел, 1996. 440 с.

48. Гражданское право. Учебник для вузов. Часть первая. Под общей редакцией д.ю.н., проф. Т.И. Илларионовой, Б.М. Гонгало, В.А. Плетнева. Москва: Издательская группа Норма-Инфа, 1998. 464 с.

49. Гражданское право: Учебник. / под ред. С.П. Гришаева. Москва: Юристъ, 1999. 484 с.

50. Гражданское право. Учебник: в 2 т. / отв. ред. Е. А. Суханов. 2-е изд., перераб. и доп. «БЕК», Москва, 1998. Т. 1. 816 с.

51. Гражданское право. Часть первая: Учебник. / под ред. А.Г. Калпина, А.И. Масляева. Москва: Юристъ, 2003. 536 с. (2-е изд., перераб. и доп.).

52. Гражданское право. В 4 т.: Общая часть : учеб. для студентов вузов, обучающихся по направлению «Юриспруденция». / отв. ред. Е.А. Суханов. 3-е изд., перераб и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2006. Т. 1. 720 с.

53. Гражданское право. Том II. Полутом 1. / отв. за ред. Е. А. Суханов. Москва: Волтерс Клувер, 2006. 704 с. (2-е перераб. и доп.)

54. Гражданское право: учебник в 3 т. Е.Н. Абрамова, Н.Н. Аверченко, Ю.В. Байгушева; / под. ред. А.П. Сергеева. Москва: РГ-Пресс, 2013. Т. 1. 1008 с.

55. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. Москва: Статут, 2000. 411 с. (В серии «Классика российской цивилистики»).
56. Гринько С.Д. Дигести Юстиніана як джерело римського приватного права. *Університетські наукові записки*. 2007. №1. С. 90–96.
57. Гринько С.Д. Поняття та підстави виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями. *Університетські наукові записки*. 2008. № 3. С. 65-73.
58. Гринько С.Д. Деліктні зобов'язання римського приватного права: поняття, система, рецепція: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2012. 724 с.
59. Гринько С.Д. Рецепція деліктних зобов'язань римського приватного права в Україні та європейських країнах: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2012. 264 с.
60. Гусаков А. Деликты и договоры как источники обязательств в системе гражданского права Древнего Рима. Москва: Университетская типография, Страстной бульварь, 1896. 234 с.
61. Дзера Ю.М. Держава як учасник цивільних правовідносин : автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.03, Київ, 2011 . 20 с.
62. Дзера Ю.М. Держава як учасник цивільних правовідносин : дис ... канд. юрид. наук: 12.00.03, Київ, 2011 . 223 с.
63. Дзера Ю. М. Теоретико-правові підходи щодо участі держави у цивільних відносинах та її правосуб'єктності. *Форум права*. 2010. № 1. С. 66-71.
URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=FP_index.htm_2010_1_13
64. Деякі питання відчуження об'єктів державної власності: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 жовтня 2019 року. № 884. *Офіційний вісник України*. 2019. № 86. С. 2903.

65. Деякі питання оренди державного та комунального майна: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 червня 2020 року. № 483. *Офіційний вісник України*. 2020. № 51. С. 1585.

66. Дождев Д.В. Римское частное право: Учебник для ВУЗов. / Под общей редакцией В.С. Нерсисянца. Издание второе, измененное и дополненное. Москва: Издательская группа НОРМА-ИНФА, 1999. 704 с.

67. Заверуха С.В. Цивільно-правова відповідальність за договором купівлі-продажу: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 217 с.

68. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів. / за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

69. Загальна теорія держави і права. Підручник для студентів 3-14 юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Цвік М.В., Ткаченко В.Д., Богачова Л.Л. та ін. Харків: Право, 2002. 432 с.

70. Заїка Ю.О. Українське цивільне право. навч. посіб. Київ: Істина, 2005. 312 с.

71. Заїка Ю.О. Українське цивільне право. навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 358 с. (3-тє вид. перероб. та доп.).

72. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3. Ст. 27.

73. Зобов'язальне право України: теорія і практика. Навчальний посібник. О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова, В.В. Луць та ін; / за ред. О.В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 912 с.

74. Зобов'язальне право України (елементарний курс): навч. пос. Н.Ю. Голубєва, В.І. Дрішлюк, А.І., Дрішлюк, В.Й. Кісель, В.А. Кройтор, О.О. Кулініч, Л.Г. Лічман, В.П. Маковій, А.В. Маєвська, О.М. Нечипуренко, Л.А. Ольховик, С.В. Резніченко, Г.В. Самойленко, Є.С. Сєверова, О.В. Церковна; / за заг. ред. С.В. Резніченка. Одеса: ОДУВС, 2010. 346 с.

75. Иоффе О.С. Обязательственное право. Москва: Юридическая литература, 1975. 880 с.
76. Иоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву. Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». Москва: «Статут», 2000. 777 с.
77. Иоффе О.С. Избранные труды: в 4 т. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. Т. I. 574.
78. Иоффе О.С. Избранные труды: в 4 т. Советское гражданское право. Санкт-Петербург: «Юридический центр Пресс», 2004. Т. II. 511 с.
79. Иоффе О.С. Избранные труды: в 4 т. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. Т. III. 837 с.
80. Калетнік І.Г. Зобов'язання, що виникають внаслідок завдання шкоди службовими особами митних органів, в цивільному законодавстві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2004. 18 с.
81. Канзафарова І.С. Договірна відповідальність юридичних осіб у комерційному обігу. автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 1999. 16 с.
82. Канзафарова І.С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2007. 453 арк.
83. Кодекс України про надра: Закон України від 27.07.1994. № 132/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 36. Ст. 340.
84. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005. № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35. Ст. 446.
85. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: у 2 т. Уклад. Ю.В. Білоусов, І.Р. Калаур, С.Д. Гринько та ін.; за ред. Р.О. Стефанчука та М.О. Стефанчука. Київ: Правова єдність, 2009. Т. 2. С. 9-238.
86. Козлова Н.В. Понятие и сущность юридического лица. Очерк истории и теории. Учебное пособие. Москва: Статут, 2003. 318 с.

87. Коломоєць Т. О. Адміністративне право України: підручник. Київ: Істина, 2008. 457 с.
88. Конституція України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
89. Конверський А.Є. Логіка (традиційна та сучасна): підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Центр навчальної літератури, 2008. с. 536.
90. Коссак В. Правосуб'єктність державних органів і створюваних ними юридичних осіб у механізмі регулювання цивільної відповідальності. *Право України*. 2019. № 1. С. 154-166.
91. Куйбіда Р.О. Адміністративний договір у практиці європейських країн. *Слово Національної школи суддів України*. 2013. № 2 (3). С. 176-183.
92. Кузнєцова Н. Принципи сучасного зобов'язального права України. *Українське комерційне право*. 2003. № 4 : Зобов'язальне право в Україні. С. 9-17.
93. Кучеренко І.М. Організаційно-правові форми юридичних осіб публічного права. *Актуальні питання правового регулювання участі суб'єктів публічного права в приватних відносинах: зб. наук. пр. за ред. О.Д. Крупчана, О.О. Первомайського*. 2013. С. 24-45.
94. Клименко О. М. Особливості правового становища держави як суб'єкта приватного (цивільного) права: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.03. Київ, 2006. 16 с.
95. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25. Ст. 131.
96. Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве: монографія. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1958. 181 с.
97. Кутафин О.Е. Российская Федерация, ее субъекты и муниципальные образования как субъекты гражданского права. *Журнал российского права*. 2007. № 1. С. 46-54.

98. Лісовий кодекс України: Закон України від 21.01.1994. № 3852-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 17. Ст. 99.
99. Луць Л.А. Загальна теорія держави та права. Навчально-методичний посібник (за кредитно-модульною системою). Київ: Атіка, 2007. 412 с.
100. Майданик Р.А. Юридичні особи публічного права в українському та європейському праві. *Актуальні питання правового регулювання участі суб'єктів публічного права в приватних відносинах: зб. наук. пр. за ред. О.Д. Крупчана, О.О. Первомайського*. 2013. С. 85-122.
101. Майданик Р. А. Аномалії в цивільному праві України. Київ: Юстиніан, 2007. 912 с.
102. Марисюк К. Б. Майнові покарання на користь приватних осіб (на матеріалах Руської Правди). *Часопис Київського університету права*. 2009. №3. с. 210-214.
103. Матвеев Г.К. Вина в советском гражданском праве. Киев: Издательство Киевского госуниверситета, 1955. 307 с.
104. Матвеев Г. К. Про склад цивільного правопорушення як загальну підставу цивільно-правової відповідальності. *Вісник Київського університету*. Спеціальний випуск. Праці вчених-юристів Київського та Ягеллонського університетів. Питання цивільно-правової відповідальності. 1969. С. 25-35.
105. Мейер Д.И. Русское гражданское право. В 2-х ч. По испр. и доп. 8-му изд., 1902. Москва: Статут, 1997. (Классика российской цивилистики). Ч. 2. 455 с.
106. Мейер Д.И. Русское гражданское право. По исправленному и дополненному 8-му изд., 1902. Изд. 3-е, испр. Москва: «Статут», 2003. 831 с.
107. Міхровська М. С. Адміністративний договір як важлива форма діяльності публічної адміністрації. *Адміністративне право і процес*. 2014. №2. С. 102-108.

108. Мицкевич А.В. Субъекты советского права. Москва: Госюридиздат, 1962. 212 с.
109. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2т. 5-те вид., перероб. і допов. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. Київ: Юрінком Інтер, 2013. Т.1. 832 с.
110. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства: учебник для ВУЗов. Москва: Издательская группа НОРМА-ИНФА-М, 1999. 552 с.
111. Ніжинська І.С. Відшкодування шкоди, завданої незаконними діями службових осіб дізнання і досудового слідства в системі органів внутрішніх справ України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2003. 18 с.
112. Новицкий И.Б., Лунц Л.А. Общее учение об обязательстве. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1950. 412 с.
113. Новицкий И.Б. Римское право. Москва: Ассоциация «Гуманитарное знание» «ТЕИС», 1998. 245 с.
114. Основи цивільного законодавства Союзу РСР та республік: Закон від 31.05.1991. № 2211-І. *Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР*. 1991. № 26, стор. 733.
115. Отраднава О. О. Неустойка в цивільному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ. 2002. 20 с.
116. Панченко С.В. Джерела цивільного договірної права: дис...д-ра філософії з галузі знань 08 Право за спеціальністю 081 Право: 12.00.03. Хмельницький, 2021. 236 с.
117. Первомайський О.О. Участь територіальних публічно-правових утворень в цивільних правовідносинах: проблеми теорії та практики: монографія. Київ: Редакція журналу «Право України», 2013. 196 с.
118. Первомайський О.О. Засади участі держави Україна в договірних відносинах: цивільно-правовий аспект. *Юридична Україна (питання розвитку приватного права)*. 2013. № 5. С. 54-58.

119. Пергамент М.Я. Договорная неустойка и интерес в римском и современном гражданском праве. Одесса: Экономическая типография, 1899. 349 с.

120. Подопригора А.А. Основы римского гражданского права. Киев-Хмельницкий: Киевский университет им. Т. Шевченко. Одесский открытый университет, Хмельницкий филиал, 1993. 283 с.

121. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. Москва: Статут, 2001. 354 с.

122. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. Петроградъ: Издание юридического книжного склада «Право», 1917. 327 с.

123. Попондопуло В. Ф. Динамика обязательственного отношения и гражданско-правовая ответственность: монография. Владивосток: Издательство Дальневосточного университета, 1985. 112 с.

124. Повітряний кодекс України: Закон України від 19.05.2011. № 3393-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 48. Ст. 536.

125. Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 6 від 27 березня 1992 року.

126. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 року № 9.

127. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20.11.2018, у справі № 5023/10655/11, провадження №12-161гс18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78215394>

128. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26.02.2019 у справі № 915/478/18, провадження №12-245гс18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81329465>

129. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26.06.2019 у справі № 587/430/16-ц, провадження № 14-104цс19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84573553>

130. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 02.07.2019 року у справі № 910/15484/17 (справа про націоналізацію «Приватбанку»). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83000592>

131. Постанова Верховного Суду від 06.07.2020 року у справі № 522/16531/17, провадження № 61-16035св19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/90254136>

132. Постанова Верховного Суду України від 06.06.2012 року у справі № 6-49цс12. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24976442>

133. Постанова Верховного Суду України від 24.02.2016 року у справі № 6-1790цс15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57067193>

134. Правоведение: уголовное, гражданское и международное право. Учебное пособие. В.И. Иванов, В.А. Зайцев, И.Ю. Устинов. / под общей редакцией профессора Г.В. Зиброва. Воронеж: ВАИУ, 2009. 295 с.

135. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16.04.1991. № 959-ХІІ. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 29. Ст. 377.

136. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014. № 794-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 3. Ст. 222.

137. Про правовий режим майна, що забезпечує діяльність Верховної Ради України: Закон України від 13.12.1996. № 594/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 19. Ст. 140.

138. Про Фонд державного майна України: Закон України від 09.12.2011. № 4107-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 28. Ст. 311.

139. Про управління об'єктами державної власності: Закон України від 21.09.2006. № 185-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 46. Ст. 456.

140. Про угоди про розподіл продукції: Закон України від 14.09.1999. № 1039-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 44. Ст. 391.

141. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015. № 922-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 9. Ст. 89.

142. Про концесію: Закон України від 03.10.2019. № 155-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 48. Ст. 325.

143. Про оренду державного та комунального майна: Закон України від 03.10.2019. № 157-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 4. Ст. 25.

144. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003. № 638-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 25. Ст. 180.

145. Про гарантії держави щодо виконання судових рішень: Закон України від 05.06.2012. № 4901-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 17. Ст. 158.

146. Про державний матеріальний резерв: Закон України від 24.01.1997. № 51/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 37. Ст. 112.

147. Про господарську діяльність у Збройних Силах України: Закон України від 21.09.1999. № 1076-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 48. Ст. 408.

148. Про приватизацію державного та комунального майна: Закон України від 18.01.2018. № 2269-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 12. Ст. 68.

149. Про оборонні закупівлі: Закон України від 17.07.2020. № 808-IX. *Офіційний вісник України*. 2020. № 67. Ст.2147.

150. Про державно-приватне партнерство: Закон України від 01.07.2010. № 2404-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 40. Ст. 524.

151. Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання: Закон України від 20.02.2003. № 549-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 23. Ст. 148.

152. Про міжнародні договори: Закон України від 29.06.2004. № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.

153. Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності: Закон України від 17.11.2009. № 1559-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 1. Ст. 2.

154. Про оренду землі: Закон України від 06.10.1998. № 161-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 46. Ст. 280.

155. Про особливості оренди об'єктів паливно-енергетичного комплексу, що перебувають у державній власності: Закон України від 08.07.2011. № 3687-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 18. Ст. 157.

156. Про морські порти: Закон України від 17.05.2012. № 4709-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 7. Ст. 65.

157. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 02.03.2015. № 222-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 23. Ст. 158.

158. Про ринок електричної енергії: Закон України від 13.04.2017. № 2019-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 27-28. Ст. 312.

159. Про державну реєстрацію прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004. № 1952-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 51. Ст. 553.

160. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993. № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 39. Ст. 383.

161. Про затвердження Порядку виконання рішень про стягнення коштів державного та місцевих бюджетів або боржників: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 серпня 2011 року № 845. *Офіційний вісник України*. 2011. № 61. Ст. 2431.

162. Про затвердження переліку послуг, що становлять загальний економічний інтерес: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 травня 2018 р. № 420. *Офіційний вісник України*. 2018. № 46. Ст. 1608.

163. Про затвердження Порядку передачі дарунків, одержаних як подарунки державі, Автономній Республіці Крим, територіальній громаді, державним або комунальним установам чи організаціям: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2011. №1195. *Офіційний вісник України*. 2011. № 91. Ст. 3302.

164. Про затвердження Положення про Державне агенство резерву України: постанова Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2014 р. № 517. *Офіційний вісник України*. 2014. № 82. Ст. 2329.

165. Про затвердження Порядку проведення державних форвардних закупівель зерна: постанова Кабінету Міністрів України від 16.05.2007 року № 736. *Офіційний вісник України*. 2007. № 37. Ст. 1486.

166. Про Аграрний фонд: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 липня 2005. № 543. *Офіційний вісник України*. 2005. № 27. Ст. 1574.

167. Про затвердження Порядку передачі дарунків, одержаних як подарунки державі, Автономній Республіці Крим, територіальній громаді, державним або комунальним установам чи організаціям: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2011. № 1195. *Офіційний вісник України*. 2011. № 91. Ст. 3302.

168. Про затвердження примірних договорів оренди державного майна: постанова Кабінету Міністрів України від 12.08.2020. № 820. *Офіційний вісник України*. 2020. № 75. Ст. 2379.

169. Про затвердження переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів: постанова Кабінету Міністрів України від 29.06.1999. № 1172. *Офіційний вісник України*. 1999. № 26. Ст. 1241.

170. Про визначення переможців конкурсів на укладення угод про розподіл вуглеводнів: розпорядження Кабінету Міністрів України від 05 липня 2019 р. № 507-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/proviznachennya-peremozhciv-konkursiv-na-ukladennya-ugod-pro-rozpodil-vuglevodni-m-050719>

171. Про затвердження порядку формування, розміщення та проведення операцій з матеріальними цінностями державного резерву: Постанова Кабінету Міністрів України від 08.10.1997. № 1129. *Офіційний вісник України*. 1997. № 41. Ст. 60.

172. Про затвердження Державної програми забезпечення молоді житлом на 2013-2023 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.10.2012. № 967. *Офіційний вісник України*. 2012. № 81. Ст. 3261.

173. Про здійснення державних зовнішніх запозичень у 2020 році шляхом залучення кредитів: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.12.2020. № 1291. *Офіційний вісник України*. 2021. № 2. Ст. 89.

174. Про затвердження порядку розробки номенклатури матеріальних цінностей державного резерву і норм їх накопичення, у тому числі незнижуваного запасу: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 28.12.2018. № 2003. *Офіційний вісник України*. 2019. № 14. Ст. 515.

175. Про затвердження Публічної пропозиції Національного банку України на укладення Єдиного договору банківського обслуговування та надання інших послуг Національним банком України: Рішення Правління Національного банку України від 03.01.2017 року № 2-рш.

176. Про деякі питання передачі подарунків, одержаних як подарунки державі або Національній службі здоров'я України: Наказ Національної служби здоров'я України від 14.08.2019 року № 309. URL: <https://nszu.gov.ua/storage/editor/files/nakaz-309-1408.PDF>

177. Про особливості приймання дарунків, одержаних як подарунки державі, в органах Державної фіскальної служби, державних підприємствах, що належать до сфери управління ДФС: наказ Державної фіскальної служби України від 29.07.2020 року. № 132. URL: <http://blind.sfs.gov.ua/pro-sfs-ukraini/struktura-/apararat-/viddil-zapobigannya-ta-viyavlennya-korup/povidomlennya/antikorupsiyna-diyalnist-/73633.html>

178. Про затвердження договорів оренди: Наказ Фонду державного майна України від 23.08.2000. № 1774. *Офіційний вісник України*. 2000. № 52. Ст. 2281.

179. Принципи міжнародних комерційних договорів (принципи УНІДРУА (UNIDROIT): Міжнародний документ від 01.01.1994.

180. Пятков Д.В. Участие Российской Федерации, субъектов Российской Федерации и муниципальных образований в гражданских правоотношениях. Санкт-Петербург: Юридический центр «Пресс», 2003. 173 с.

181. Римське право: підручник. О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 528 с.

182. Римське приватне право: Академічний курс. Підручник. Є. М. Орач, Б. Й. Тищик. Київ: Ін-Юре, 2012. 390 с.

183. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Акціонерного товариства «Закритий недиверсифікований венчурний корпоративний інвестиційний фонд «АВАНПОСТ» щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмою частини п'ятої статті 11 Закону України «Про управління об'єктами державної власності» від 22 липня 2020 року. № 8-р(І)/2020. *Офіційний вісник України*. 2020. № 68. Ст. 2199.

184. Иеринг ф. Р. Интересъ и право. Ярославль: Типография губернской земской управы, 1880. 268 с.

185. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре или принципы политического права. Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1938. 122 с.

186. Савиньи Ф. К. Обязательственное право. Перевод с немецкого В. Фукса и Н. Мандро. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. 576 с.

187. Савельев В.А. Германское гражданское уложение: учебное пособие. Москва: Министерство высшего и среднего специального образования СССР, Всесоюзный юридический заочный институт, 1983. 61 с.

188. Сібільов М.М. Цивільно-правовий договір як регулятор суспільних відносин. *Право України*. 2014. № 2. С. 34-44.

189. Синайский В. И. Русское гражданское право. Редкол.: Долгов А.Г., Ем В.С. Москва: Статут, 2002. 683 с.

190. Советское гражданское право. Учебник. Грибанов В.П., Грингольц И.А., Залесский В.В., Каминская П.Д., и др.; / отв. ред.: Новицкий И.Б., Орловский П.Е. Москва: Госюриздат, 1959. Т.1. 494 с.

191. Сове́сткое гражданское право: Учебник. В 2 томах. Т.И. Илларионова, М.Я. Кириллова. / под. ред. О. А. Красавчикова. Москва: Высшая школа, 1985. Т. 1. 544 с.

192. Советское гражданское право: в 2-ч т. Т. И. Илларионова, М. Я. Кириллова. / под ред. О.А. Красавчикова. Москва: Высшая школа, 1985. Т.2. 456 с.

193. Спасибо-Фатеева І. В. Деякі проблеми, пов'язані з участю держави Україна в цивільно-правових відносинах. *Вісник Академії правових наук України*. 2006. Випуск 4. С. 96-107.

194. Суб'єкти цивільного права. Шевченко Я. М., Кучеренко І. М., Бошицький Ю. Л. та ін. / за заг. ред. Я. М. Шевченко. Харків: Харків юридичний, 2009. 632 с.

195. Суворов Н. С. Об юридических лицах по римскому праву. Москва: Статут, 2000. 299 с.

196. Стефанюк В.С. Судовий адміністративний процес: монографія. Харків: Консум, 2003. 464 с.

197. Сырых В.М. Публичный интерес – основополагающая категория публичного права. / Ю.Г. Арзамасов, В.М. Баранов, Н.В. варламова и др.; пред. ред. совета Т.Я. Хабриева. *Теория государства и права в науке, образовании, практике*: монография. Москва, 2016. С. 170-179.

198. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1973. 456 с.
199. Тархов В. А. Гражданское право. Общая часть. Курс лекций. Чебоксары: Чув. кн. изд-во, 1997. 331 с.
200. Тихомиров Ю.А. Теория компетенции. Москва: Юринформцентр, 2001. 355 с.
201. Ткачук А. Л. Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2002. 12 с.
202. Трофанчук Г.І. Римське приватне право: Навчальний посібник. Київ: «Атіка», 2006. 248 с.
203. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 21.11.2019 № 216/3521/16-ц (14-714 цс 19). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86000742>
204. Флейшиц Е.А. Избранные труды по гражданскому праву. Сборник научных трудов. Москва: Статут, 2015. Т 2. 720 с.
205. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Поняття та види цивільних організаційних правовідносин: постановка проблеми. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. № 41. С. 9-16.
206. Харитонova О.І. Право господарського відання та право оперативного управління: проблемні питання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. № 38. С. 245-249.
207. Халфина Р.О. Значение и сущность договора в советском социалистическом гражданском праве. Москва: Издательство академии наук СССР, 1954. 238 с.
208. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. Москва: Юридическая литература, 1974. 352 с.
209. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.
210. Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963. № 1540-VI.

211. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40. Ст. 492.

212. Цивільне право України : підручник у 2-х кн. Кн.1. О.В. Дзера, Д.В. Боброва, А. С. Довгерт; / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 720 с.

213. Цивільне право України: Академічний курс: підруч. у двох томах. / за заг. ред. Я.М. Шевченко. Т. 1. Загальна частина. Київ: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 520 с.

214. Цивільне право України: підручник. У трьох книгах. Книга перша. За ред. Є.О. Харитонова, А.І. Дрішлюка. Одеса: «Юридична література», 2005. 525 с.

215. Цивільне право України. Загальна частина: підручник. / за ред О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданика (3-тє вид., перероб. і доп.). Київ: Юрінком Інтер, 2010. 976 с.

216. Цивільне право України. Особлива частина: підручник / за ред О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданика. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 1176 с. (3-тє вид., перероб. і доп.).

217. Цивільне право України: Загальна частина. Підручник. / за ред. В.Г. Фазикоша, С.Б. Булеци. Київ: «Знання», 2010. 631 с.

218. Цивільне право України: навч. посіб. Ю.В. Білоусов , В.А. Ватрас, С.Д. Гринько, та ін.; / за ред. Р.О. Стефанчука. Київ: Правова єдність, 2009. 536 с.

219. Цивільне право України: підручник у 2 т. Борисова В.І. (кер. авт. кол.) Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; / за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2007, Т. 1. 480 с.

220. Цивільне право України: підручник у 2 т. Борисова В.І. (кер. авт. кол.) Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; / за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2007, Т. 2 552 с.

221. Цивільне право України: підручник у 2 т. / за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатеевої, В.Л. Яроцького. Харків: Право, 2011, Т. 1. 655 с.
222. Цивільне право України: підручник у 2 т. Борисова В.І. (кер. авт. кол.) Баранова Л.М., Бегова Т.І. та ін. ; / за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатеевої, В.Л. Яроцького. Харків: Право, 2011, Т. 2. 816 с.
223. Цивільне право України: Загальна частина. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Бошицький Ю.Л., Шишка Р.Б., Шишка О.Р., Шишка І.Р. Київ: Ліра-К, 2013. 759 с.
224. Цивільне право України: Загальна частина. / за ред. професора І.А. Бірюкова, Ю.О. Заїки. Київ: Алерта, 2014. 510 с.
225. Цивільне право України: підручник. Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. Київ: Істина, 2003. 776 с.
226. Цивільне право України: підручник. Є.О. Харитонов, О.В. Старцев. Київ: Істина, 2007. 816 с. (Вид. 2 перероб. і доп.)
227. Цивільне право України: підручник. Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova, О. В. Старцев. Київ: Істина, 2013. 808 с. (Вид. 3 перероб. і доп.)
228. Шаповал В. Поняття держави і суверенітету в конституційному праві. *Вісник Конституційного Суду України*. 2003. № 1. С. 70-83.
229. Шаповалова О. І. Проценти у грошових зобов'язаннях (цивілістичні аспекти): автореф. дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2005. 18 с.
230. Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права. Тула: Автограф, 2001. 720 с.
231. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права : в 2 т. Москва: Статут, 2005. Т. 2. 461 с.
232. Шишка Р.Б., Шишка О.Р. Цивільно-правова відповідальність і деліктне зобов'язання. *Університетські наукові записки*. 2012. № 1 (41). С. 271-280.

233. Ямковий В.І. Казна як суб'єкт цивільних правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2007. 20 с.

234. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Федоренко проти України» від 01.06.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_041#Text

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Ромась М.І. Особливості договірних зобов'язань за участю держави Україна. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2019. № 42. С. 91-94.
2. Ромась М.І. Поняття та ознаки цивільних зобов'язань за участю держави Україна. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 21-26.
3. Ромась М.І. Становлення правового вчення про державу Україна як учасника цивільних правовідносин. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2020. № 4 (1). С. 79-85.
4. Ромась М.І. Види договірних зобов'язань за участю держави Україна. *Університетські наукові записки*. 2020. № 3-4 (75-76). С. 138-150.
5. Ромась М.І. Цивільна правосуб'єктність держави Україна як учасника договірних цивільних правовідносин. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. №. 6 (7). С. 277-282.
6. Ромась М.І. Публічно-правові утворення як суб'єкти зобов'язальних відносин у римському приватному праві. *Збірник тез міжнародної наукової конференції «Вісімнадцяті осінні юридичні читання»*. (м. Хмельницький, 25 жовтня 2019 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2019. С. 294-296.
7. Ромась М.І. Участие несовершеннолетних в договорных обязательствах по гражданскому законодательству Украины сквозь призму международных стандартов. *Материалы международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы защиты прав*

несовершеннолетних на современном этапе» (г. Минск, Беларусь, 4 марта 2020 год). Минск: РИВШ. 2020. С. 82-85.

8. Ромась М.І. Договір як форма участі держави Україна у цивільних правовідносинах. *Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Договір як універсальна форма правового регулювання»*, (м. Івано-Франківськ, 20 березня 2020 року). Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». 2020. С. 26-28.

9. Ромась М.І. Держава як учасник цивільних правовідносин крізь призму римського права. *Збірник тез міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Римське право в світлі сучасної методології гуманітарного значення»* (м. Хмельницький, 29 травня 2020 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2020. С. 102-104.

10. Ромась М.І. Ознаки держави Україна як учасника цивільних правовідносин. *Збірник тез міжнародної наукової конференції «Дев'ятнадцять осінні юридичні читання»*. (м. Хмельницький, 23 жовтня 2020 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2020. С. 166-168.

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Ректор
Хмельницького університету
управління та права
імені Леоніда Юзькова

Олег Омельчук

2021 р.

АКТ

**про реалізацію наукових досліджень
РОМАСЬ Марії Іванівни**

на тему «**Держава Україна як учасник договірних зобов'язань у цивільному праві**»

Комісія у складі:

голови комісії: заступник декана юридичного факультету,
к.ю.н., доцент Захарчук Віктор Миколайович,
членів комісії: професор кафедри цивільного права та процесу, к.ю.н., доцент
Бондаренко-Зелінська Надія Леонтіївна,
доцент кафедри цивільного права та процесу, к.ю.н., доцент
Сердечна Ірина Леонідівна,

стверджує цим актом, що розроблені в ході дисертаційного дослідження Ромась Марії Іванівни наукові положення і висновки з теми «Держава Україна як учасник договірних зобов'язань у цивільному праві» були детально вивчені колективом кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова та реалізовані у навчальному процесі.

Зокрема дисертанткою були надані для ознайомлення наукові публікації:

Список опублікованих праць за темою дисертації:

1. Ромась М.І. Особливості договірних зобов'язань за участю держави Україна. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2019. № 42. С. 91-94.
2. Ромась М.І. Поняття та ознаки цивільних зобов'язань за участю держави Україна. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 21-26.
3. Ромась М.І. Становлення правового вчення про державу Україна як учасника цивільних правовідносин. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2020. № 4 (1). С. 79-85.
4. Ромась М.І. Види договірних зобов'язань за участю держави Україна. *Університетські наукові записки*. 2020. № 3-4 (75-76). С. 138-150.

5. Ромась М.І. Цивільна правосуб'єктність держави Україна як учасника договірних цивільних правовідносин. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. №. 6 (7). С. 277-282.

6. Ромась М.І. Публічно-правові утворення як суб'єкти зобов'язальних відносин у римському приватному праві. *Збірник тез міжнародної наукової конференції «Вісімнадцяті осінні юридичні читання»*. (м. Хмельницький, 25 жовтня 2019 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2019. С. 294-296.

7. Ромась М.І. Участие несовершеннолетних в договорных обязательствах по гражданскому законодательству Украины сквозь призму международных стандартов. *Материалы международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы защиты прав несовершеннолетних на современном этапе»* (г. Минск, Беларусь, 4 марта 2020 год). Минск: РИВШ. 2020. С. 82-85.

8. Ромась М.І. Договір як форма участі держави Україна у цивільних правовідносинах. *Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Договір як універсальна форма правового регулювання»*, (м. Івано-Франківськ, 20 березня 2020 року). Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». 2020. С. 26-28.

9. Ромась М.І. Держава як учасник цивільних правовідносин крізь призму римського права. *Збірник тез міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Римське право в світлі сучасної методології гуманітарного значення»* (м. Хмельницький, 29 травня 2020 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2020. С. 102-104.

10. Ромась М.І. Ознаки держави Україна як учасника цивільних правовідносин. *Збірник тез міжнародної наукової конференції «Дев'ятнадцяті осінні юридичні читання»*. (м. Хмельницький, 23 жовтня 2020 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2020. С. 166-168.

Наведені наукові публікації були розглянуті науково-педагогічними працівниками кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова та включені до матеріалів лекційних занять з дисциплін:

1) «Цивільне право»:

Тема 6 «Публічно-правові утворення як учасники цивільних правовідносин» доповнена матеріалом про:

- правову природу правосуб'єктності держави Україна: «Держава Україна не може бути носієм одночасно адміністративної та цивільної правосуб'єктності, оскільки це суперечить основним засадам функціонування цивільних правовідносин – юридичній рівності та вільному волевиявленню»;

- спеціальну цивільну правосуб'єктність держави Україна для участі у договірних зобов'язаннях, яка має свій вияв через певні особливості: «держави Україна не може бути обмежена у цивільній право- та дієздатності, а також не може бути позбавлена цивільної дієздатності; момент виникнення цивільної право- та дієздатності держави Україна повністю збігається».

Тема 11 «Цивільно-правова відповідальність» доповнена матеріалом про:

- розуміння вини держави Україна при порушенні договірних зобов'язань, учасником якого вона є: «Поведінкова концепція вини держави Україна розглядається як невжиття чи недостатнє вжиття заходів державою Україна для недопущення порушення договірних зобов'язань. Психологічна концепція вини не може бути застосована, оскільки у договірних зобов'язаннях держава Україна діє через органи виконавчої влади, тому не можна оцінювати їх поведінку через психічне ставлення до її наслідків»;

- підходи про застосування заходів цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань: «До держави Україна можуть бути застосовані такі заходи лише на підставі рішення суду про безспірне списання бюджетних коштів, яке набрало законної сили»;

- ознаки цивільно-правової відповідальності: «Держава Україна може застосувати державний примус (у якості судового рішення) сама до себе при настанні цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань. В такому випадку слід розглядати державу Україна як приватного суб'єкта, який несе цивільно-правову відповідальність, та як публічного суб'єкта, що застосував до порушника державний примус».

Тема 16 «Загальні положення про зобов'язання» доповнена матеріалом про:

- ознаки держави Україна як учасника договірних цивільних зобов'язань. Такими ознаками є: «1) держава Україна може бути як кредитором, так і боржником; 2) стороною є саме держава, а не державний орган, який її представляє; 3) виконання зобов'язань здійснюється за допомогою нерозподілених бюджетних коштів; 4) предметом є дія чи утримання від вчинення дії; 5) об'єктом є як майно державної власності, так і немайнові блага; 6) притаманне чітке нормативне обмеження об'єктів договірних відносин; 7) метою є задоволення загальносуспільного інтересу; 8) усі грошові кошти, отримані державою Україна від виконання договорів, стороною яких вона є, спрямовуються до Державного бюджету України; 9) порядок укладення, зміни та припинення договірних зобов'язань передбачаються виключно законом».

Тема 17 «Цивільно-правовий договір» доповнена матеріалом про:

- характеристику цивільно-правового договору: «Договори за участі держави Україна є двосторонніми (крім договору дарування, який є одностороннім), реальними або консенсуальними, оплатними (за винятком договору дарування); укладені у письмовій формі; є змішаними, оскільки поєднують в собі елементи різних договорів»;

- елементи цивільно-правового договору: «Держава Україна не може бути учасником таких цивільно-правових договорів: а) публічного договору; б) алеаторного (ризикового) договору; в) договорів, нормативне регулювання яких передбачає участь лише фізичних або юридичних осіб, суб'єктів підприємництва, суб'єктів ліцензійної та іншої дозвільної господарської діяльності; г) договорів, що укладаються лише в усній формі»;

- принцип свободи договору: «Існують підстави для обмеження дії принципу свободи договору за участі держави Україна, а саме – обов'язкове

укладення з державою Україна договорів про поставку продукції до державного резерву для суб'єктів господарської діяльності всіх форм власності, визнаних відповідно до законодавства України монополістами, якщо виконання такого договору не завдає їм збитків»;

- порядок укладення цивільно-правових договорів: «Договори за участі держави Україна укладаються шляхом застосування: 1) електронних майданчиків, на основі тендерів, конкурсів, аукціонів тощо (договір купівлі-продажу, оренди, концесійний договір, угоди про розподіл продукції); 2) внутрішніх процедур (договір про спільну діяльність, договори зберігання, позичання матеріальних цінностей, доручення, управління майном, кредит, позика)».

2) «Правочини з нерухомістю»:

Тема 2 «Купівля-продаж нерухомості» доповнена матеріалом про:

- види майна, що є об'єктом договору купівлі-продажу. Таким нерухомим майном можуть бути: «єдині майнові комплекси державних підприємств, об'єкти незавершеного будівництва, земельні ділянки та інші об'єкти нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб. Перелік нерухомого майна, що може бути об'єктом договору купівлі-продажу за участі держави Україна (окремого індивідуально визначеного), встановлюються нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів України та Фонду державного майна України»;

- порядок укладення договору купівлі-продажу земельної ділянки: «Викуп земельних ділянок для суспільних потреб від імені держави Україна здійснює Кабінет Міністрів України. Пропозицію для укладення договору купівлі-продажу (оферту) надає лише держава Україна в особі органу державної влади, а приватна особа може прийняти дану пропозицію (акцепт) або відхилити. У випадку відхилення такої пропозиції держава має право застосувати адміністративно-владні повноваження, оскільки відсутність згоди на викуп є підставою для примусового відчуження земельної ділянки. При викупі державою Україна земельної ділянки для суспільних потреб право власності на таку земельну ділянку переходить до держави і підлягає державній реєстрації»;

- ціну договору купівлі-продажу земельної ділянки: «Викупна ціна земельних ділянок для суспільних потреб включає в себе вартість земельної ділянки та всього, що на ній розміщено, а також завданих збитків та збитків, що будуть завдані власнику внаслідок викупу земельної ділянки. Включення до ціни договору відшкодування збитків є феноменом, що характерний лише для цивільно-правових договорів за участі держави Україна».

Тема 5 «Оренда об'єктів нерухомості» доповнена матеріалом про:

- правовий режим майна, що є об'єктом договору оренди державного майна. Таким нерухомим майном є «цілісні (єдині) майнові комплекси підприємств, їх структурні підрозділи та нерухоме майно, що не увійшло до статутного капіталу господарських товариств у процесі приватизації (корпоратизації), що перебувають у державній власності; земельні ділянки; будівлі або інші капітальні споруди. Право користування єдиними майновими комплексами, будівлями або іншими капітальними спорудами, земельними

ділянками державної власності підлягає державній реєстрації. Особам, які отримали в оренду державне майно без проведення аукціону, заборонено укладати договори суборенди щодо цього майна. Більше того, у суборенду заборонено передавати єдині майнові комплекси. Такі обмеження законодавця зумовлені недопущенням випадків нецільового використання державного майна».

3) «Порівняльне цивільне право»:

Тема 3 «Юридична особа як суб'єкт цивільного права в зарубіжних країнах» доповнена матеріалом про:

- правовий статус держави як учасника цивільних зобов'язань: «В зарубіжних країнах у цивільних правовідносинах держава розглядається як юридична особа або казна. У Німеччині, Нідерландах, Чехії, США держава у цивільних правовідносинах наділена правовим статусом юридичної особи публічного права. При цьому в Німеччині поняття «казна» застосовується для позначення суб'єктів федерації. У Франції державна казна виступає рівноправним учасником цивільних зобов'язань, що є спільною рисою з національним регулюванням даного питання. В той же час держава Україна у цивільних зобов'язаннях не виступає як казна, і тим більше – юридична особа. У вітчизняному цивільному законодавстві «казна» є об'єктом цивільних правовідносин, а наявні спільні риси держави з правовим статусом юридичної особи не є ототожненням даних понять».

Голова комісії:

Віктор ЗАХАРЧУК

Члени комісії:

Надія БОНДАРЕНКО-ЗЕЛІНСЬКА

Ірина СЕРДЕЧНА

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

